

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 3 (62) 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2021
г. Атырау, 2021
Atyrau, 2021

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор
п.ғ.к, қаум. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары
PhD доктор **Е.К. Айбұльдинов**

Жауапты хатшы
т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ғ.И. Имашев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
Ш.И. Джанзакова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
А.Б.Панькин	Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ п.ғ.д., проф. (Ресей)
Б.Т. Барсай	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., доцент
Л.Е. Қойшығұлова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.к., қауым.проф.
Л.Б. Бердығожин	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., қауым. проф.
А.С. Сарсенов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., проф.
П.М. Кольцов	Б.Б.Городовиков атындағыКалмМУ т.ғ.д., проф. (Ресей)
С.Ж. Сапанов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д.
Л.В. Орлова	Ю.А.Гагарин атындағы СМТУ э.ғ.д., проф. (Ресей)
Туралай Кенч	Кембридж университетінің PhD докторы, проф. (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ а.-ш.ғ.д., проф.
Ж.Б. Шаяхметова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ з.ғ.к., қауым. проф.
А.М. Бакирбекова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ э.ғ.к., қауым. проф.
А.Д. Таиров	Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті т.ғ.д. (Ресей)
Д.Б. Санаков	Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті з.ғ.к. (Украина)

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ67VPY00025498 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 03.08.2020 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
доктор PhD **Е.К. Айбульдинов**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Г.И. Имашев	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ш.И. Джанзакова	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б.Панькин	д.п.н., проф. КалмГУ им.Б.Б.Городовикова (Россия)
Б.Т. Барсай	д.п.н., доцент АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф. КалмГУ им.Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., и.о. асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф. СГТУ им. Гагарина Ю.А. (Россия)
Туралай Кенч	доктор PhD, проф. Кембриджского университета (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный Университет (Россия)
Д.Б. Санаков	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ67VPY00025498 от 03.08.2020 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD E. Aibuldinov

Responsible secretary

Candidate of Historical Sciences **Gulfairuz Kaigaliyeva**

Editorial Board

Gizatulla Imashev	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Sholpan Dzhanzakova	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	Doctor of ped Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Bakyt Barsay	Doctor of ped. Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyailya Koishygulova	Cand. of ped. sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	Doctor of Social Sciences, prof., Samara State Technical University (Russia)
Turalay Kenc	Doctor PhD, prof. University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	Doctor of Agricultural Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	Candidate of Law, Ass. prof. Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Bakirbekova Aigul	Candidate of economics, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Tairov Alexander	Doctor of Historical Sciences, South Ural State University
Sanakoiev Dmytro	Candidate of Law, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan N KZ67VPY00025498 issued on 03.08.2020

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Хикмет К. 1910 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі қазақ әліпбиіндегі өзгерістер [Changes in the kazakh alphabet from 1910 to the present].....	6
Жумабаев А.Ж., Тұрарұлы А. Ортағасырлық Сарайшықтағы 2021 жылғы археологиялық жұмыстар [Archaeological work in a medieval Saraishyk in 2021].....	18
Saparov S., Nagimov Sh., Zhumabayeva K., Abdulov A. Historiography of the party – political system of France.....	28

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Васильева Е.Н. Методика освоения педагогической технологии коллективного способа обучения [The method of mastering the pedagogical technology of the collective way of teaching].....	35
Ансабаева А.Д., Майлыбаева Г.С. Бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу үрдісінде отбасы мен мектептің өзара әрекеттестігі [Family and school interaction in the process of education of primary school students].....	46
Yersaiynova Zh. Critical literature review about the effects of globalisation on Kazakhstani education system.....	56

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ~ ЭКОНОМИКА И ПРАВО ~ ECONOMICS AND LAW

Цатхланова Т.Т. Особенности анализа инфраструктурных звеньев инновационной системы Казахстана в условиях наукоемкой экономики [Features of the analysis of infrastructural links of the innovation system of Kazakhstan in a knowledge-intensive economy].....	62
Альдешова С.Б., Дарискалиева М.С., Адиева Э.М. Қазақстанда онлайн-бухгалтерия сервисінің инфрақұрылымын дамыту ерекшеліктері [Features of development of online accounting service infrastructure in Kazakhstan].....	69
Zholmagambetova I., Turmakhanbetova Sh. The impact of communications on effective operation of an organization.....	76
Ashtaeva S. The position of labor codes in the structure of regulatory legal acts of the member countries of the Eurasian economic union.....	85
Абыласимов М.Н. Мемлекетшілік және халықаралық құқық арақатынасының кейбір конституциялық-құқықтық аспектілері [Some constitutional and legal aspects of the correlation of domestic and international law].....	94
Otarov D.L. Kazakhstan in the world human rights protection system.....	105

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

GTAMP 16.21.31
ӘОЖ 81' 351

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.01

К. Хикмет¹

¹Нийде Омер Халисдемир университеті
Нийде қ., 51240, Түркия Республикасы
e-mail: hikmetkoras@gmail.com

1910 ЖЫЛДАН ҚАЗІРГІ УАҚЫТҚА ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада халқымыздың тарихи жазу-сызу жүйесіне қатысты яғни қазақ әліпбиіндегі өзгерістер мен ерекшеліктер туралы баяндалмақ. Қазақтар үшін әліппе оқиғасы 1910 жылы басталған болып көрінсе де орыс миссионерлері 1700-жылдарда әліппені өзгертіп бір қоғамның мәдениетімен ойнап оны түбегейлі өзгертудің ғылыми әдістемесін дамытты. Ең алғашқы тәжірибе якут және чуваштарға жасалып, сәтті болған. Бірақ қыпшақтардан татарларға жасалған тәжірибеде үлкен бір қарсылыққа тап болып, бірақ татарларға тәжірибе жасау жалғасқан уақытта қыпшақтардың басқа жасақтарының бірі Ильминскийдің назарын аударды. Олар қазақтар болатын. 1850 жылы Ы.Алтынсаринмен танысқан Ильминский - көбі әлі де әдетке айналған көшпелі өмір сүретін және көбі білім алмаған қазақтардың әліппе мен дінді өзгертуіне қарсы шығатынын ойламаған еді. Қазақ зиялылардың саны аз болса да орыстардың ниетін түсініп көтеріліс бастады. Қазақ ағартушыларынан белгілі ғалым Ахмет Байтұрсынұлы аз ғана уақыт ішінде ислам бірегейлігі және мәдениетінің символы ретінде саналатын араб әліпбиінің үйренілуін жеңілдететін әрі оның емлесіне байланысты өте үлкен жұмыстар жасады. Бірақ, қалалық өмір салты толық дамымаған және толыққанды қалалық өмір сүріп жатқан білім алуға ыңғайлы емес қоғамда бұл жасалған жұмыстарды жүзеге асыру қиын еді. Бұл қиындықтардан бөлек, тарихи жағдайларға байланысты бірінші дүниежүзілік соғысы кезіндегі ауыр жағдай Ресейдің режимін де өзгеріске ұшыратқан болатын. Оқу-білім жүйесіне толық әсерін берген саяси жүйеде нық орнықпаған еді. Жаңа режим өзіне келгеннен кейін патшалық Ресейдің жүзеге асыра бастаған түрік мұсылман қауымын кириллицаға көшіру жоспарын жүзеге асыруға көшті. Қолдаушылардың көмегімен барлық түрік халықтарының латын әліппесіне өтуі үшін Азербайжан мемлекетінің астанасы Бакуде Түркологиялық құрылтай жиналысында кириллицаға өтудің басты қадамы болған латын әліппесіне өту жобасын бекітті. Әліппиді өзгерту өте қарапайым болып көрінгенмен негізінде бұл жағдай большевик басшылығымен Түрік халықтарын кириллицаға көшірудің бастапқы сатысы еді. 1928 жылдың 3-ші қарашасында Түркияның латын әліппесіне өтуі - латын әліппесін қабылдауды жеңілдетті деуге болады. Бірақ 1930 жылдың соңына қарай латын әліппесіне жасалған өзгертулер кириллицаға өтудің белгісі еді және де солай болды. Ал, 1940 жылы орыс жазуы кириллицаны қабылдаған Қазақстан бірнеше рет жасалған өзгертулермен бұл алфавитті бүгінге дейін қолданып келеді. Тәуелсіздікті алғаннан кейін де латын әліппесіне өту мәселесі күн тәртібінен түспеді. Жалпы білім беруде үш түрлі тілді қолданатын Қазақстан 42 кирилл әрпінен тұрады және олардың белгілі бір бөлігі бірден көп дыбыстан жасалған. Бірден көп дыбысты білдіретін әріптердің болуы былай тұрсын, әліппеде қазақша емес әріптердің белгісі бар және олардың көбі орыс дыбыстарының орнын толтырған әріптер. Осылардың салдарынан қазақ әліппесін үйрену педагогикалық қиындықтар тудыруда. Бұл жағдай Қазақстанның болашағы үшін үлкен бір үрей. Осыған байланысты тілде жазу-сызудың, әліпбидің өзгеруі өте маңызды жағдай болып саналады.

Негізгі сөздер: Қазақ араб әліппесі, төте жазу, кириллица, латын әліппесіне өту, лингвистика, алфавит, әліппе өзгертулері.

Кіріспе. Соңғы жылдары әліпби мәселесі қоғамда қызу қызу талқыға салынып, оның негізгі мәселелері көтеріліп, әліпби ауыстыру қызу қолған алынған еді. Сонау 1910 жылдан қазіргі уақытқа дейін қоғамда әліпби мәселесі туралы көптеген талқылаулар болып, өзгерістер енген еді. Осы әліпби мәселесіне қатысты біраз нәрселерді тілге тиек етіп, қазақ әліпбиіне қатысты негізгі мәселелерге тоқтала кетуге болады.

1991 жылы тәуелсіздік алған Қазақстан мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін, халықаралық тіл ретінде орыс тілін, әлемдік экономика тілі ретінде ағылшын тілін (Жағыпарова, 2015:29) [6] қабылдап, үш тілде білім береді. Бұл әліпбиінде 42 әріптен тұратын қазақ үшін өте маңызды. Өйткені оқу мен жазу жасындағы балалар үйренуге қиынын тастап, оңайын тандайды. Бұл Қазақстанның болашағына аса қауіпті. Сонымен қатар, әліпби - тілді тіркеу, тәрбие құралы болудан бөлек, қоғам дамуының, әсіресе тіл мен ұлттық болмыстың маңызды факторы. Ғылымы мен техникасы дамыған тәуелсіз Қазақстан. Бір күнде 8-ден 10 - ға дейін тіл жойылады, ал ғасыр соңына қарай небәрі 500-700 тіл қалады деген болжам бар, бірақ бұл жағдайды бүгінде ұлттық бірегейлік жойылып, халықтар жойылып кетпей тұрғанда ескеру қажет. Елдегі түрлі тарихи жағдайларға байланысты бірінші дүниежүзілік соғысы кезіндегі ауыр жағдай Ресейдің режимін де өзгеріске ұшыратқан болатын. Елдің білім жүйесіне толық әсерін берген саяси жүйеде нық орнықпаған еді. Жаңа режим өзіне келгеннен кейін патшалық Ресейдің жүзеге асыра бастаған түрік мұсылман қауымын кириллицаға көшіру жоспарын жүзеге асыруға көшті. Қолдаушылардың көмегімен барлық түрік халықтарының латын әліппесіне өтуі үшін Азербайжан мемлекетінің астанасы Бакуде Түркологиялық құрылтай жиналысында кириллицаға өтудің басты қадамы болған латын әліппесіне өту жобасын бекітті. Әліппиді өзгерту өте қарапайым болып көрінгенмен негізінде бұл жағдай большевик басшылығымен Түрік халықтарын кириллицаға көшірудің бастапқы сатысы еді. 1928 жылдың 3-ші қарашасында Түркияның латын әліппесіне өтуі - латын әліппесін қабылдауды жеңілдетті деуге болады. Бірақ 1930 жылдың соңына қарай латын әліппесіне жасалған өзгертулер кириллицаға өтудің белгісі еді және де солай болды. Ал, 1940 жылы орыс жазуы кириллицаны қабылдаған Қазақстан бірнеше рет жасалған өзгертулермен бұл алфавитті бүгінге дейін қолданып келеді. Тәуелсіздікті алғаннан кейін де латын әліппесіне өту мәселесі күн тәртібінен түспеді. Жалпы білім беруде үш түрлі тілді қолданатын Қазақстан 42 кирилл әрпінен тұрады және олардың белгілі бір бөлігі бірден көп дыбыстан жасалған. Бірден көп дыбысты білдіретін әріптердің болуы былай тұрсын, әліппеде қазақша емес әріптердің белгісі бар және олардың көбі орыс дыбыстарының орнын толтырған әріптер. Осылардың салдарынан қазақ әліппесін үйрену педагогикалық қиындықтар тудыруда. Бұл жағдай Қазақстанның болашағы үшін үлкен бір үрей. Осыған байланысты тілде жазу-сызудың, әліпбидің өзгеруі өте маңызды жағдай болып саналады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Әліпбилер тілдерге қарағанда өте кеш пайда болғанымен, тұлғаның қалыптасуы мен сабақтастығына, тілдердің жазылуына және адамзаттың дамуына тиімді болды. Ұлттар тілімен, тілі әдебиетпен, әдебиеті әліпбимен дамиды. Бұл фактіні бар ұлттардың жағдайына қарап тексеруге болады. Елімізде шыққан кітаптардың саны дамуға тікелей пропорционалды. Осы тұрғыдан қарасақ, түрік текті адамдардың жағдайы көңіл көншітерлік емес. Олардың бесеуі кең таралып, тарих бойында әртүрлі себептермен 13 түрлі әліпбиді пайдаланған (Текин, 1997:7) [11] Түрік текті халықтар бүгінде үш әліпбидің әртүрлі нұсқаларымен тілдерін жазуда. Бір жағынан Түркістан географиясы мен оның төңірегінде табылған жазба еңбектер мен ұйғырлар дәуіріндегі 23 мектептің атының (Серткая, 2001:37) [8] және Көктүрік дәуірінде кем дегенде мемлекет қайраткерлері білім алған мектептердің болуын (Клаусон, 2012) [4]: 166-167; Серткая, 2001:37) [8] ескеру керек. Өткен ғасырға дейін сауаттылық деңгейінің артта қалуын, дамымауын қолданылған әліпбимен байланыстыруға болады. Шындығында мұның да әсері болуы мүмкін. Ескі ұйғыр әліпбиінен шабыттанған Захуриддин Мұхаммед Бабыр 19 ғасырда араб әліпбиіне «Бабыр сызығы» деп аталатын балама жазу жасағанымен (Şirin User, 2002:1364) [9], бұл әліпби қолданылмады.

Қазақтардың «төте жазу» деп аталатын өз алфавитінен бұрын араб және кириллица әрпімен кітаптар жазылды, газет - журналдары шығарылды. Араб әліпбиімен ішінара болса да ресми хат алмасу жүргізілді. Араб әліпбиінің бірнеше түрлі емлесімен жазылған қазақ тіліне кириллицаны

алғаш рет ұйымдастырып жасаған Илминскийдің әліпбиі Ахмет Байтұрсынұлы ұйымдастырған араб тектес қазақ әліпбиі және кейінірек реттелген әліпбилер үшін негіз болды (Куталмыш, 2004:6) [7]. Қазақстан Кеңес Одағының республикасы болғанға дейін араб әліпбиі қазақ тілінде қолданылды. Кеңес өкіметіне қарасты республика болғаннан кейін Ахмет Байтұрсынұлы ыңғайлаған әліпби қолданыла бастады. Кейін 1929 жылы өз алдына латын әліпбиіне, сосын оған қосылған жазба тілге айналды.

Қазақстан 1924 жылы республика болғаннан кейін үш түрлі әліпби қолданды. Бұлардың біріншісі - бұрын қолданылған араб әліпбиінің орналасуы арқылы жасалған әліпби. Татарлардың кейбір әріптеріне белгі қоюдан тұратын қайта реттелген араб әліпбиі деп атауға болатын бұл әліпбидің ерекшелігі (Şirin User, 2002:1372) [9] мәтінде барлық дауысты дыбыстар көрсетілген фонетикалық әліпбиде әріптерге белгілерді (лигатураларды) қосу арқылы жасалды. Байтұрсынұлы қазақтар арасында бұл мәселеде ізашар болған және ол принциптерін өзі анықтаған бұл жазуды сол маңдағы басқа түрік қауымдары да шамалы өзгерістермен қолданған. Бұл өзі анықтаған әліпби негізінде жасалған ұқсас әліпби болды. Неліктен христиандық орыс болмысымен байланысты емес, исламдық бірегейлікті білдіреді деген сұрақ болды. Бірақ жазуы басқа болса да, бір өркениетте жатқан түрік тектес қауымдармен қарым-қатынасты жалғастыру, бірлік идеясы, және ең бастысы, орыстандыру мен христиандандыруға қарсылық символы ретінде көрінеді деуге болады. Ұлттық бірегейліктің үстіне қойылған араб әліпбиі христиандандыруға қарсы ұлттық бірегейліктің өкілі бола жаздады. Әзірбайжандық Мирза Фетали Ахундзаде Қазақстанда оқу мен жазуды үйренуді жеңілдететін «тете джазув» деп аталатын жазу жүйесіне ұқсас ұсыныс жасағанымен, бұл ұсыныс Әзірбайжанда да, Осман империясында да ол кезде қолданыс таба алмады. Байтұрсынұлының осы тақырыпта жазған кітабы Байтұрсынұлының да, қазақ зиялыларының да қаншалықты салмақты екенін көрсету жағынан маңызды.

Қазақ тілі 20 ғасырдың басына дейін араб әліпбиімен ешбір ережесіз жазылды. Бірақ бұл заңсыздықты қазақ зиялылары мен ағартушылары «Дала Уалаяты» және «Түркістан вилаяты» газеттері мен «Айқап» журналында білдіріп, араб әліпбиінің емле ережелерін реттеуге алғаш әрекет жасаған Ахмет Байтұрсынұлы болды (Ширин Узер, 2006:288) [10].

Байтұрсынұлының 1910 жылғы бастамасы Ғаспыралы Исмаилдың «әдіс-и савтийе» әдісіне ұқсайтын араб әліпбиінен сад(ص), дад(ض), ты(ط) және зы (ظ) дауыссыз дыбыстарын алып тастау идеясын білдірді. Айқап журналының 9 және 10 сандарында. Оның дауыссыз дыбыстарға баға беретін мақаласы «Қазақ» газетінің 34-санында жарияланған. Байтұрсынұлы «Жаңа орфографиясы» деп атаған аранжировка 1925 жылға дейін үш рет, біріншісі 1912 жылы басылып, кейінгі әліпби реттеулеріне үлгі болып, «Оқу ережесі» деген атпен кітап болып басылды. Бұл ретте се (ث), ха(ح), зел(ز), дад (ض), ты (ط), зы (ظ), айын (ع) сияқты арнайы араб дауыссыз дыбыстарына сәйкес келетін белгілі чим(ش) және же (ژ), джим(ف) дыбысталатын әріптері әліпбиден алынып тасталды. Әдемі h деп аталатын әріп әліпбиде сақталған, бірақ тек е дыбысын кездестіру үшін ше дыбысы шөп (چ) және дже дыбысы джим(ج) әріптерімен кездеседі (Байтұрсынұлы, 2006: 79-80; Ширин Өсер, 2006: 289-290) [1, 10]. Осы реттелудің нәтижесінде жаңа әліпбиінің дауысты дыбыстары мынадай формада болады:

Дыбыс мәні	Әріп	Сөз басы	Сөз ортасы	Сөз соңы	Түсіндірме
а	آ	آ	ا	ا	
о/ö	و	و		و	Егер сөз басында

					хамзе (ء) болса ö
u/ü	ؤ	ۇ		ۇ	Сөз басында болса (ء) болса ü
i-ı	ى	اى	يى	ى	болса (ء) болса i
e	ه	اه	ه	ه	
u/ü+w	ۇ				

Нәтижелер және оларды талқылау. Алфавиттегі Хамзе (ء) араб тіліндегідей дыбыстық мәнге ие емес, ол хамзеден бұрын келген сөздегі дауыссыз дыбыстарды жіңішке оқимыз және құрамында жіңішке дауысты дыбыстары бар сөздің басына буыны келтірілмейді. Медсіз елиф сөз басында (ا), (ؤ) ve (ه) және (ي) арқылы қолданылғанда дыбыстық мәнге ие болмайды, тек дауысты дыбыстардың алдында (таяқ) мінбер қызметін атқарады. Медсіз елиф де әрқашан сөз басында, кейде а, әдетте е дыбысы сөздің ішінде және соңында кездеседі.

Әліпбидегі әріптер: a (ا), b (ب), p (پ), t (ت), j (ج), ş (ش), d (د), r (ر), z (ز), s (س), ğ (غ), q (ق), k (ك), g (گ), ñ (ڭ), l (ل), m (م), n (ن), o/ö (و), Олар u/ü (و), ı/i (ى), e (ه), y (ي) түрінде болып, қолданысы кеңінен түсіндіріледі (Байтұрсынұлы, 2013 : 479-490) [3].

Кейбір араб тіліне тән дауыссыз дыбыстарды әліпбиден алып тастау - толық реформа. Дегенмен, шың (ش) әрпін тастап, шөп әрпін қайта ш дыбысын қарсы алу, je (ج) әрпін тастап, j дыбысын қарсы алу үшін сім әрпін қолдану шатасушылық туғызды. Тағы да фонетикалық алфавиттік жүйеде тілдегі әрбір дауысты дыбысқа жеке таңба күтілді. Шатастырудың тағы бір себебі – u/ü, o/ö, ı/i дыбыс топтары бір таңбамен көрсетіліп, әр сөзге һемзаға жеткізіледі. Сонымен қатар, әліпбидегі ç, f, h, ş сияқты дыбыстар көрші түрік жазба тілдерімен де, басқа тілдермен де байланысты қазақ тілін тұйықтады.

Араб әліпбиі патшалық Ресей тұсында христиандандыру мен орыстандыруға ең үлкен кедергі болса, кеңестік кезеңде оның идеологиясын басқаруға және қабылдауға қарсы тұруға ең үлкен кедергі ретінде қарастырылды. 1920-1930 жылдар аралығында большевиктердің Түркістанда толық үстемдікке қол жеткізе алмауы екі кезеңді көшуді қажет етті. Бұл жағдайды түрік қауымдарының зиялылары, орыс зиялылары мен кеңес әкімшілері жақсы білген. Сталин латын әліпбиін кирилл әліпбиіне көшудің бір қадамы ретінде әзірлеп, Кеңес әкімшілігінің қысымы мен нұсқауымен 1926 жылы Әзірбайжанның Баку қаласында барлық түрік қауымдарының қатысуымен түркология конгресі өтті. Тақырыбы латын әліпбиіне көшу болып табылатын бұл құрылтайда барлық түрік қауымдарының өкілдері бар. Құрамында Ахмет Байтұрсынұлы, Илдес Омаров, Азиз Байсейдуллин, Біләл Сүлейұлы Сүлеев және Нәзір Төреқұлов бар бес адам конгреске Қазақстан атынан қатысады; Фуат Көпрүлү мен Әлибей Хусейнзаде (Тұран) Түркия атынан қатысады.

Құрылтайда латын әліпбиіне қарсы топты татар тіл ғалымы Галимджан Шереф пен татар жазушысы Галимджан Ибрагимов пен қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, белгілі ғалым «төте жазуды» ұйымдастырушы Ахмет Байтұрсынұлы басқарады. Съезден кейін «Жаңа мектеп» журналының 7 және 8 сандарында жарық көрген Аханның: «Байтұрсынұлы Ахметтің Араб әліпбиін жақтаған Баяндама» атты мақаласында: «...Орыстардың кирилл әліпбиінде қалуы - орталықтың өктемдігі салдарынан кирилл әліпбиінде қалғаны қайшылық. Түріктерді латындандыру» (Şirin User. 2006:292) [10] бұл таңудың кейінгі өзгерістердің алғашқы қадамы

болатынын сезінгенін көрсетеді. Құрылтайға Түркия атынан қатысқан Фуат Көпрүлү де латын әліпбиіне қарсы болды. Көптеген орыс түркологтары мен ел, мемлекет қайраткерлері қатысқан конгресте қызу пікірталастар болып жатты.

Татар тіл маманы Галимджан Шереф латын әліпбиін түрік тіліне сай орналастырудың қолданылған әліпбиді жетілдіруден қиынырақ және қымбат екенін, екі әліпбидің қолданылуын салыстырып, «қол қимылының импульсі 3035 пайызды құрайды» деді. Латын әліпбиі араб әріптеріне қарағанда жоғары, сонымен қатар латын әліпбиінің таңдалмағанына таң қалды (Ширин User, 2002:1372-1373) [9].

Қазақ өкілі Ахмет Байтұрсынұлы да «қазақтарға латын әліпбиіне көшудің қажеті жоқ және қажет болмайтынын» және мұндай көшудің өте қымбатқа түсетінін айтып, қазақтар қолданылып жүрген әріптерді ретке келтіру арқылы дыбыстық әліпби жасағанын айтты. Біраз уақытқа дейін «реформаланған араб әліпбиі біраз уақытқа дейін қолданылмайды» деп қосты. (Ширин User, 2002:1373) [9]. Ахмет Байтұрсынұлы қазаққа көмектесуге тырысып жатқанын айтқан орыс түркологтарына былай деп жауап береді: «Көмектесемін десеңдер, бізге оқу-ағарту материалдарын беріңдер, бірақ әліпбиімізге кедергі жасамандар. Негізі осы съезге дейін түрлі басылымдарда латын әліпбиіне көшуге қатысты біраз мақалалар жарияланған болатын. Бұл жазбалар кеңес әкімшілігінің латын әліпбиіне тануға дайындау, тәжірибеден өткізу және жұртшылықты қабылдау жұмысы. Қазақтың «Жаңа Мектеп» журналында араб әліпбиін латын әліпбиіне ауыстыру туралы жарияланған мақалалар (Ширин User, 2006:292) [10] соның бір мысалы.

Бұл жиын яғни съезд шақырылғанға дейін барлық түрік қауымдары ортақ латын әліпбиін қабылдап, осыны талқылайтыны насихатталды, бірақ ол ойлағандай болмайды. Әзірбайжан 1923 жылы латын әліпбиіне көшті. Түркия өкілі Фуат Көпрүлү латын әліпбиіне қарсы болды. Алайда, съезде көпшіліктің латын әліпбиіне көшуді қабылдағаны оны қабылдамайтындарға қарсылық білдіру құқығын қалдырмады. Съезден кейін Кеңес Одағы шекарасында тұратын барлық түрік қауымдарында латын әліпбиіне көшуге дайындық басталады.

Алайда, латын әліпбиіне қарсы зиялылар түрлі басылымдарда мақалалар жазып, қарсылықтарын жалғастыруда. Солардың ішінде бірінші орында Ахмет Байтұрсынұлы. Байтұрсынұлы қарсы пікірлерін «Жаңа мектеп» журналының 1926 жылғы 7-8-ші санындағы «Байтұрсынұлы Ахметтің Араб Әліпбиін жақтаған Баяндама» атты мақаласында айтқан. Байтұрсынұлы бұл мақаласында съезде болған оқиғаны қысқаша баяндап, араб әліпбиінің латын әліпбиінен артықшылығын, латын әліпбиіне неліктен қарсы екенін дәлелдеп айтып береді (Байтұрсынұлы, 2006:252-275) [1]. Бұл себептерді араб әліпбиімен оқу мен жазуды үйренудің жеңілдеу және латын әліпбиін қабылдаудың қаржылық ауыртпалығы деп түйіндеуге болады. Съезге баға бере отырып, ол съездің 26 ақпан мен 6 наурыз аралығында өткенін, конгреске түрік жатақханаларынан өкіл жібермегендердің өте аз екенін, барлық елдерден келген депутаттардың бар екенін айтып, мақаласын аяқтады. Батыстан шығысқа қарай, съезде қаралған мәселелерді 14 тармақ деп атап, өз ойларын бес тармақта жинақтайды (Байтұрсынұлы, 2006:252-275; 2009:258-268) [1, 2].

1929 ж. Латын әліпбиі:

Әріптер	Дыбыстар
Aa	a
B B	b
C	ş
Ç	c
Dd	d

Ee	e
Əə	é
Gg	g
Hh	h
Ьь	ı
Jj	i
Kk	k
Ll	l
Mm	m
Nn	n
ŋ	ñ
Oo	o
Өө	ö
Pp	p
Rr	r
Qq	ğ
Qq	ķ
Ss	s
Tt	t
Uu	u
Yy	ü
Zz	z

Кириллицаға көшудің алғашқы қадамы саналатын әліпби ауыстыру Қазақстанда басталады. Қазақстан Орталық Комитетінің 1928 жылғы желтоқсандағы сессиясында қабылданған шешіммен қазақтар латын әліпбиіне көшті. Түркия 1928 жылы 3 қарашада латын әліпбиін қабылдағаннан кейін бір ай өткен соң, бұл шешімді Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен Кеңес Ұлттық Кеңесі бекітті. Комитет 1929 жылы 24 қаңтарда Латын әліпбиіне көшудің алғашқы қадамы «Еңбекші қазақ» газетінің 1929 жылғы 1 ақпандағы хабарымен жұртшылыққа жарияланды. 1929 жылы 29 шілдеде жаңа әліпбиге қатысты емле ережесін Қазақстан Орталық атқару комитеті (Şirin User, 2006:292) [10] қабылдап, екінші қадам жасалды.

Тәжірибеге енген бұл әліпбидегі әріптердің реті латын әрпінің тәртібіне сәйкес болғандықтан, алдымен назар аудартады. Әліпбиде 9 дауысты, қалғандары дауыссыз дыбыстар. Дауыссыз дыбыстарда да ç, f, дауыссыз дыбыстар болмайды, g, k дауыссыз дыбыстардың жуан және жіңішке түрлері де болады.

Осы аралықта барлық түрік қауымдары бірінен соң бірі латын әліпбиіне көшуде, бірақ олардың барлығы толық фонетикалық болудан алыс. Қабылданған латын әліпбилерінің ішінде жалғыз фонетикалық түрі Түркия қабылдаған әліпби болып табылады.

1928 жылы 3 қарашада Түркия түрік тіліне сәйкес реттелген латын әліпбиін қабылдады. Сауаттылықтың төмен деңгейі жылдам көшуде тиімді болды. Тіл комитеті дайындаған әліпби - түркілер бұрын

қолданып келген әліпбилердің ішіндегі жалғыз әліпби, оның ішінде өз мәдениетінен пайда болған көктүрік әліпбиі мен түрік қауымдарына танылған, ғылыми әдістермен дайындалған латын әліпбиі. Оны дайындау кезінде оқудың жеңілдігі ескерілді.

Белгілі қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай «Соңғы Жаңалықтар» газетіндегі мақаласында «Мәскеу қиялы» (Şirin User, 2006:292) [10] деп сипаттаған латын әліпбиі 1928 жылы қабылданған латын әліпбиін 1938 жылы табады. Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен Кеңес халық комиссариатының шешімі қаралып, толықтырулар енгізіледі. Алфавитке у ретінде й, ал кириллицада у әріптерін оның сыңары ретінде қосу арқылы алдыңғысындағы у дыбысына сәйкес келетін v таңбасының орнына қос ерінді v, ал у дыбысына сәйкес келетін u таңбасы жазылады, й белгісімен ауыстырылады. Алфавитте жоқ x және f әріптері де жаңадан қосылған белгілер. Толықтырулар арқылы әріптер саны отыз екіге жетіп, реті өзгертіліп, әріптер кириллицаның әріптік тәртібіне сәйкес қайта реттеледі (Şirin User, 2006:292) [10]. Әліпбиді қайта қарауда кириллица әріптерін қосу және кириллица негізіндегі әріптердің ретін өзгертуді кирилл әліпбиіне дайындық деп түсіндірсек қателеспес едік.

Түркияның латын әліпбиіне көшуі толығымен түрік қауымдарының латын әліпбиіне көшуімен байланысты. Ататүріктің Республиканың 10 жылдығында сөйлеген сөзі осыны көрсетеді. Бұл сөзінде Ататүрік «Бүгінгі күні Кеңес Одағы; біздің досымыз, көршіміз, одақтасымыз. Бұл достық бізге керек. Бірақ ертең не болатынын ешкім болжай алмайды. Осман империясы сияқты, Австрия-Венгрия сияқты ол да ыдырап, құлауы мүмкін. Бүгінде қолына мықтап ұстаған халықтар оның алақанынан құтыла алады. Әлем жаңа тепе-теңдікке жетуі мүмкін. Міне, Түркия не істерін білуі керек... Осы досымыздың басқаруында тілі бір, сенімі бір, өзегі бір бауырларымыз бар. Біз оларды иеленуге дайын болуымыз керек. Дайын болу тек үндемеу және сол күнді күту емес. Сіз дайын болуыңыз керек. Оған ұлттар қалай дайындалады? Рухани көпірлерді сақтау арқылы. Тіл - көпір... Сенім – көпір... Тарих – көпір. Біз өзіміздің түп-

тамырымызға түсіп, оқиғалармен бөлінген тарихымызға сіңісіп кетуіміз керек. Біз олардың бізге жақындағанын күте алмаймыз. Біз оларға жақындауымыз керек». Ол латын әліпбиіне көшудің басты себебін өзі армандаған болашаққа мәдени бірліктің негізі деп түсінетінін түсіндіреді (Чаллы, 1998: 476-477) [5].

Ататүріктің дүниеден өткенімен тұспа-тұс келген 1938 жылы бір жағынан латын әліпбиі қайта қаралып, қайта құрылса, екінші жағынан кириллицаға көшу мәселесі талқыланған конференциялар өтті. Осы конференциялардан кейін Қазақ тіл білімі институтының директоры, белгілі ғалым С. Аманжоловтың қазақ тіліне дайындаған кирилл әліпбиінің жобасын КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалы қабылдап, 1939 жылы 8 тамызда «Социалистік Қазақстан» газетінде жариялап, жұртшылыққа жария етті. Қазақтың кириллица әліпбиі 1940 жылы 10 қарашада Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Жоғарғы Кеңесі «Қазақ жазуын латын графикасына көшірілген әліпбиден орыс графикасына негізделген жаңа әліпбиге ауыстыру туралы Заңды» бекітті. (Şirin User, 2006:294) [10].

Бұл ауысу уақыты Қайдаров пен Оразовтың сөзімен айтсақ, “Kazak xalkı özderiniñ erteden-ak paydalanıp kele jatkan Arab jazuvın 1929 jılı Latin alfavitimen avıstıradı da, 1940 jıldıñ 27 Avgusınan keyin orıs grafikasına negizdelgen jaña alfavıt kabıldadı. ”[Қазақ халқы қашанда өзін өзі пайдаланып келеді. 1929 жылы әліпбиін латын әліпбиіне ауыстырып, 1940 жылы 27 тамыздан кейін орыс жазу жүйесіне негізделген жаңа әліпбиді қабылдады] (Қайдаров-Оразов 1985, Куталмыш, 2004:8) [7], 1926 Бакуде Түркология конгресі өтті.

Ғалым, Ахмет Байтұрсынұлы латын әліпбиін енгізу кириллицаға көшуге жасалған қадам деп білді. 1860 жылдардан бастап түрколог ғалымдар: Н.И. Ильминский және П.М. Мелиоранский, Н.Н. Пансутов, А.Е. Алектеров, А.В. Васильев пен қазақ зиялысы, ағартушы Ыбырай Алтынсарын кириллицамен жазылған қазақ шығармаларын шығарды. Тіпті мен Ыбырай Алтынсарынның 1871 жылы Қазан қаласында басылып шыққан «Киргизской хрестематию» кітабының алғы сөзіне сәйкес, бұл хрестоматияны орыс әріптерімен жазған дұрысырақ деп табылды. Өйткені бұл кітап өте бай әрі пайдалы орыс кітаптарына жолбасшы болып табылады». Оның сөздері (Şirin User, 2006:287) [10], кейбір қазақ зиялыларының кирилл әліпбиін насихаттап, оны орыс және орыс мәдениетінің кілті деп санайтынын көрсетеді. Ақырында, осы кезеңде мектептер үшін 20 орыс оқу құралы, христиан діні туралы 42 діни кітап дайындалды; 72 кітап шығарылды, оның 10-ы орысша-қазақша сөздіктер, трахома мен обаның алдын алу жолдарын сипаттайтын бес кітапша, Ресей тарихы және Пушкин әңгімесінің қазақ тіліне аудармасы (Ширин Өсер, 2006:288) [10]. Жарияланған кітаптардың мазмұны негізінен христиандық үгіт-насихат болуы, тіпті мектептерге дайындалған орысша сабақ нұсқаулығының да басында кириллица кестесінен тұруы, одан кейін христиан әулиелерінің өмірі мен шіркеу тарихының мақсатын көрсетеді. Мұны Ахмет Байтұрсынұлы және басқа Алашшылар жақсы біледі. Сондықтан бұл таңу татар жәдидшілері мен алашшылар күткен жағдай болды. Өйткені сербтердің православиелік болмысын қорғау үшін дайындалған кирилл әліпбиі алдымен болгарларды, кейін орыстарды, якут, чуваш сияқты түрік тектес халықтарды еріген православиелік славяндық бірегейлікті қалыптастырған элемент болды.

Орыстардың алғаш рет Ильминский жасаған кириллицасы негізіндегі әліпби мен Байтұрсынұлы реттеген араб негізіндегі әліпбидің негіз болғаны назар аударарлық. Жаңа әліпби қырық бір таңбадан тұрады, оның жетеуі диакритикалық. Оның екеуі латын тілінен шыққан, алфавит келесідей:

Аа(а), Әә(ә), Бб(б), Вв(в), Гг(г), Ғғ(ғ), Дд(д), Ее(е), Жж(ж), Зз(з), Ии((і-і) у), Йй(у), Кк(к), Ққ(қ), Лл(л), Мм(м), Нн(н), Ңң(ң), Оо(о), Өө(ө), Пп(п), Рр(р), Сс(с), Тт(т), Уу((u)w), Үү(ү), Ұұ(ұ), Фф(ф), Хх(х), Һһ(һ), Цц(ц), Чч(ч), Шш(ш), Щщ(щ), Ъ(жуандық белгісі), Ыы(ы), Ы(жіңішкелік белгісі), Іі(і), Ээ(е), Юю(ю), Яя(я).

1940 жылдардың аяғына қарай «Социалистік Қазақстан» газетінде әліпби мен емле туралы бірінен соң бірі жарияланған мақалалар жаңа өзгерістің немесе жаңа реттеудің хабаршысы. Ақыры Қазақ АКСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты дайындаған әліпби мен емле туралы ереже ел астанасы Мәскеу мен Ленинград ғалымдарының басқосуынан кейін қабылданып, ереже 1952 жылы Алматыда кітапша болып басылып шықты. «Қазақ альфавиті және орфография ережелері жинағы». Осы қаулылардан бір жыл өткен соң ереже мен орфоэпиялық ережелердің кеңейтілген нұсқасы «Қазақстан мұғалімі» газетінің 1953 жылғы 28 ақпандағы санында жарияланды. Төрт жылдан кейін (1957 ж. 15 шілде) қазақ кирилл әліпбиінің жаңадан реттелген түрі мен емле ережелері Қазақ Социалистік Республикасының Жоғарғы Кеңесінде бекітіліп, қолданысқа енгізілді. Бұл ретте Ёё әрпі әліпбиге қосылып, әліпбидегі белгілердің санын 42-ге дейін арттырады (Şirin User, 2006:294-295) [10].

1991 жылы егемендік алғаннан кейін ғалым, Е. Қайдаровтың «Ана тілі» газетінде латын әліпбиіне көшу мәселесіне жан-жақты баға берген мақаласы да латын әліпбиіне көшу мәселесін қозғай бастады. Бұл тақырыпта көптеген ғалымдар әртүрлі уақытта мақалалар жазады. Соңында Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2000 жылы 14 желтоқсанда теледидар бағдарламасында латын әліпбиіне көшу туралы белгі берді (Şirin User, 2006:297-298) [10].

1950 жылдардың аяғында өңдеумен соңғы пішінін алған қазақ кириллица әліпбиі бүгінге дейін қолданылып келеді. Латын әліпбиіне көшу күн тәртібінде тұрғандықтан әліпбиге қысқаша баға беру керек. Қазақ кириллицасында барлығы 42 диакритикалық әріп бар. Бұлардың ішінде ь таңбасы - жуандық, ь белгісі - жіңішкелік; Цц (ц) және Щщ (щ) екі дауыссыз дыбысқа сәйкес келетін әріптер тек орыс сөздерінде ғана қолданылады. Ее (е), Ёё (ё), Юю (ю) және Яя (я) әріптері дауыссыз (й) және дауысты дыбысқа сәйкес келеді және Ее (е) қоспағанда орыс сөздерінде қолданылады. Қазақ сөздерінде қолданылмағандықтан Вв (в), Ии (и-і/у), Фф (ф), Хх (х), Ъъ (ъ), Чч (ч) әріптері негізінен тек енген сөздердегі дыбыстарды, әсіресе орыс тілінде кездестіруге болады. Әліпбидегі бұл он үш белгі мен әріптер орыс тілінде қолданылған артық сөздер мен жалған сөздер ғана.

Қазақта жоқ дыбыстардың белгілері қолданыла бастады. Бірақ олардың әсер етуінен гөрі негізгі мәселе маңыздырақ болды, себебі жаңа буын орысшаға бет бұрған қазақты ұмытты. Қазақстан тәуелсіздік алған кезде қазақтардың көпшілігінің қазақ тілін білмеуі осының дәлелі ретінде қабылдануы мүмкін. Алфавит өзгертілсе немесе латын әліпбиіне көшсе, мұны ескеру керек.

Қазақ тілінде е дыбысы болғанымен, е дыбысына сәйкес таңба сөздің басында сөздің алдында у- туындысы арқылы жұмсалады. Орыс тілінде қолданылғандай бұл жағдай алдыңғы дауыссыз дыбысты тудырған. Қазақ тіліндегі е - әрпінен басталатын сөздердің барлығы әліпбидегі Уу ((u) w) және Ии ((i-i) y) әріптері де педагогикалық аспектісін ескерсек, үйренуге, үйретуге қиын. Бірнеше дыбысты кездестіретін белгілердегі дыбыстардың әріптік эквиваленттері әліпбиде бұрыннан бар.

Мысалы, қос дауыссыз дыбыстарды алайық. Цц (ts) және Щщ (щ) әріптерінің сыңары t, s, щ, с дауыссыз дыбыстарының барлығының әріптік баламалары бар. Ц (ц) TC деп, Щ (щ) ШЧ деп жазуға болады. Тағы да е (е) орнына ЁЕ, Ёё (ё) орнына ЁО, Юю (ю) орнына ЁҰ, Яя (я) ЁА жазуға болады.

Уу ((u) w) әрпі әлдеқайда күрделі. Өйткені қазақ сөздерінде -uw/-üw, -u/-ü әріптері де оқылады және тек w ғана оқылады, ал жалғанған сөздерде тек u ғана оқылады. Бірақ әліпбиде у және ü дыбыстарына сәйкес келетін әріптер бар, сондықтан Уу әрпі тек w дыбысына сәйкес келуі керек.

Дәл осындай жағдай Ии ((i-i) әрпіне де қатысты. Әріп орнына қарай -iy/-iu, қазақ сөздеріндегі орнына қарай -i/i, -у болып оқылады. Алфавитте у дыбысына сәйкес келетін әріптер бар. Сондықтан бұл қолдану тек сананы шатастырып, оқу мен жазуды қиындатады болады.

Белгілі ғалым, Ахмет Байтұрсынұлы жақсы тіл маманы, жақсы ұстаз болған. Ол араб әріптерін қолдана отырып, араб және парсы сөздерін қазақ тілінде айтылуы бойынша жазу үшін әліпбиді ретке келтірген. Бұл қазақ жазуы үшін дұрыс шешім, үлкен төңкеріс болды. Алайда кирилл әліпбиі қабылданғаннан кейін қазақша жазу тым күрделі болып кетті. Шындығында, бұдан шығудың жолы - Ахмет Байтұрсынұлы жолымен жүру. Ол үшін алдымен қолданылған әліпбиді бағалау керек. Біріншіден, әліпбидегі кірме сөздерде қолданылатын Цц (ц), Щщ (щ), Ъ (жуандық белгісі), Ъ (жіңішкелік белгісі) белгілері, И ((i/i)у), Уу ((u)w), Ёё (yo), Юю (ю), Яя (я) әріптерін тастау керек. Қазақ әліпбиіндегі жүк жеңілдеу керек. Уу ((u)w) әрпі w дыбысына сәйкес болу үшін ғана қолданылуы керек.

Қазақ әліпбиі Аа (а), Әә (е), Ее (ye), Ии ((i/i)у), Оо (о), Өө (ө), Уу ((u)w), Үү (ü), Ұұ (u), Ыы (i), Іі (i), Ээ (е) бір ғана дауысты дыбысқа сәйкес келетін қолданыстағы дауысты әріптерді алайық және дауыстылар Аа (а), Әә (э), Ее (йе), Оо (о), Өө (ө), Үү (ü), Ұұ (u), Ыы (i), Іі (i) деп ықшамдалу керек, тек Ее әрпі алдынан туындысыз тек е дыбысына сәйкес келуі керек.

Әліпбидегі Фф (f), Хх (h), Hh (h), Чч (ç) дауыссыз дыбыстары бір дауыссыз дыбысқа сәйкес келеді, бірақ қазақ сөздерінде қолданылмайды, бұл әріптердің әліпбидегі күйін нақтылау қажет. Ғалымдардың шешімімен әліпбидегі артық сөздерді алып тастағаннан кейін әліпбиде Аа (а), Әә (э), Бб (б), Вв (v), Гг (g), Ғғ (ğ), Дд (d), Ее (ye), Жж (j), Зз (z), Йй (y), Кк (k), Ққ (q), Лл (l), Мм (m), Нн (n), Ңң (ñ), Оо (o), Өө (ö), Пп (p), Рр (r), Сс (s), Тт (t), Үү (ü), Ұұ (u), Фф (f), Хх (h), Hh (h), Чч (ç), Шш (ş), Ыы (i), Іі (i) болып жеңілдетіледі. Осы отыз екі әріптен Вв (v), Фф (f), Хх (h), Hh (h), Чч (ç) әріптері түсірілсе, саны 27-ге дейін азаяды.

Қорытынды.

Неғұрлым байыпты орналасуда, алфавитте дауысты дыбыстар немесе үштіктер негізге алынады ма соны шешу керек. Алғашқы ұлттық әліпбиден 20-ғасырдың алғашқы 30 жылына дейін кеңінен қолданыста болған көктүрік, ұйғыр, араб әліпбилері дауыссыз дыбыстар негізінде дайындалып, дауысты дыбыстардың саны шектеулі болғандықтан дауыссыз дыбыстан ұғынылды, буындағы дауысты дыбыстардың жуан, жіңішке болғаны кеңінен қолданылмайтындар үшін күрделі. Бұл жағдай кирилл әліпбиінде ескерілмеді, керісінше, әртүрлі тұлғаға ие болған түрік тілдес халықтардың бірін-бірі түсінбеуінен болды. Қабылданған латын әліпбилерінің ішінде түрік латын әліпбиіндегі дауысты дыбыстар әліпбиге негіз ретінде қабылданды. Бұл жағдайда буындағы дауысты дауыссыз дыбыстың жуан немесе жіңішке оқылуына мүмкіндік береді. Бұл жағдай әліпбидің ауыртпалығын жеңілдетіп қана қоймай, оқу мен оқытуды жеңілдетеді. Оқу мен оқытуды жеңілдететін маңызды бөлік.

Қазақ тілі сияқты дауысты дыбыстарға бай тіл үшін әліпби реті немесе өзгерісі болса, әліпбиді орналастыруда дауысты дыбыстар негізге алынып, жуан және жіңішке дауыссыз дыбыстар бөлек белгіленіп, әліпбидегі әріптердің санына жол бермеу керек. Әліпбидегі әрбір қосымша әріп - бұл әбігерге түсу, бұл әсіресе әліпби мен тілді жаңадан үйреніп жатқан балалар үшін қиын. Бұл қиындықтардың көбеюі әсіресе балаларды үйренуге оңай тілдерге әкеледі. Қазақ халқының көпшілігі тәуелсіздік алған кезде қазақ тілін білмегенінің астарында осында жатыр. Қазақстан сияқты негізгі білім бірнеше тілде берілетін елде мұның маңызы арта түседі.

Қазақ әліпбиін өңдеу немесе өзгерту кезінде осы жайттар ескерілетініне сенімдіміз. Бұлардан бөлек әліпбиде болуы тиіс әріптер үшін әлемдегі қазіргі оқиғаларды ескеру қажет. Өйткені әлем - жарыс алаңы. Тәуелсіз болу - бұл жарыстан қалып қоймау. Бұл дамудың және ұлттық болмысты сақтаудың арқасында мүмкін болады. Дамудың негізі – білім - оқытушылық

және оның бір бөлігі болып табылатын әліпби. Жалпы тілдегі әліпби мәселесі бұл күрделі де, өз шешімін табуға тиісті мәселелер қатарынан орын алатын күрделі қоғамдық проблема болмақ...

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынұлы А. Alaş Murası Ahmet Baytursiniuli 4 Elippeler men Makalalar, ред. А.Ш. Имакова. - Алматы: «Алаш» 2006. 252-275 бб.
- 2 Байтұрсынұлы А. Тіл-Құрал, ред. Тіл комитеті. - Алматы: «Сардар Баспа» үйі. 2009. 258-268 бб.
- 3 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл ғылымының мәселелері. - Алматы: «Абзал-ай», 2013. 479-490 бб.
- 4 Клаусон сэр Джерард. «Түрік руникалық алфавитінің шығуы» лингвистикалық зерттеулер, т.б. Дінсер Ападын. 2012, 11-шығарылым, 163-183 бб.
- 5 Калли И. «Ататүрік, республика және түрік әлемі» Ердем, 11-том, 32-бет, 2-бет. 1998. 476-477 бб. 471- 482.
- 6 Жағыпарова М. Кәсіби қазақ тілі. - Астана: «Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру әдістемелік орталығы». 2015. 29-б.
- 7 Куталмис Мехмет. «Тарихтағы және бүгінгі күндегі Қазақстан әліпби мәселесі» Билиг, 31-шығарылым, 2004. 1-21 бб.
- 8 Серткай, Осман Фикри. «Ежелгі түркілердің сауаттылығы болды ма» Көктүрік мемлекетінің 1450 жылдығына арналған симпозиум материалдары, ред. Юджел Хакалоғлу, Анкара: Yüeni Avrasya басылымдары, 2001. 23-37 бб.
- 9 Ширин Қолданушы, Хатиче. «Түркілердегі әліпби және тұлға». Түркі энциклопедиясы, 3-том, бас. Хасан Джелал Гүзел-Кемал Чичек. Анкара: Жаңа Түркия басылымдары, 2002. 1372-1373 бб. 1368-1384 жж.
- 10 Ширин Қолданушы, Хатиче. Басынан бүгінге дейінгі түрік жазу жүйелері, -Анкара: «Акчаг» басылымдары. 2006. 289-290 бб.
- 11 Текин Талат. Түрік тілінің тарих бойына жазылуы. рахат. Мехмет Өлмез. -Анкара: «Симург» баспасы. 1997. 7 б.

ИЗМЕНЕНИЯ В КАЗАХСКОМ АЛФАВИТЕ С 1910 ГОДА ПО НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

Аннотация. В этой статье будет рассказано об изменениях и особенностях казахского алфавита, касающихся системы исторического письма и черчения казахского народа. Несмотря на то, что история алфавита для казахов началась в 1910 году, русские миссионеры в 1700-х годах разработали научную методику радикального изменения алфавита, играя с культурой одного общества. Самый первый опыт был сделан и удался якутам и чувашам. Но, столкнувшись с большим сопротивлением в опыте кыпчаков с татарами, но в то время, когда эксперименты над татарами продолжались, один из других отрядов кыпчаков привлек внимание Ильминского. Они были казахами. Познакомившись в 1850 году с И. Алтынсариным, Ильминский-многие до сих пор не думали, что казахи, живущие привычной кочевой жизнью и многие не получившие образования, выступят против изменения алфавита и религии. Казахская интеллигенция, хотя и небольшая, начала восстание, понимая намерения русских. Известный ученый из казахских просветителей Ахмет Байтұрсынұлы за короткое время сделал очень большую работу, связанную с орфографией и упрощением изучения арабского алфавита, считающегося символом исламской идентичности и культуры. Но в обществе, где городской образ жизни не до конца развит и не пригоден для получения образования, живущего полноценной городской жизнью, эту работу было трудно осуществить. Помимо этих трудностей, из-за исторических обстоятельств тяжелая ситуация во время Первой мировой войны также изменила режим России. В политической системе, которая оказала полное влияние на учебно-образовательную систему, она не была прочно закреплена. Новый режим перешел к реализации плана по переселению турецкой мусульманской общины в кириллицу, который начал реализовываться царской Россией после ее прихода. С помощью сторонников для перехода всех тюркских народов на латинский алфавит тюркологическое учредительное собрание в столице Азербайджанского государства Баку утвердило проект перехода на латинский алфавит, который стал главным шагом к переходу на кириллицу. Хотя изменение алфавита казалось очень простым, в принципе, это было начальным этапом переселения турецких народов под руководством Большевика на кириллицу. 3 ноября 1928 года переход Турции на латинский алфавит упростил восприятие латинского алфавита. Но к концу 1930 года изменения в латинском алфавите стали знаком перехода на кириллицу и все. Казахстан, принявший в 1940 году русскую письменность кириллицу, с неоднократными изменениями использует этот алфавит и по сей день. Даже после обретения независимости вопрос перехода на латинский алфавит не встал с повестки дня. Казахстан, использующий в общем образовании три разных языка, состоит из 42 кириллических букв и определенная их часть выполнена из более чем одного звука. Наличие букв, обозначающих сразу много звуков, говорит о том, что в алфавите есть обозначения не

казахских букв, и многие из них являются буквами, заменяющими русские звуки. Вследствие этого изучение казахского алфавита вызывает педагогические трудности. Это большая трагедия для будущего Казахстана. В связи с этим очень важным обстоятельством считается изменение письменности-начертания, алфавита в языке.

Ключевые слова: казахский арабский алфавит, ярлык, кириллица, переход на латиницу, лингвистика, алфавит, изменения алфавита.

CHANGES IN THE KAZAKH ALPHABET FROM 1910 TO THE PRESENT

Abstract. This article is considered about the changes and peculiarities of the Kazakh alphabet in relation to the historical system of writing and drawing of our people. Although the story of the alphabet for the Kazakhs seems begun in 1910, Russian missionaries changed radically the alphabet, the culture of society and developed a scientific method in the 1700s. The first successful experiments were performed on Yakuts and Chuvash. However, the practice of Kipchaks to Tatars met with great opposition, and as the experiment on the, Ilminsky, one of the other Kipchak groups, drew attention. They were Kazakhs.

Ilminsky, who met Y. Altynsarin in 1850, did not think that the Kazakhs, many of whom were still nomadic and uneducated, and he would oppose the change of the alphabet and religion. Although the number of Kazakh intellectuals was small, they understood the intentions of the Russians and began rebellion. Ahmet Baitursynov, a well-known Kazakh educator, in a short period of time did a lot of work to facilitate the study of the Arabic alphabet, which is a symbol of Islamic identity and culture, and its spelling.

However, it was difficult to carry out this work in a society where the urban lifestyle was not fully developed and it was not convenient to get a full-fledged urban education. In addition to these difficulties, the difficult situation during the First World War due to historical circumstances also changed the regime of Russia. It was not established firmly in the political system, which had a full impact on the education system. After the new regime came to power, the tsarist Russia began to implement the plan to convert the Turkish Muslim community to Cyrillic.

In order for all Turkish people to change to the Latin alphabet with the help of their supporters, approved a project to change to Latin alphabet, which was a key step in the transition to Cyrillic in the Turkological Constituent Assembly in Baku, the capital of Azerbaijan. Although changing the alphabet seemed very simple, it was basically the initial stage of the Bolshevik, which led conversion of the Turkic people to Cyrillic. Turkey's transition to the Latin alphabet on November 3rd, 1928, facilitated the adoption of the Latin alphabet. However, changes to the Latin alphabet by the end of the 1930's were a sign of the transition to the Cyrillic alphabet.

Kazakhstan, which adopted the Russian Cyrillic alphabet in 1940, still uses this alphabet with several changes. Even after gaining independence, the issue of transition to the Latin alphabet remained on the agenda. Kazakhstan, which uses three different languages in general education, consists of 42 Cyrillic letters, some of which are made up of more than one sound. Not to mention the presence of letters that represent more than one sound, the alphabet has the symbol of non-Kazakh letters, and most of them are letters that replace the Russian sounds.

As a result, learning Kazakh alphabet creates pedagogical difficulties. This is a great threat to the future of Kazakhstan. In this regard, it is very important to change the spelling and alphabet in the language.

Key words: Kazakh Arabic alphabet, direct writing, Cyrillic, transition to Latin alphabet, linguistics, alphabet, alphabet changes.

References

- 1 Baitursynuly A. Alash Murasi Ahmet Baytursiniuli 4 Elippeler men Maklalar, Ed. "I Don't Know," I Said. - Almaty: "Alash" 2006. 252-275
- 2 Baitursynuly language-tool, Ed. Language committee. - Almaty: Sardar publishing house. 2009. 258-268.
- 3 Baitursynuly A. problems of Kazakh language science. - Almaty: "Abzal-AI", 2013. 479-490.
- 4 Clawson, Sir Gerard. "Origin of the Turkish runic alphabet" linguistic studies, etc. Dinser Apadyn. 2012, Issue 11, pp. 163-183.
- 5 Kalli I. "Ataturk, the Republic and the Turkish world" Erdem, Volume 11, p.32, p. 2. 1998. 476-477. 471- 482.
- 6 Zhagyparova M. professional Kazakh language. - Astana: "Republican coordination methodological Center for the development of languages". 2015. 29.
- 7 Kutalmis Mehmet. "The problem of the alphabet of Kazakhstan in history and today" Bilig, Issue 31, pp. 2004. 1-21.
- 8 Sertkaya, Osman Fikri. "Was there literacy of the ancient Turks" materials of the symposium dedicated to the 1450th anniversary of the Kokturk State, Ed. Yücel Hakaloğlu, Ankara: Yeni Avrasya publications P. 2001. 23-37.

9 Shirin User, Hatice. "Alphabet and personality in the Turks". Turkic encyclopedia, Volume 3, Vol. Hasan Jelal Guzel-Kemal Cicek. Ankara: New Turkey publications, pp. 1368-1384. 2002. 1372-1373. , 1368-1384.

10 Shirin User, Hatice. Turkish writing systems from the beginning to the present day, -Ankara: "Akçag" publications. 2006. 289-290.

11 Tekin Talat. Writing of the Turkish language throughout history. pleasure. Mehmet Is Immortal. - Ankara: Simurg publishing house. 1997. 7.

Information about author:

Hikmet Korash, Doctor of Philology, Professor. Niide Omer Halisdemir University, Languages and Literary Studies Department. Niyde, Republic of Turkey, e-mail: hikmetkoras@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9506-6066>

GTAMP 03.20.00
ӘОЖ 94(574)

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.02

А.Ж. Жумабаев^{1*} , А. Тұрарұлы¹ ¹«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: tarix212@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚТАҒЫ 2021 ЖЫЛҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАР

Андатпа. Мақалада Ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағындағы №3 қазба орнына 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары қарастырылады.

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы 2021 жылы ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған бағдарламалы-нысаналы бағдарламасына ұсынған «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» (жетекшісі т.ғ.д., профессор У.Т. Ахметова) жобасын ұтты. Жобаның күнтізбелік жоспарына сәйкес Сарайшық музей-қорығының археологтары жүргізіп жатқан зерттеу жұмыстарының нәтижесінің ерекшелігі №3 қазбадан күміс дирхемдер көмбесі табылды. Бұл олжа нәтижесі ортағасырлық Сарайшықтың ақша қатынасы, Ұлы Жібек керуен жолы бойындағы қаржы айналымы туралы мол деректер береді.

Қазба жұмысына тоқталсақ, ортағасырлық Сарайшық қаласы ғимараттарының алдын-ала ойластырылған жоспармен, түзу көшелі, қаз-қатармен салынғанын байқатады. Бұл Ұлы Жібек жолы бойындағы қала құрылыстары стихиялы түрде емес, астаналық қалалар секілді жоспарлы түрде өскенін көрсетіп отыр.

Мақала ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған бағдарламалы-нысаналы қаржыландыруы аясында «BR10164208 Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» жобасын іске асыру мақсатында дайындалды.

Бұл мақала Сарайшықты зерттеушілер және қала тарихына қызығушылық танытушы көпшілік оқырмандар үшін пайдалы мәлімет болып табылады.

Негізгі сөздер: Сарайшық, Ұлы Жібек жолы, жәдігерлер, тарих, археология, этнография, қала мәдениеті.

Кіріспе. Еуропа мен Азияны жалғастырған Ұлы Жібек жолының сауда және Алтын Орданың мәдени орталығы, Ноғай және Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық қаласы Атырау облысы орталығынан 50 шақырым жерде орналасқан.

Ортағасырлық Сарайшық қаласына іргелі археологиялық зерттеулер кеңестік заманда басталды. Оның бастамасын археолог Н.К. Арзютов қалады. Оның басты мақсаты қаланың тұрғын үйлерін табу болған. Осы мақсатпен қала орнына 13 шурф салған. Бір бақылау шурфынан 5 бөлменің сұлбасы ашылған екен. Табылған жәдігерлердің ішінде 11 тиынның оқылғаны белгілі, оның 9-ы Өзбек ханның кезінде соғылған болса, 1-і Қызыр ханның кезіне тиесілі [1].

Сарайшыққа жасалған келесі ресми археологиялық экспедицияны Ә.Х.Марғұлан басқарды. «Қазба жұмыстарын жүргіздік. Жұмыстар қаланың солтүстік-батысындағы Жайық өзені жарқабағынан басталды. Нәтижесінде мол керамика мен тұрмыстық материалдар табылып, Сарайшықтың көлөнершілер аумағы анықталды» дей келе, қаланың моңғол шапқыншылығына дейін қалыптасқанын жария етеді [2, б.8]. Экспедиция жетекшісі Әлкей Хақанұлы Марғұлан болса, оның орынбасары археолог Героним Иосифович Пацевич болды. Сондай-ақ, құрамында археологтар Евгения Ивановна Агеева, Анна Георгиевна Максимова, суретші Павел Васильевич Агапов, фотограф Александр Александрович Попов болған.

1950 жылы Ә. Марғұлан экспедициясынан бөлек Сарайшық қаласына сол кездегі КСРО Ғылым академиясының Этнография институтының директоры С.П. Толстов басқарған Хорзем археологиялық-этнографиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Төрт ГАЗ-51 автокөлігімен 15 адамнан тұратын «Орал-Үстірт» жасағы шілде айының басында Мәскеуден Оралға, содан кейін алғашқы және ең үлкен зерттеу объектісі - Жайық өзенінің төменгі ағысында орналасқан Сарайшық қаласына бет алды. Ежелгі қала моңғол кезеңінің дереккөздерінде кездеседі және зерттеушілер Сарайшық қаласын моңғол, Алтын Орда заманына жатқызады. Алайда 1950 жылғы экспедиция жұмыстарының нәтижесі Сарайшықтағы төменгі мәдени қабаттың моңғол дәуірі дейінгі кезең екенін және археологиялық материалдардың сипатына сәйкес XI ғасырдағы Хорезм ескерткіштерінің материалдарынан айтарлықтай ерекшеленбейтінін көрсетті. С.П. Толстов қазір «Сарайшық» атауы түпнұсқа емес деп болжауға негіз бар екенін; бұл елді мекен ортағасырлық Саксин қаласына сәйкес келетінін және Сарайшық қаласы XI ғасырда, немесе X ғасырда салынды деп топшылады [3, с.14].

1989 жылы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы қайта құрылды. Экспедиция басшысы болып тәжірибелі археолог Зайнолла Самашев тағайындалды. З.Самашевтің жетекшілігімен 1990 жылы Сарайшықта зерттеу жұмысы жүргізіле бастайды [4]. 1996 жылдан бастап, экспедиция жұмысы сол кездегі Қазақстан Республикасы Үкіметінің вице-премьері И.Тасмағамбетовтың ықпал етуімен қайта басталған болатын [5]. З.Самашев басқарған экспедиция 2009 жылға дейін кешенді қазба-зерттеу жұмыстарын жүргізді [6]. Осы кезде көптеген қазба нысандары ашылған болатын. Өкінішке орай, Жайық өзені жағалауы бекітілмеуі салдарынан олардың біразы суға құлап кеткен. Аталған уақыт аралығында «Сарайшық» [7], «Сарайшық тиындары» [8], «Сарайшықтың қыш бұйымдары» [9] атты еңбектер жарық көрді.

2017 жылы Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінің археологиялық экспедициясы Самашевтің жетекшілігімен Сарайшықта авариялық құтқару мақсатындағы қазба жұмыстарын жүргізді [10]. Бұл кезде өзен жағасын бетондау бекіту жұмыстары қолға алынған болатын. Жайық өзені жағалауы аумағынан 6 жерге қазба салынды. Сол қазбаның бірінен Сарайшық цитаделінің солтүстік қақпасы анықталған болатын. 2019 жылы қақпа орнының қазбасы аяқталды. 2019 жылғы қазбаны Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі мен «Сарайшық» музей-қорығының мамандары бірлесе жүргізген болатын [11].

Мақала тақырыбы қазіргі таңда өзекті. Ортағасырлық Сарайшық қаласы аумағындағы №3 қазба орнына 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері қарастырылатын болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Сарайшықта 2021 жылы ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған бағдарламалы-нысаналы қаржыландыруы аясында «BR10164208 Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» жобасы бойынша 2021 жылы Сарайшықта қазба жұмыстарын жүргізу күнтізбелік жоспарға енгізілген. Күнтізбелік жоспарға сәйкес №3 қазба орнына археологиялық зерттеу жүргізілді. Қазба жұмысының мақсаты - Сарайшық қаласының археологиялық қазба орындарында жұмыстарды жалғастыру, жаңа археологиялық нысандарды анықтау болды. Алға қойылған міндеттер төмендегіше болды:

- 1) 2019 жылғы №3 қазба орындарындағы археологиялық жұмыстарды жалғастыру, ескі жерленімдерден тазарту;
- 2) Алтынорда кезеңіндегі тұрғынжай, құрылыс нысандарын анықтау;
- 3) Табылған жәдігерлер арқылы Сарайшықтың өзге қалалармен экономикалық, саяси байланыстарын анықтау, қаланың ортағасырлардағы ролін саралау.

Қазба жұмыстары жүргізілген аумақ 2019 жылғы №3А қазбасының аумағы. Қазба жұмыстары басталмастан бұрын 2019 жылы жүргізілген қазба жұмыстарының есебімен танысып, қазба жұмысы аяқталған соң дайындалған әуе түсірілімі жұмысшыларға таратылды. Бұл қазбадан жоғарғы мәдени қабаттан отбасылық жерлеу орындары – 4 көрхана анықталған. Олар ертерек уақытқа жататын тұрғын және басқа құрылыстардың едәуір бөлігін бұзып жіберген.

Барлық көрханалар түрлі өлшемдегі күйдірілген қызыл қыш кірпіш фрагменттерінен тұрғызылған. Бүтін кірпіштердің өлшемдері 23х23х5 см және 20х21х5 см. Кірпіштер сазды балшық ерітіндісімен бекітілген, қалыңдығы 1,5 см. Көрханалар қабырғаларының қаландысы 8-13 қатарға дейін сақталған. Барлық көрханаларда басы батысқа бағытталған 3 немесе 4 адам сүйегі жерленген. Отбасылық жерлеу орны болғандықтан ер мен әйел және балалар сүйектері бар.

№6 көрханадағы 1-ші адам сүйегін сипаттасақ, қаңқа көрхананың солтүстік қабырғасынан 30 см қашықтықта жатыр. Шамамен 30 жасар ер адам деп есептеуге болады. Бас сүйегі жерге шүйдесімен орналасқан, кеуде қуысы біркелкі ашылған. Арқа омыртқа жотасы жоқ болды, бел омыртқаларынан 4 жота сақталған. Сол қолы бойымен қатар тігінен созылған. Алақаны ұршығы үстіне орналасқан. Оң қолы қозғалған, алақаны оң жақ ұршығы үстінде жатыр. Жамбасы біркелкі ашық. Аяқтар ось бойымен тік созылған. Иық сүйегінің ұзындығы 34 см, білегінің сүйегі 26 см, сан сүйегі 44 см, жіліншік ұзындығы 38 см. Бел омыртқаларының шорлануы айқын байқалады.

Нәтижелер және оларды талқылау. Сондай-ақ қазба жұмыстары барысында іші күлмен толған тандыр пештер мен кан жүйелері анықталды. Тандыр диаметрлері 50-55 см немесе 60-70 см, қабырға қалыңдығы 2-2,5 см шамасында болды. Іштері күлмен толған. Кан жүйелері батыс бағытқа, тандырдың орта тұсына дейін созылады.

Қазбада диаметрі 35 см болатын тандыр ашылды. Тандыр ішінің тереңдігі қазба түбінен төмен орналасқан. Солтүстік жағында тандыр кандарын көрхана шұңқыры қиып кеткен. Бұдан оңтүстікке тағы бір тандыр мен қаны бар суфа орналасқан. Тандыр диаметрі 55 см, қабырғасының қалыңдығы 2-2,5 см. Ауыз қуысы солтүстік жағында орналасқан, оның кеңдігі 18 см болады. Шығыс жағында ол басқа бір тандырдың бөлігіне тірелген, батыс жағында шикі саман кірпішке тақалған, кірпіш 4 см-дей қалыңдықта қатты күйген. Тандырдың іші күлге толы. Пештің екі кан арнасы батысқа қарай бағыттала келе солтүстікке қарай радиалды түрде бұрылған. Канның түбі жер бетінен 55 см төмен орналасқан. Кандар өлшемі 21х38х6 см шикі саман кірпіштерден салынған. Оңтүстік канның ені 17 см, солтүстік канның ені 21 см. Аралықтағы қабырға ені 21 см. Кан түбі 10 см тереңдікте қатты күйген.

Осы аумақта ені 180 см болған суфаның шеткі қабырғасы шығып тұр. Бұл қабырға жер бетінен 55 см тереңдікте анықталған.

Қазба жұмысы кезінде қыштан жасалған іші қуыс ядро, биіктігі 80 см орташа көлемдегі құмыра, күмістен соғылған екі тиын және көптеген мыс тиындар табылды [11].

2021 жылғы қазба жұмыстарына кіріспес бұрын дрон арқылы жоғарыдан түсірілім жасалып, 2019 жылғы қазба аяқталғаннан кейінгі түсірілім және қазбаның бүгінгі күнгі түсірілімі салыстырылды. Келесі кезекте №3 қазба орынында жұмысшылар консервациялау барысында жабылған топырақты тазалау жұмыстарымен айналысты (1, 2-сурет).

Сурет 1. 2021 жылғы №3 қазбасы басталмас бұрын жоғарыдан көрінісі

Сурет 2. Консервациялау барысында жабылған топырақты тазалау жұмыстары

Қазбаның жалпы аумағы бастапқыда 300 шаршы метрді құраса, қазба жұмыстары барысында солтүстік бағытқа қарай кеңейтіліп жалпы аумағы 325 шаршы метрді құрады.

Қазба орны жерленімдерден тазартылғаннан кейін, алтынордалық кезеңдегі үй бөлмелері ашылды. Тұрғын үйлердің есігі қазбаның солтүстіктен оңтүстік бағытқа созылып жатқан дәліз бойында орналасқан. Тұрғын үйлердің шығыс жақ қабырғалары көше жақ бетінде (3 сурет).

Сурет 3. Қазбаның жоғарыдан түсірілімі

№1 бөлме. Бөлменің қабырғаларының ұзындығына тоқталсақ, оңтүстік қабырғасы 367 см, солтүстік қабырғасы - 360 см, шығыс қабырғасы - 284 см, батыс қабырғасы - 291 см. Қабырғалардың қалыңдығына келсек, шығыс қабырғасы - 65 см, оңтүстік қабырғасы - 50 см, батыс қабырғасы жіңішке келген - 22 см, солтүстік қабырғасы белгісіз, себебі қазбаның аумағы №1 бөлменің солтүстік қабырғасымен аяқталады. Бөлменің батыс қабырғасы бетінде ені 76 см болатын солтүстіктен оңтүстік бағытқа созылып жатқан дәліз орналасқан. №1 бөлмеге №2 бөлме арқылы кірген. Бөлме есігінің ені - 90 см, табалдырықтың биіктігі - 15 см. Бөлменің солтүстік-батыс қабырғасы бойында ірі көлемді ташнау орналасқан. Оңтүстік қабырғасына жақын жерде тандыр пештің орны сақталған. Бөлменің жоғары қабатынан қыштан жасалған шүмектің сынығы, еденін ашу барысында сүйектен өңделген ине (4 сурет), сырлы қыш ыдыстың сынықтары, мыс табақтың сынығы, метал бұйымдар табылды.

Сурет 4. №1 бөлмеден табылған сүйектен өңделген ине

Бұл бөлменің оңтүстігінде №2 бөлме орналасқан.

№2 бөлме. Бөлмеге дәліз арқылы батыс қабырғадан кірген. Батыс қабырғасының ұзындығы- 340 см, оңтүстік қабырғасы-358 см, шығыс қабырғасы -320 см, солтүстік қабырғасы- 350 см. Есіктің ені -185 см. Еденнің көлемі 185х90 см. Бөлменің қабырғалары ақ бормен сыланған (5 сурет). Оңтүстік қабырғаның қалыңдығы - 50 см, батыс қабырғасы - 20 см, шығыс қабырғасы-65 см. Бөлмеде орналасқан суфаның шығыс кеңдігі - 294 см, солтүстік кеңдігі - 50 см, оңтүстік кеңдігі - 90 см. Бөлмеде екі тандыр пеші, алғашқысы бөлменің оңтүстік қабырға бетінде, келесі тандыр бөлменің ортасында орналасқан. Кан арналары шығыс қабырғада қосылып, қабырға бұрышынан мұржа камерасы арқылы сыртқа шығып кететін болған. Кан арналарының беті шикі кірпішпен жабылған. Бөлменің еденін тазалау барысында моншақтар және темір бұйымдар қалдықтары кездесті.

Бөлменің оңтүстігінде №3 бөлме орналасқан.

№3 бөлме. №3 бөлмеге енетін тұстағы дәліздің ені - 76 см. Оңтүстік қабырғасы-310 см, шығыс қабырғасы -510 см, солтүстік қабырғасы- 325 см. Есіктің ені - 67 см. №2 бөлме мен №3 бөлме арасындағы қабырғаның биіктігі - 120 см. Бөлменің шығыс жақ қабырғасының биіктігі - 160 см. Бұл биіктік қазбадағы ең жоғарысы болып саналады. Бөлменің батыс қабырғасынан шығыс қабырғасына созылған кеңдігі 170 см болатын суфа орналасқан. Бөлменің жоғары қабатынан қола сақина, еденін тазалау барысында мыс тиындар, қыш ыдыс сынықтары табылды.

Бөлменің оңтүстігінде №4 бөлме орналасқан.

Сурет 5. Ақ бормен сыланған №2 бөлменің шығыс қабырғасы

№4 бөлме. Батыс қабырғасының ұзындығы- 370 см, оңтүстік қабырғасы-270 см, шығыс қабырғасы -200 см, солтүстік қабырғасы- 265 см. №3 бөлме мен №4 бөлменің ортасындағы қабырғаның қалыңдығы - 70 см. Оңтүстік қабырғасының биіктігі - 118 см. Бөлменің жоғары қабатындағы тандыр пешті бұзу барысында жез қоңыраудың сынығы және Нумизмат П.Петровтың оқуынша Жәнібек ханға тиесілі құс бейнелі мыс тиын табылды.

Бөлменің оңтүстігінде №5 бөлме орналасқан.

№5 бөлме. Батыс қабырғасының ұзындығы- 325 см, оңтүстік қабырғасы-374 см, шығыс қабырғасы - 293 см, солтүстік қабырғасы- 350 см. №4 бөлме мен №5 бөлме ортасындағы қабырға қалыңдығы - 55 см. Оңтүстік қабырғасының қалыңдығы - 60 см, батыс қабырғасы - 55 см. Бөлменің батыс қабырғасы бетінде орналасқан дәліздің ені - 95 см. Бұл бөлменің жоғары қабатынан күміс дирхемдер көмбесі табылды. Жалпы саны - 35. Нумизмат П.Петров күміс тиындар Өзбек хан және Жәнібек хандарға тиесілі екенін мәлімдеді (6 сурет). Сонымен қатар,

орташа көлемді қызыл қыштан жасалған құмыралардың табандары, сырлы қыш ыдыс сынықтары, сүйектен өңделген шүмек кездесті.

Сурет 6. №5 бөлмеден табылған күміс дирхемдер

№6 бөлме. Оңтүстік қабырғасы суфаны қоса алғанда 320 см, жалпы көлемі оңтүстік, солтүстік қабырғалары - 200 см, шығыс және батыс қабырғаларының ұзындықтары - 250 см. Оңтүстік және батыс қабырғасының қалыңдығы - 20 см, солтүстік қабырғасы - 70 см. Аталған бөлмеден қыш ыдыстың қақпағы, асықтар, тандыр пеш сынықтары табылды.

Бөлмелердің шығыс, батыс жақ қабырғаларының сыртқы бетіндегі қазба жұмыстары қазіргі таңда жалғасып жатыр. 2021 жылғы қазбадан табылған құнды жәдігерлердің қатарына құс (үйрек) бейнелген сырлы қыш ыдыстың сынығын жатқызуға болады (7 сурет). Сонымен қатар, көптеген қыш бұйымдардың сынықтары, майшам, моншақтар, мыс тиындар, метал бұйымдар табылды.

Сурет 7. Құс бейнелі сырлы қыш ыдыстың сынығы

Қорытынды.

Қазба жұмысының қорытындыларына тоқталсақ, ортағасырлық Сарайшық қаласы ғимараттарының алдын-ала ойластырылған жоспармен, түзу көшелі, қаз-қатармен салынғанын байқатады. Бұл Ұлы Жібек жолы бойындағы қала құрылыстары стихиялы түрде емес, астаналық қалалар секілді жоспарлы түрде өскенін көрсетіп отыр. Қазбадан табылған күміс дирхемдерге тоқталсақ, тарих ғылымдарының кандидаты, нумизмат Павел Николаевич Петровтың ақпараты бойынша дирхемдер Жәнібек ханға билігі кезінде Сарай әл-Джедид қаласында шамамен 1340 жылдары соғылғаны анықталды. Бүгінгі таңда Сарайшық ортағасырлық тарихымыздың құнды тарихи-мәдени ескерткіші саналады, оның шикі кірпіштен тұрғызылған құрылысын сақтай отырып ашық аспан астындағы музей құру ескерткіштің ішкі және халықаралық туризм жүйесіне енуіне жол ашар еді. Жоба аясында 2022, 2023 жылдары Сарайшықта қазба жүргізу жоспарланып отыр. Жаңа зерттеулер тарихтың жаңа қырларын ашатынына сенім білдіреміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Арзютов Н. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. На месте развалин Золотоординского города Сарайчика//Известия Академий наук Казахской ССР. Серия археологическая.– Алма-Ата, 1949. -Вып. 2. – с. 126-134.
- 2 Мұқтар Ә. Әлкей Марғұланнның Сарайшықты зерттеуі // EGEMEN QAZAQSTAN. -2019. -№44(29523). -6 наурыз.
- 3 Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции, 1949–1953 гг. / Ред. С.П.Толстов. - М.: Изд-во АН СССР, 1958. - 811 с.
- 4 Отчет археологической экспедиции (рук. З. Самашев) Института истории, археологии и этнографии им Ч. Валиханова. 1990 // Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры.
- 5 Самашев З. Отчет о работе Западно-Казахстанской экспедиции в Атырауской и Манкыстауской областях в 1996 году. Алматы. 1997. - 438 с.
- 6 Самашев З. Отчет о научно-исследовательской работе в 2009 г. Государственная программа «Культурное наследие» по теме: «Городище Сарайшык» (промежуточный). Алматы, 2010. - 63 с.
- 7 Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайчик. Алматы, 2001. - 320 с.
- 8 Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Н., Плахов В. Сарайшық тиындары. Монеты Сарайчика. Алматы. 2006. - 184 б.
- 9 Самашев З., Кузнецова О., Плахов В.Сарайшықтың қыш бұйымдары. Керамика Сарайчика. Ceramics of Saraichik hillfort. Алматы. 2008. - 264 б.
- 10 Самашев З. Отчет об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик (Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі)». Атырау, 2017. - 118 с.
- 11 Отчет об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик (Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі)». Атырау, 2019. – 206 с.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ В СРЕДНЕВЕКОВОМ САРАЙЧИКЕ 2021 ГОДУ

Аннотация. В статье рассматриваются археологических исследований, проведенных в 2021 году на месте раскопок №3 на территории средневекового города Сарайшык.

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык» в 2021 году представил в программно-целевую программу Министерства культуры и спорта РК на 2021-2023 годы «Золотордынские города, караванные пути и караван-сарай в Западном Казахстане: междисциплинарные исследования (XIII-XV вв)» (руководитель д.и.н., профессор У.Т. Ахметова). Особенностью результатов исследований, проводимых археологами музея-заповедника «Сарайшык» в соответствии с календарным планом проекта, является то, что в раскопе №3 обнаружен клад серебряных дирхемов. Результат этой находки дает обширные данные о денежном соотношении средневекового Сарайшыка, об обороте финансов вдоль Великого Шелкового караванного пути.

По раскопкам видно, что здания средневекового города Сарайшык строились по заранее продуманному плану, по прямой улице, по рядом. Это говорит о том, что городские сооружения вдоль Великого Шелкового пути росли не стихийно, а планомерно, как столичные города.

Статья в рамках программно-целевого финансирования Министерства культуры и спорта РК на 2021-2023 годы «BR10164208 Золотордынские города, караванные пути и караван-сарай в Западном Казахстане: междисциплинарные исследования (XIII-XV вв)».

Данная статья является полезной информацией для исследователей Сарайшыка и широкого круга читателей, интересующихся историей города.

Ключевые слова: Сарайшык, Великий Шелковый путь, коллекция, история, археология, этнография, культура города.

ARCHAEOLOGICAL WORK IN A MEDIEVAL SARAISHYK IN 2021

Abstract. The article discusses the of archaeological research conducted in 2021 at the excavation site № 3 on the territory of the medieval city of Saraishyk.

In 2021, the State Historical and Cultural Museum-Reserve «Saraishyk» submitted to the program-target program of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan for 2021-2023 «Golden Horde cities, caravan routes and caravanserais in Western Kazakhstan: interdisciplinary research (XIII-XV centuries.)» (head of the Doctor of Historical Sciences, professor U.T. Akhmetova). A special feature of the research results carried out by the archaeologists of the Saraishyk Museum-Reserve in accordance with the project calendar plan is that a treasure of silver dirhams was discovered in excavation №3. The result of this discovery provides extensive data on the monetary ratio of the medieval Saraishyk, on the turnover of finance along the Great Silk Caravan Route.

According to the results of the excavations, it is clear that the buildings of the medieval city of Sarayshyk were built according to a pre-thought-out plan, along a straight street, in rows. This suggests that the urban structures along the Great Silk Road did not grow spontaneously, but systematically, like the capital cities.

Article within the framework of the program-targeted financing of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan for 2021-2023 "BR10164208 «Golden Horde cities, caravan routes and caravanserais in Western Kazakhstan: interdisciplinary research (XIII-XV centuries.)».

This article is useful information for researchers of Saraishyk and a wide range of readers interested in the history of the city.

Key words: Saraishyk, the Great Silk Road, collection, history, archeology, ethnography, culture of the city.

References

- 1 Arziutov N. Otchet o raskopkah, proizvedennyh v 1937 g. Na meste razvalin Zolotoordinskogo goroda Saraishika//Izvestiya Akademii nauk Kazahskoi SSR. Seriya arheologicheskaya. – Alma-Ata, 1949. -Vyp. 2. – s. 126-134.
- 2 Muktar A. Alkei Margulannyn Saraishyky zertteui // EGEMEN QAZAQSTAN. -2019. -№44(29523). -6 nauryz.
- 3 Arheologicheskie i etnograficheskie raboty Horezmsoj ekspedicii, 1949–1953 gg. / Red. S.P.Tolstov. — M.: Izd-vo AN SSSR, 1958. - 811 s.
- 4 Otchet arheologicheskoi ekspedicii (ruk. Z. Samashev) Instituta istorii, arheologii i etnografii im Ch. Valihanova. 1990 // Atyrau oblystyki tarihi-olketanu muzeii kory.
- 5 Samashev Z. Otchet o rabote Zapadno-Kazahstanskoi ekspedicii v Atyrauskoj i Mankystauskij oblastiah v 1996 godu. Almaty. 1997. -438 s.
- 6 Samashev Z. Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote v 2009 g. Gosudarstvennaja programma «Kulturnoe nasledie» po teme: «Gorodishhe Saraishyk» (promezhutochnyi). Almaty, 2010. - 63 s.
- 7 Tasmagambetov I., Samashev Z. Saraishyk. Almaty, 2001. - 320 s.
- 8 Samashev Z., Burnasheva R., Bazylyan N., Plahov V. Saraishyk tiyndary. Monety Sarajchika. Almaty. 2006. - 184 b.
- 9 Samashev Z., Kuznecova O., Plahov V. Sarajshyktyn kysh buiymdary. Keramika Saraishyka. Ceramics of Saraichik hillfort. Almaty. 2008. -264 b.
- 10 Samashev Z. Otchet ob arheologicheskikh rabotah po teme: «Issledovanie srednevekovogo gorodishha Saraishyk (Ortagasyrlyk Saraishyk kalasynyn zerttelui)». Atyrau, 2017. - 118 s.
- 11 Otchet ob arheologicheskikh rabotah po teme: «Issledovanie srednevekovogo gorodishha Sarajchik (Ortagasyrlyk Saraishyk kalasynyn zerttelui)». Atyrau, 2019. – 206 s.

Information about the authors:

Amangeldi Zhumabayev, Master's degree, scientific researcher of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", Republic of Kazakhstan, Atyrau, 060011, e-mail: tarix212@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8863-5638>

Aibek Turaruly, Scientific researcher of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", Republic of Kazakhstan, Atyrau, 060011, e-mail: aibek_tu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9483-2278>

IRSTI 11.09.91
UDK 94 (574)

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.03

S. Sapanov¹ , Sh. Nagimov² , K. Zhumabayeva³ , A. Abdulov⁴

^{1,2,4}Kh. Dosmukhamedova Atyrau university
Atyrau, 060011, Kazakhstan
e-mail: cefosh1@gmail.com

³Al-Farabi Kazakh National University"
Almaty, 050040, Kazakhstan
e-mail: zhumabaeva1995@list.ru

HISTORIOGRAPHY OF THE PARTY – POLITICAL SYSTEM OF FRANCE

Abstract. France is one of the most active states in the international arena today. Belonging to a select circle of "grandeurs" of European and world politics of the XVIII-XX centuries, it strives to maintain the rank of a power with global responsibility in a changing world. The French experience of the historical development of the party-political system is considered the most successful and dynamic, worthy of serving as a beacon for many countries. The problems of formation and functioning of the party-political system of society is one of the most interesting and relevant in modern science. Practically no humanitarian and social discipline is complete today without studying this complex process, which is an integral part of political society. The most interesting in this regard is the appeal to the history of France, the study of the transformation of the party-political system in the context of European integration, which affects political processes.

The article examines the issues of historiography of the party-political system of France in the context of European integration, the transformation of the party-political system in France and the French model of party-political construction.

Key words: France, integration, transformation, party system, political processes.

Introduction. The values proclaimed by the great French enlighteners have become universal and are rightfully considered the foundation of modern democracy. They caused such a wide response that they largely inspired the national liberation movements in the XIX century, and later embodied in the "Universal Declaration of Human Rights" adopted by the United Nations on December 10, 1948. And the Great French Revolution can be regarded with sufficient reason as the beginning of the modern era. At the same time, the revolution in France itself was part of a broad movement that began before 1789, and affected many European countries, as well as North America.

In the context of the new geopolitical configuration, European integration is an objective component of the development of international relations, an important part of the world political system that influences the processes of international development and the party-political system itself, therefore, the study of the influence of this phenomenon on the formation, development and evolution of the French political system has both scientific and political-applied significance.

In the new conditions of the modern development of the world community, the interdependence and interdependence of the interests of foreign and domestic policies of states is growing. Regional integration processes are accelerating. The key role in this process is played by studies of public administration and the influence of the party-political system on various social subsystems. There is an urgent need to improve the multilateral mechanisms for the reorganization of the party system and the modernization of the political system. The issues of political modernization and improvement of the party system are also important for Kazakhstan.

Today, the post-Soviet space is in a state of permanent reform. During this time, some existing illusions about the speedy and painless construction of a democratic, legal, social state with a market economy, the highest value of which is a person, have been dispelled.

In this context, a significant role is played by awareness of the essence of the transformation of the

party-political system in the context of strengthening integration processes to develop an adequate strategy. Difficulties in the implementation of modernization lead to the compromise of the democratic idea and the loss of its attractiveness. In this regard, the scientific relevance of the operationalization of the democratic paradigm of the development of the political process is increasing.

The study of the experience of French political parties in defending the interests of citizens and the political activity of voters is interesting for the formation of a new system of political parties in Kazakhstan in the conditions of democratization of society and does not lose relevance, but also acquires additional meaning nowadays.

Material and methods of research. Fundamental in theoretical and methodological terms are conceptual developments in relation to political systems and political parties.

The methodological and theoretical basis of the work was the scientific theories of Russian, Kazakh and foreign schools of research that study the interaction of social processes of domestic and foreign policy.

In the course of the research, the authors were guided by general methodological principles that allowed a scientific and objective approach to the study of the tasks set, among which should be mentioned: a system-structural approach, general historical methods of cognition, such as the principle of historicism, objectivity, the principle of historical unity, comparative historical method, methods of synthesis and analysis, empirical research, personal factor, institutional and structural-functional analysis.

The historiographical analysis of the subject of the work is based on the study of French works. On this issue, the author adhered to the problematic principle. First of all, in order to solve the tasks set in the work, it was necessary to study the main stages of the Great French Revolution and the evolution of the party and political system of France.

Results and their discussion. The historiography of the formation of the party-political system in France and their role in the dynamics of systemic transformations in France have been investigated;

- studied the French model of party-political construction of the Fourth and Fifth Republics in France and the reorganization of political parties;

- analyzed the main work of the institutionalization of the Fifth Republic and the impact of Western European integration on the party-political system of France.

1. Historiography of the Great French Revolution

The study of the Great French Revolution has always attracted the attention of both French and foreign authors. The most important importance in solving the problem were the works of French authors devoted to political ideas, a vivid evidence of which is the study of the political history of the Germanic-Romance problem. The Germanic-Romance question in French historiography was born as an integral part of the ideological preparation of the Great French Revolution of the late XVIII century. The struggle between Germanic and Roman principles in French historiography is a clear illustration of the political role of historical science. This issue acquired particular importance during the Bourbon Restoration (1815-1830), when France again faced the issue of power. It was during these years that such luminaries of French historical science as O. Thierry and F. Guizot appeared on the political stage. The Germanic-Romance question was posed by one of the greatest French historians of this period, Fustel de Coulanges.

The Great French Revolution still arouses the interest of both scientists and all people interested in history, reflecting on the acute socio-political problems of the past and present. Thus, the works of A. Sobul [1], A. Olivier [2] and M. Abansur [3] are devoted to the consideration of the systems of socio-economic and socio-political views of one of the major political giants of the Saint-Just revolution.

Saint-Just adhered to the theory of natural law, according to which society and the state must correspond to human nature, i.e. those qualities that do not depend on social conditions. J.J. Rousseau,

S.L. Montesquieu, and Mably played a huge role in the formation of his political philosophy. Saint-Just advocated an egalitarian social ideal.

Of all the diverse aspects of the problems of the Great French Revolution, the problem of the constitutional structure and transformation of the political system deserves attention first of all. Well-known works in this direction were the fundamental works of French researchers M. Prelo [4], J. Peto [5], Chevalier [6], Fr. La Sosau [7], M. Morabito [8], etc.

These works examine in detail the evolution of political regimes in France, from 1789 to the Fifth Republic in 1958.

The richest historical heritage of the Great French Revolution largely determines the appearance of today's France. Right-wing and far-right political parties continue to operate in the country, challenging democratic values, calling for honoring the memory of Louis XVI, the counter-revolutionary rebels of the Vendéans. The social philosophy of the overwhelming majority of modern French monarchists continues to be traditionalism. As the liberal French political scientist J.-K. notes. The teaching of the monarchists is based on the perpetuation of the natural order and its regulating mechanisms. This leads to the concept of a political and social order, which is legitimate in itself due to natural and historical reasons.

In general, the direct influence of the political events of the late XVIII- early XIX centuries on the situation of various factions, groups, social strata was often unpredictable.

2. Historiography of the political history of France during the Third and Fourth Republics

Of great importance in the development of theoretical and methodological aspects of the study of the evolution of the French political system are the works devoted to the political history of France during the Third and Fourth Republics, among which are the works of French authors Fr. Gogol [9], S. Sur [10], N. Copan [11] and others.

Among the main directions of French historiography, works devoted to the problems of the formation of state power and political parties and their role in the dynamics of systemic transformations are of significant historiographical value. One of the first works can be called Zh. Chatelain, A. Thibaudet, J. Touchard, M. Duverger.

According to them, the political system and state power in France have always shown great strength.

The party-political system of society refers to social systems that interact with each other, as well as with natural systems, forming complex macro-socio ecosystems. They develop according to statistical laws and trends, and according to dynamic laws. According to some experts, the political system is a real mechanism for the formation and functioning of power in society, which includes the "state", as well as parties, mass media, political associations and associations, various political entities (groups and individuals) and their relationships, political consciousness and culture, political norms.

When considering the party-political system of France, we focus on some initial provisions that have theoretical and methodological significance. One of such provisions is that the political system is considered as a relatively independent and self-regulating social organism immersed in the social environment and responding to external impulses (signals). Being a subsystem of a more general social system, the political system is not absorbed by the environment, but has boundaries separating it from the environment. In this context, the problem of party-political construction is analyzed by a well-known specialist, political scientist M. Duverger.

Among the modern French authors who popularize the role of France in the pan-European construction and are of scientific value from the point of view of the influence of integration processes on the party-political system, one can name the works of historians J. A. Sutu, J. Wayan, S. Goulard, B. Olivi, J.-D. Durand and P. Gioll [12].

At the end of the XIX - beginning of the XX centuries. in France, the trend towards the organizational strengthening of party structures and parliamentary factions, the strengthening of the role of the party apparatus and the development of extra-parliamentary forms of activity became obvious. There is also a clear separation of the two camps and the bipolarization of the electorate. Among French researchers specializing in this field, the works of Fr. Gogel [13].

The review of political regimes and party building in France after the Second World War, the experience of the creation of the Fourth and Fifth Republics and the political history of France are presented in the works of both French and foreign authors. French researchers pay special attention to the problem of the constitutional development of France during this period. As you know, after the Second World War, the Fourth Republic was established in France. A characteristic feature of the Constitution of the Fourth Republic (1946) was that it was drawn up on the principles of political liberalism. In this spirit, the study of the history of the Fourth Republic is considered by such authors as R.-A. Simon, J. Jeorzhel, M. Zhalu, P. Mikel [14], etc.

With the establishment of the Fourth Republic, criticism of the political system and political stability also intensified. Both representatives of the right-wing opposition and left-wing parties spoke from critical positions. Among them, the political views of the founders of the Gaullist movement stand apart. First of all, it is Sh himself. de Gaulle, M. Debre, R. Kapitan [15], etc.

3. History of France after World War II and the institutionalization of the Fifth Republic

Basically, the entire post-war history of France developed under the sign of the rivalry of two main political doctrines – Gaullist and socialist. The phenomenon of Gaulism in French historiography has been the subject of hundreds of studies. The historiography of Gaullism can be conditionally divided into several areas: works directly devoted to the personality of Sh. the Gaullist movement; the political regime of the Fifth Republic; the analysis of the political views of General de Gaulle; the constitutional doctrine of Gaulism; the ideological origins of Gaulism; political institutions; the party views of Sh. de Gaulle et al.

Among the huge number of studies should be mentioned the works of such French authors as J. Touchard, Fr.- G. Dreyfus, J. Lacouture, L. Noel, R. Repair [16] and many others.

These authors consider Gaullism as a political trend, turn to the ideological origins of Gaullism and the constitutional doctrine of Gaullism. In addition, there are a number of works on the history of the political regime of the Fifth Republic itself. According to them, the political system and state power in France during the period of the Fifth Republic have always shown great strength and were distinguished by political stability.

Along with studying the peculiarities of the political system in France after World War II, an important direction in studying this problem is to consider the issue of the reorganization of political parties during the Fourth and Fifth Republics and electoral behavior.

According to French experts, the causes of electoral metamorphoses were rooted in socio-economic and political processes caused by the development of state monopolistic capitalism.

In historiography of France after World War II, the central place is occupied by the institutionalization of the Fifth Republic, the influence of political parties and European integration on the evolution of the political system. As is known, in contrast to the classical parliamentary republic (the exclusive regime of parties), General de Gaulle proposed the principle of direct democracy, in which not elections to representative bodies were put forward, but referendums and direct and general elections of the President of the republic, which are a way of "direct communication" of the executive power with the nation. At the same time, the head of state, as the highest embodiment of executive power, would be endowed with great powers and would not depend on Parliament. According to de Gaulle, the executive power should be minimally dependent on the legislative. In this direction, one can note solid monographs

and studies by French authors such as M. Duverger, F. Ardan, D. Mause, P. Pacte, O. Duhamel, D. Rousseau [17] and many others.

For the concept of the essence of the political regime of the Fifth Republic, of course, the memoirs and memoirs of General de Gaulle himself are of paramount interest. Sh. de Gaulle advocated the universality of French civilization and the greatness of the French nation in the specific conditions of the 40-60s of the twentieth century, actively promoted the idea of a strong France, lost during the Second World War. Through the prism of political parties, de Gaulle considered the functioning of the state and national unity. To narrow-party interests, he opposed the philosophy of Gaulism, which personified "the whole of France."

The state is dying from a lack of power or even from a lack of awareness of its responsibility by the authorities.

Conclusion.

This article attempts a holistic study of the French historiography of the evolution of the party-political system of France. At the same time, the very formulation of the question carries new aspects that indicate the transformation of the party and political system of France in the new conditions of European integration.

The article analyzes the definition of the role of integration processes in continental Europe, and its impact on the party and political system of France and the formation of a new political culture. The most important point in the work is the systematization of the latest data and specific studies in this direction.

References

- 1 Soboul A. Un manuscript inedit de Saint-just. De la Natur, de l'Etat civil, de la Cite ou les Regles de Independence du Gouvernement // AHRF. – 1951. – P.321-359.
- 2 Ollivier A. Saint-just et la force des choses. – Paris, 1966. – P. 672-673.
- 3 Abensour M. La philosophie politique de Saint-just. Problematique et cadres sociaux // AHRF. – 1966. – P. 47/
- 4 Prelot M., Lescyuet G. Histoire des idées politiques. – Paris: Dalloz, 1980. – 812 p.
- 5 Petot J. Les grandes étapes du régime républicain français. (1789-1969). Etude d'Histoire politique et constitutionnelle. – Paris: Cijas, 1970. – 842 p.
- 6 Chevallier J.-J., Conac G. Histoire des institution et des régime politique de la France de 1789 à nos jours. – Paris, 1991. – 320 p.
- 7 La Saussay Pr. de L'héritage institutionnel français (1789-1958). – Paris: Hachette, 1992. – 156 p.
- 8 Morabito M. Bourmaud D. Histoire constitutionnelle et politique de la France. – Paris: Montchrestien, 1992. – 458 p.
- 9 Gogel Fr. La politique en France. – Paris: Armand Colin, 1980. – 300 p.
- 10 Sur S. La vie politique en France sous la V République. – Paris: Montchrestien, 1982. – 185 p.
- 11 Copin N. La vie politique française: le président, le gouvernement, le parlement et les partis. – Paris, 1978. – 195 p.
- 12 Olivi B. L'Europe difficile. Histoire de la Communauté européenne. – Paris, 1998. – 420 p.; Durand J.-D. Christiiche Demokialiciiinl riu'opaische Intégration // Hisrorisch-Politische Mitteilugcn. Archiv fur Christlich-Demokratische Politik. –Paris, 1994. - S. 155-182.
- 13 Goguel F. La politigues des parties sous la III-ieme republique. – Paris, 1964. – 200 p.; Gogel Fr. Les institutions politique de la France. – Paris: JEP, 1959. – 128 p.
- 14 Simon P.-H. De la République: Essai sur la future constitution de la France. – Paris: Plon,1945. – 191p.; Georgel J. La révision constitutionnelle. La IV-e République à la recherche d'une politique gouvernementale. – Rennes, 1959. – 348 p. ;Jallut M. Où va la République? La France à la recherche de sa constitution. – Paris, 1967. – 341 p.; Miquel P. La IV République. Hommes et pouvoir. – Paris: Bordas, 1972. – 158 p.
- 15 Gaulle Ch.de. Doctrine politique. Recueil de déclaration et textes authentique. – Paris: Ed. du Rocher, 1992. – 226 p.; Debré M. Le problème constitutionnel français // Cahiers politique. – 1944. – N.8. – P. 16. Capitant R. Carré de Malberg et le régime parlementaire // Relation des journée d' Etudes en l'honneur de Carré de Malberg. – Paris, 1956. – P. 142-153.;

16 Touchard J. Histoire des idées politiques. – Paris: PUF, 1971. – Vol.2. – 865 p.; Dreyfus Fr.-G. De Gaulle et le gaullisme. – Paris: PUF, 1982. – 326 p.; Lacouture J. De Gaulle. – Paris: Seuil, 1969. – 256 p.; Lacouture J. De Gaulle, une certaine idée de la République // Espoir. – 1987. – N60. – P. 46-50.; Noel L. Comprendre de Gaulle. – Paris: Pion, 1972. – 120 p.; Noel L. De Gaulle et les débuts de la V-e République, 1958-1965. – Paris: Plon, 1976. – 312p.; Rémond R. La droite en France de la Première Restauration à la V République. – Paris: Aubier, 1968. – Vol.1-2. – P. 286.

17 Duverger M. La V République. – Paris: PUF, 1968. – 132 p.; Ardant Ph. Institution politique et droit constitutionnel. – Paris: LGDJ, 1992. – 260 p.; Ardant Ph. Institution politique et droit constitutionnel. – Paris: LGDJ, 1992. – 600 p.; Maus D. Institutions politiques français. – Paris: Masson, 1990. – 286 p.; Pactet P. Institutions politiques. Droit constitutionnel. – Paris: Masson, 1991. – 380 p.; Duhamel O. De Gaulle-Mitterand. La masque et la trace. – Paris: Flammarion, 1991. – P. 43-61.; Rousseau D. Droit constitutionnel et institution politique. La V République. – Paris: Eyrolles, 1992. – 194 p.

ИСТОРИОГРАФИЯ ПАРТИЙНО–ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ФРАНЦИИ

Аннотация. Франция сегодня является одним из наиболее активных государств на международной арене. Принадлежа к избранному кругу «грандов» европейской и мировой политики XVIII-XX веков, она стремится сохранить ранг державы с мировой ответственностью в меняющемся мире. Французский опыт исторического развития партийно-политической системы считается наиболее успешным и динамичным, достойным служить маяком для многих стран. Проблемы формирования и функционирования партийно-политической системы общества является одной из самых интересных и актуальных в современной науке. Практически ни одна гуманитарная и социальная дисциплина не обходится сегодня без изучения этого сложного процесса, являющегося составной частью политического общества. Наиболее интересным в этом плане является обращение к истории Франции, изучению трансформации партийно-политической системы в условиях европейской интеграции, которое влияет на политические процессы.

В статье изучены вопросы историографии партийно-политической системы Франции в условиях европейской интеграции, трансформация партийно-политической системы во Франции и французская модель партийно-политического строительства.

Ключевые слова: Франция, интеграция, трансформация, партийная система, политические процессы.

ФРАНЦИЯНЫҢ ПАРТИЯЛЫҚ-САЯСИ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аннотация. Франция бүгінде халықаралық сахнадағы беделді мемлекеттердің бірі болып табылады. XVIII-XX ғасырлардағы еуропалық және әлемдік саясаттың «грандтарының» шеңберіне жатады. Франция өзгеріп жатқан әлемде әлемдік жауапкершілікпен билік дәрежесін сақтауға тырысады.

Францияның партиялық-саяси жүйесінің тарихи даму тәжірибесі көптеген елдер үшін тәжірибе бола алады. Қоғамның партиялық-саяси жүйесінің қалыптасуы мен даму проблемалары қазіргі ғылымдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Іс жүзінде бірде-бір гуманитарлық және әлеуметтік пән саяси қоғамның ажырамас бөлігі болып табылатын осы күрделі процесті зерттеусіз қалдырмайды. Бұл тұрғыда Франция тарихы, саяси – партиялық жүйесі, саяси үрдістер және Еуропалық интеграция үрдістерінің елдің партиялық-саяси жүйеге әсері маңызды. Мақалада еуропалық интеграция жағдайындағы Францияның партиялық-саяси жүйесінің, Франциядағы партиялық-саяси жүйесінің трансформациясы және франциялық моделі мәселелерінің тарихнамасы зерттелген.

Негізгі сөздер: Франция, интеграция, трансформация, партиялық жүйе, саяси процестер.

Information about the authors:

Saipulla Sapanov, Director of the Research Institute “History, Archeology and Ethnology of the Caspian region named after H.B. Tabyldiyev”, Kh. Dosmukhamedova Atyrau university, Doctor of Historical Sciences, ass. professor, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: cefosh1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0469-1254>

Shakhman Nagimov, Candidate of Pedagogical Sciences, ass. professor, Department of History of Kazakhstan and the World NAO Kh. Dosmukhamedova Atyrau university, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: waxman45@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7664-4115>

Kamshat Zhumabaeva, Master of Pedagogical Sciences, Department of Pedagogy and Educational Management, NAO "Al-Farabi Kazakh National University", Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhumabaeva1995@list.ru <https://orcid.org/0000-0002-9199-763X>

Aisad Abdulov, Research Institute "History, Archeology and Ethnology of the Caspian region named after H. B. Tabyldiyev", researcher Kh. Dosmukhamedova Atyrau university, Master of Humanities Atyrau, Kazakhstan, e-mail: aisad12@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3919-5533>

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

МРНТИ 14.07.09
УДК 37.012

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.04

Е.Н. Васильева¹

¹Красноярский краевой институт повышения квалификации работников образования
660061, г. Красноярск, Российская Федерация
e-mail: ekaterina2015@mail.ru

МЕТОДИКА ОСВОЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ КОЛЛЕКТИВНОГО СПОСОБА ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В условиях реформирования образования в массовой общеобразовательной школе произошел решительный поворот педагогической общественности в сторону признания необходимости новых педагогических технологий для поднятия качества и эффективности учебно-воспитательного процесса. Учителя школ города Красноярска и Красноярского края, а также других регионов Российской Федерации, настойчиво обращаются к нам - работникам системы повышения квалификации педагогических кадров - за помощью, чтобы мы дали им методические рекомендации и дидактические материалы для практического освоения коллективной формы организации обучения. При этом чаще других с такой просьбой обращаются учителя начальных классов и математики. Это объясняется тем, что многие из них на своих уроках стали вводить работу учащихся в парах сменного состава, которая получила название коллективной формы организации учебных занятий.

Для организации коллективных занятий (работу учащихся в парах сменного состава) у себя на уроках учителям приходится тратить много времени и сил на изготовление дидактического материала - карточек. Чтобы помочь учителям, работники Красноярского института повышения квалификации стали готовить по математике и другим учебным предметам разного рода карточки.

Ключевые слова: дидактика, принципы обучения, коллективные учебные занятия, педагогическая технология, дидактические материалы, коллективный способ обучения, опорные конспекты.

Введение. Коллективная учебная работа является самым эффективным средством обучения. Многие учителя школ и преподаватели колледжей и вузов просто не знают о ее существовании, другие - за коллективную принимают работу в малых группах (бригадах, звеньях) либо фронтальную (общеклассную), либо работу в парах постоянного состава. Следует помнить, что коллективной формой обучения (в единственном числе) является только работа (общение) в парах сменного состава и она не предназначена для использования в условиях классно-урочной (лекционно-семинарской) системы. Но в связи с тем, что во всех организациях образования доминируют эти системы, то у практических работников возникают большие сложности.

Реализация коллективных занятий требует опоры на следующие принципы: принцип завершенности (ориентация, на высшие конечные результаты); принцип непрерывной и безотлагательной передачи знаний, информации; принцип разнообразия тем, заданий как частный случай разделения труда; принцип разновозрастности состава образовательных коллективов; принцип обучения в соответствии со способностями каждого учащегося; принцип всеобщего сотрудничества и товарищеской взаимопомощи; принцип педагогизации деятельности каждого участника учебных занятий.

Каждый из этих принципов необходим, а все вместе составляют систему, определяющую на практике учебный процесс в школах и вузах в современном, бурно развивающемся обществе.

Практика показала, что нельзя последовательно осуществить какой-либо принцип без реализации других принципов, конечно, учитывая современные конкретно-исторические условия. Эти принципы являются основными объективными свойствами процесса обучения в школах и вузах, который формируется сегодня и в ближайшем будущем.

Эти принципы служат важнейшими объективными ориентирами перестройки учебно-воспитательного процесса в современных условиях. Их признание и активное осуществление не следует понимать, как игнорирование или недооценку таких субъективных моментов и сторон процесса обучения, как сознательность, доступность, прочность, активность и т.д. дело в том, что все эти моменты психологического, логического или идеологического характера никогда не были, не являются и не могут быть принципами процесса обучения как материального взаимодействия обучающихся и обучаемых. Признание сознательности, доступности, активности, прочности и т.д. в качестве первоосновы процесса обучения или основополагающих начал – есть отказ от научного подхода к процессу обучения, есть более или менее завуалированное игнорирование материальности процесса обучения, что всегда приводило не только к смещению дидактики и психологии обучения, подмене дидактики психологией, но и к субъективизму и отказу от науки [1,2,3,4,5].

Для реализации указанных принципов при классно-урочном обучении отсутствуют условия. В связи с этим возникает необходимость применения карточек для самостоятельной и коллективной работы.

Материал и методы исследования. Практика проведения коллективных учебных занятий в условиях сохранения классно-урочной системы показала, что учителя используют часто большое количество карточек, слишком много самостоятельного дидактического материала. Например, если по математике на протяжении года изучается примерно 40-45 разных тем и по каждой теме 5-6 вопросов (подтем), то для обычного класса в 30 обучающихся необходимо только на один год приготовить около 18 тысяч карточек. Это подтверждается и опытом известного пермского учителя математики Макарова Ю.А., который попытался изготовить карточки по всему курсу математики за всю среднюю школу [1]. У него получилось более ста тысяч карточек. Вопрос - надо ли это делать?..

Изучение математики по карточкам, если они имеются в достаточном количестве по каждой теме, может проводиться по-разному. После того, как учитель объяснил новый материал и убедился в том, что учащиеся в основном стали в этом материале разбираться, он дает учащимся карточки. В карточках может быть дан разный материал: задачи, примеры, вопросы на повторение и закрепление теоретического материала. Цель работы по карточкам - закрепить знание теоретического материала и выработать необходимые умения и навыки решения задач и примеров. При работе учащихся в парах сменного состава по карточкам один из участников такой «встречи» выполнял роль обучающего, а другой обучаемого: первый знал содержание карточки, другой - только приступал к его изучению. Если другой имел свою карточку, в которой была дана задача, не известная первому, то он также становился учителем. Такая методика совместной работы имела множество вариантов. Именно она и получила широкое распространение в школах Красноярского края и за его пределами. Чем она нас не устраивала?

Во-первых, изготовить огромное количество карточек (дидактического материала) учитель, как правило, не может и поэтому часто бросал коллективные занятия, хотя и понимал их значение для интеллектуального и нравственного в целом общего развития учащихся.

Во-вторых, задачи и весь теоретический материал, который переносится на карточки, есть в учебнике. Получалось, что учебник не использовался, и делалась двойная работа.

В-третьих, обучающихся необходимо учить работать с книгой, с учебником. Школа должна готовить своих питомцев к самообразованию, книга-учебник, в этом смысле, является главным

источником учебной информации.

В-четвертых, использование карточек на уроках не приводило к упразднению разновозрастных классов и созданию классов разновозрастного состава. Напротив, оно как бы убеждало в противоположном: можно изготовить много разных карточек и таким образом дать возможность каждому обучающемуся работать по его способностям. Но это иллюзия обучения по способностям. Темп обучения каждого обучающегося в классе при этом определяется не его способностями, а планированием учителя работать одновременно с классом, как одним целым, сохраняя при этом одинаковый темп прохождения программного материала: способные и неспособные, трудолюбивые и ленивые, - все пишут одни и те же контрольные работы в одно и то же время, одновременно переводятся в следующий класс.

Для существенного улучшения учебно-воспитательного процесса необходима принципиально иная педагогическая технология: она должна предоставлять возможность каждому обучающемуся продвигаться вперед в соответствии с его способностями, трудолюбием, интересами. Так как способности у учащихся разные, то и темпы изучения программного материала должны быть разными. Такую технологию обучения мы в 1990-1992 учебных годах апробировали в малокомплектной школе поселка Мана, расположенного в 30 км от города Красноярска. Наполняемость классов в этой школе была от 2-х до 6 обучающихся.

Но пойдет ли эта новая педагогическая технология в городской школе, где наполняемость классов 25-35 и даже 40 человек? Если она окажется приемлемой и для городской школы, то такие изменения необходимо в нее внести? На эти и другие вопросы дал ответ многолетний (с 1992 по 2008 годы) опыт учителей математики и начальных классов в школе №21 г.Красноярска. Поэтому новую усовершенствованную технологию есть все основания называть уже не «манская», а «красноярская». В чем же ее суть?

Изложим новую технологию обучения в том виде, как она сложилась в опыте средней школы №21 г.Красноярска. Манский вариант новой педагогической технологии был описан в разных книгах автором и методологом дидактики коллективного способа обучения В.К.Дьяченко [2; 3] и его единомышленниками в различных публикациях [4; 5; 6].

Результаты и их обсуждение. Начнем с комплектования авангардного класса, название которого - выработка нового механизма учебно-воспитательного процесса и прорыв единого фронта группового способа обучения, переход от одинакового группового (стандартного) темпа обучения к индивидуальным темпам продвижения каждого учащегося при изучении программного материала.

С какими обучающимися следует начинать освоение новой педагогической технологии? Наш ответ однозначен: можно начинать с любыми, но целесообразнее с обучающимися, которые еще не испорчены классно-урочной системой (ГСО), которые хотят учиться, качественно усваивают программный материал и не потеряли способность к высоким темпам обучения. Это успевающие и преуспевающие обучающиеся, которые систематически получают оценки «4» и преимущественно «5». Почему нецелесообразно совершать первоначальный переход на новую технологию с обучающимися отстающими, запущенными в интеллектуальном и нравственном отношении? Если брать отстающих, то с ними придется тратить много времени только на то, чтобы восполнить то, что они запустили («забыли») за последние два, а иногда и три года. Их продвижение вперед с самого начала будет замедленным и ускорение может задержаться надолго. Кроме того, педагоги, работая с запущенными детьми, вынуждены постоянно отвлекаться на вопросы установления порядка и перевоспитание. Таким образом, основная задача - создание нового механизма учебно-воспитательного процесса будет тормозиться, что может давать повод людям некомпетентным и недобросовестным осуждать все начинание.

Каким было начало, введение новой технологии обучения в школе №21? Короче, с чего мы

начинали? Сторонники КСО называют первоначальный период перехода к новой технологии «ЗАПУСК». Период запуска может быть проведен сравнительно быстро, если учащиеся сразу и полностью переходят на новую технологию, то есть работают по-новому ежедневно по 4-5-6 часов. Тогда запуск можно осуществить на протяжении одной - двух недель. Конечно, это требует отказа от старого расписания и введение сетевого графика. Мы вынуждены были ограничиться средним: наши обучающиеся - третьеклассники ежедневно занимались два урока (по 40 минут) и в неделю десять уроков (400 минут, т.е. 6 часов 40 минут).

Научный руководитель В.К.Дьяченко выступал в качестве учителя и предложил начать освоение новой технологии с третьеклассниками. В школе № 21 четыре параллели 3-х классов. Учителя этих классов направили к нему 19 обучающихся, среди которых были отличники, средние и даже такие, от которых учителя просто захотели избавиться. Обучающиеся 3-го экспериментального класса пришли ко нему утром 11 января 1993 года. Их было 19 человек. Предстояла индивидуальная работа с каждым по новому учебному материалу, но выяснилось, что обучающиеся еще далеко не все усвоили по программе 3-го класса. Поэтому вся первая неделя ушла на доучивание программы 3-го класса. Только в конце первой недели с контрольной работой по 3-ему классу справился один обучающийся. С ним он и приступил к изучению математики по программе 5-го класса. В отличие от манского варианта технологии, В.К.Дьяченко изложил ему содержание первых трех параграфов по учебнику Нурка Э.Р. и Тельгмаа А.Э. «Математика – 5», используя опорный конспект (ОК- 1), изготовленный под моим руководством кабинетом математики:

1.1 Чтение и запись натуральных чисел.

1.2 Сравнение натуральных чисел.

1.3 Округление натуральных чисел.

Понадобилось 8 минут. Обучающийся (назовем его А) после объяснений еще раз рассмотрел опорный конспект (ОК-1) и перерисовал его себе в тетрадь. Сначала он отвечал на вопросы Виталия Кузьмича, потом он на его вопросы. Затем учитель перечитал последовательно все три параграфа и выполнил упражнения №№ 1-5, 7, 10-12, 14-17, 22, 25, 28-31, 34-36. На это ушло два занятия. Учащийся А проявил большую самостоятельность при выполнении всех данных ему заданий. Через два дня Дьяченко взял второго обучающегося, которого теперь обучал А. Обучающийся А обучал учащегося в той же последовательности, в которой с ним работал учитель. Упор был сделан на самостоятельность в изучении новых текстов и в решении задач с последующей проверкой. Тексты учебника оказались вполне доступными, а все задачи – легкими. Еще через одно занятие учитель смог взять третьего обучающегося. Обозначим его латинской буквой С. В то время, когда обучающийся В выполнял задание, полученное от А, учитель с А уже работал по ОК - 2: он читал текст, а когда возникала необходимость, учитель объяснял, отвечал на его вопросы. Это были следующие темы (здесь уже в работу непосредственно включились мы):

1.4 Числовые и буквенные выражения.

1.5 Сложение натуральных чисел законы сложения.

1.6 Письменное сложение.

К ним №№ 39-43, 52, 103-105, 109, 111-113, 118, 119, 121, 130, 133. Значительная часть этих заданий выполнялась устно. Сначала мне приходилось указывать, какие упражнения (задачи) следует выполнить в классе, а какие - дома. Но такое деление очень скоро потеряло смысл, так как темп работы у каждого был разным. Некоторые почти всё успевали выполнить в классе, другие, напротив, больше делали дома. При этом никто учащихся не торопил. Они могли дома ничего не делать, не готовиться по учебнику, не решать задач. Но могли дома за один-два дня выполнить всю работу, которая планировалась на неделю. Все же основной программный материал изучался в классе. Здесь же производилась и проверка. Мы пришли к выводу:

изучаемый материал не следует делить на тот, который нужно проработать в классе, и тот, который нужно выполнить дома. В группе, где все учащиеся с желанием и могут продвигаться вперед очень высокими темпами, такое деление заданий только сдерживает, тормозит развитие наиболее одаренных и трудоспособных. Поэтому мы отказались не только от обязательных домашних заданий, но и вообще от их деления на классные и домашние.

Обучающиеся не обучены работать друг с другом. Они не знают, что и как нужно спрашивать друг друга, на какие вопросы нужно искать ответы в изучаемых текстах учебника. Поэтому для того, чтобы совместная работа учащихся происходила по-деловому, целенаправленно и более эффективно, нами была составлена программа-вопросник. В программе-вопроснике сформулированы к каждому тексту вопросы, указано на какой странице можно найти ответ, а также уточнялось, какие номера упражнений (задач) нужно выполнить по каждой теме. В программе-вопроснике есть всё, что нужно для качественного овладения темой. Например, по теме 1.1 «Чтение и запись натуральных чисел»:

1. Какие числа называются натуральными? Как они записываются? (с.5).

На странице 5 первый абзац текста 1.1 содержит ответ на эти вопросы: «Числа 1, 2, 3, употребляемые при счете предметов, называются НАТУРАЛЬНЫМИ ЧИСЛАМИ. Они записываются с помощью десяти цифр: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0». Это же обучающийся находит и в опорном конспекте(ОК-1), но в наглядном и сокращенном виде:

1 Счет предметов → натуральные числа
0, 1, 2, 3, 4, 5, ..., 17, ...
Цифры: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0

2. Назови разряды, начиная справа налево до разряда сотни миллиардов (с 5). Перечерти «Таблицу миллиардов» и объясни, что в ней написано (с. 7). Имеется в виду таблица:

Цифра	7	8	3	5	0	2	1	9	7	0	4	8
Название ряда	сотни миллиардов	десятки миллиардов	миллиарды	сотни миллионов	десятки миллионов	миллионы	сотни тысяч	десятки тысяч	тысячи	сотни	десятки	единицы
Разряды	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1

Обучающийся должен не только дать названия разрядов, но и прочитать число, которое записано в таблице: 783 502 197 048. В учебнике это число представлено в виде суммы разрядных слагаемых.

В программе-вопроснике есть все вопросы, на которые обучающийся должен уметь отвечать, чтобы качественно овладеть содержанием изучаемой темы, а в конце указаны номера упражнений.

Таким образом, обучающийся последовательно изучает весь курс математики каждого класса. Объяснение нового материала в нашем экспериментальном третьем классе начиналось с обязательного рассмотрения опорного конспекта. Обучающийся, проработавший тему, излагал тому, кто только приступил к изучению этой темы, пользуясь опорным конспектом. Такой прием действительно повышает качество изложения данной темы. Но, конечно, не гарантирует высокого качества. Поэтому обучающимся разрешается во время изложения материала своему учащемуся пользоваться открытым учебником. Но даже, если эта мера окажется недостаточной, то и в таком случае нет повода для паники, так как все тексты учебника «Математика-5»

нормальным обучающимся 3-го класса, как мы убедились, являются вполне доступными для самостоятельного изучения.

Может быть, в таком случае следует вообще ограничиться тем, что каждый обучающийся изучает новый параграф по учебнику, выполняет все задания по программе-вопроснику, а затем идет отчитываться учителю? Зачем усложнять работу учащимся, вводить обязательное объяснение нового материала по опорным конспектам? Что доказал опыт постановки манской педтехнологии в школе № 21? Опыт не только в 3-ем, но и во всех других классах, подтвердил необходимость и целесообразность изложения учащимися каждой новой темы друг другу и взаимопроверки. Если обучающиеся не обучают друг друга, то их возможности качественного овладения каждой новой темой существенно снижаются. Отсутствие активного общения друг с другом по изучаемым темам и учебным предметам пагубно отражается на развитии их речи, овладении ими научной терминологией.

Большое значение имеет также и взаимопроверка. Если у учителя 20-30 обучающихся, то он не в состоянии проверить каждого учащегося по каждой новой теме, да к тому же своевременно, а некоторых даже по несколько раз. Все это могут сделать подготовленные учащиеся. Но для этого нужно всех обучающихся готовить к качественной проверке друг друга. Программа-вопросник для того и предназначена, чтобы они могли обстоятельно проверить друг друга как по теоретическому материалу, так и по его применению на практике. В программе вопроснике особое внимание обращается на примеры, которые даются в учебнике в качестве иллюстрации и образца.

К теме «1.10. Письменное деление» в программе-вопроснике записано:

«1. Объясни на примерах (1, 2, 3, стр. 106-107), как выполняется письменное деление». Это значит, что обучающийся, изучающий новые темы, представленные в опорном конспекте (ОК-6), должен не только прочитать § 2.7 «Деление натуральных чисел», но прежде, чем перейти к решению задач (№№ 483-485, 488, 489, 496, 501, 503, 505), тщательно рассмотреть следующие примеры-образцы:

Пример 1.

$$\begin{array}{r} \underline{11} \overline{)396} \quad 28 \\ 11 \quad 240 \quad \underline{7} \quad \\ 196 \\ 196 \\ 0 \end{array}$$

Так производилось деление на одно- и двузначное число в третьем классе. Расскажи, как выполнено деление? Как получены четыре сотни в частном? Как получилось число 112 под делимым, а 0 десятков в частном?

Пример 2.

$$\begin{array}{r} \underline{1} \overline{)603 \quad 882 \quad 782} \\ 1 \quad 564 \quad \underline{2051} \\ 3988 \\ 3910 \\ 782 \\ 782 \\ 0 \end{array}$$

Деление больших чисел выполняется по той же схеме. Знак «минус» можно не писать.

Пример 3.

$$\begin{array}{r} \underline{47} \overline{)56 \quad 38} \\ 38 \quad \underline{125} \quad \text{(остаток 6)} \\ 95 \\ 76 \end{array}$$

При делении многозначных чисел может получиться остаток (отличный от нуля).

196

190

6

Объясни, как выполнено деление!

Мы уже подчеркивали, что темп изучения нового материала у учащихся разный и, поэтому они неизбежно начинают «растягиваться»: одни вырываются значительно вперед, а другие, напротив, начинают отставать. Поэтому обучающиеся 3-го класса постепенно охватят весь программный материал 5-го класса. Этому процессу расслоения нужно не препятствовать, а содействовать. В нашей работе это произошло в начале марта. Двое обучающихся 2-3 марта заканчивали изучение темы «Прямоугольный параллелепипед. Куб» (ОК-14). За ними трое еще решали задачи и примеры по ОК-12 («Деление десятичных дробей»). Еще четверо: «Деление натуральных чисел» (ОК-7). Остальные приступали или заканчивали темы «Умножение натуральных чисел» (ОК-6), «Отрезок, луч, прямая, плоскость» (ОК-5), «Вычитание натуральных чисел» (ОК-4). Одна ученица второго марта только начала изучение программного материала по учебнику «Математика-5»: «Чтение и запись натуральных чисел». Оставалось еще трое обучающихся, которые продолжали работать по программе 3-го класса. Им было разрешено взять учебник «Математика-5» только в первых числах апреля. Таким образом, переход класса на новую педагогическую технологию происходил на протяжении 2-х - 3-х месяцев.

Возникает нелегкий вопрос: если обучающиеся класса (группы в 20-30 человек) изучают разные темы программы «Математика-5», то, как можно им всем давать одинаковую контрольную работу? Но именно так норовят делать проверяющие. Конечно, нужно от такой фронтальной, единой контрольной работы отказываться. Первая контрольная работа нами была проведена по программе 5-го класса 17/II. Ее содержание: все действия с натуральными числами. Это была последняя контрольная работа, которую могли писать почти все обучающиеся класса.

Вторая контрольная работа была проведена 1/III. 1-ый вариант писали обучающиеся, которые изучали все действия с десятичными дробями, второй вариант - пока только действия с натуральными числами.

Третья контрольная работа была проведена 20/IV. Её результаты: «5» - 5, «4» - 13, «3» - 4, «2» и «1» не было. Одиннадцать человек писали 1-й вариант, т.е. по всей программе 5-го класса, а 13 - все еще четыре действия с натуральными числами. 30 апреля по всей программе 5-го класса писали все те же одиннадцать обучающихся. С этого времени контрольные работы стали проводить индивидуальные или с небольшими группами обучающихся.

Так же экзамены первые пять человек сдают экзамены 11 мая, вторая группа в 6 человек - 18 мая, третья - 28 мая. Еще группа обучающихся продолжает изучение программы «Математика-5» в следующем учебном году. К ним присоединяется большая группа учащихся нынешнего 2-го класса, которые в этом году (точнее, 12-17 апреля) перешли на новую педтехнологии и приступили к изучению математики по программе 3-го класса.

Таким образом, происходит слияние, с одной стороны, уже в мае этого года одиннадцать третьеклассников переводятся по математике в пятый класс и с пятиклассниками (экспериментального класса) изучают программный материал 6-го класса, с другой стороны, обучающиеся нынешнего 2-го класса в начале (сентябре) учебного года сливаются с теми обучающимися нынешнего 3-го класса, которые еще продолжают работать по учебнику «Математика-5». Перевод учащихся из класса в класс (т.е. на программу вышестоящего класса) производится, как показано выше, независимо от времени года, точнее, в любое время года.

Критерий перевода единственный: обучающиеся (или один обучающийся) достаточно

качественно усвоили программу и могут успешно изучать программный материал следующего, вышестоящего класса. Класс как объединение учащихся одного возраста и изучающих одни и те же учебные предметы по одним и тем же программам исчезает, он как бы расплывается: часть учащихся уже в середине года приступает к изучению учебных предметов по программам следующего года обучения, вышестоящего класса, а оставшаяся часть объединяется с теми обучающимися нижестоящего класса, которые успешно освоили программу и могут также успешно учиться совместно с учащимися следующего года обучения.

Материалы к изучению математики по новой технологии расположены следующим образом:

I. Вопросы и задания к проработке текстов по учебнику Нурка Э.Р. и Тельмаа А.Э. «Математика – 5» (Программа-вопросник).

II. Подготовка к экзамену. Повторение и решение задач из раздела Б. Это материал ко второму этапу работы по программе «Математика – 5». В процессе первого этапа обучающиеся изучали теорию, кстати, используя опорные конспекты, и решали простейшие, более легкие задачи раздела А.

III. Вопросы к экзамену по курсу «Математика – 5» (содержание «взаимодиктантов» 5 кл. авт. Васильева Е.Н.).

В таком же порядке даются материалы к изучению программы «Математика – 6», «Алгебра – 7», «Алгебра – 8» и «Математика – 3». По остальным курсам математики также был подготовлен пакет материалов, представленных в сборнике.

Заключение.

Таким образом, мы рассмотрели опыт постановки и освоения педагогической технологии коллективного способа обучения.

Исторически мы имеем две педагогические технологии: индивидуального способа обучения (ИСО) и группового способа обучения (ГСО), на смену которым идет третья – коллективного способа обучения (КСО).

В этой же статье внимание акцентировано на педагогической технологии коллективного способа обучения в полном объеме или новейшая педагогическая технология) – технология разновозрастного обучения, основанная на применении методик «по вертикали», которая получила название красной. Здесь реализуются все указанные выше принципы: завершенности; непрерывной и безотлагательной передачи знаний; разнообразия тем, заданий; разновозрастности состава образовательных коллективов; обучения в соответствии со способностями каждого учащегося; всеобщего сотрудничества и товарищеской взаимопомощи; педагогизации деятельности каждого участника занятий.

Описанный опыт позволил сформулировать своеобразный алгоритм применения новейшей педагогической технологии.

Подготовка ученика по первой теме может происходить по-разному (индивидуально, с помощью педагога, в парах сменного состава). Это относится и к подготовке последующих тем программы. В основном учащиеся готовятся, работая друг с другом или индивидуально, по следующему алгоритму.

1. Двукратное изложение по ОК своему подопечному, тому ученику, который по программному материалу непосредственно следует за ним.

2. Получивший новую тему, изложенную впереди идущим, перерисовывает ОК, уточняя значение каждого сигнала (знака или слова).

3. Чтение текста по учебнику, поиски ответов на вопросы программы-вопросника.

4. Обучаемый отвечает ученику-преподавателю на его вопросы и на вопросы программы-вопросника, излагает новый материал и при этом использует ОК. Идет проверка его готовности к

преподаванию.

5. Решаются задачи (выполняются упражнения), указанные в программе-вопроснике.
6. Проверяется решение устных и письменных задач и примеров (выполнения упражнений); проводится обучение и проверка овладения новой темой (темами).
7. Контрольные работы с последующим выполнением дополнительных заданий или без них.
8. Решение более сложных задач (при наличии резервного времени).
9. Повторение всего курса данного года обучения (теорию и практические задания).
10. Непосредственная подготовка к экзамену.
11. Экзамен (письменный или устный, или тот и другой).
12. Подготовка очердника (своего подопечного) к экзамену. Восполнение пробелов, помощь учителю [2; 12; 13; 16].

Опыт и наблюдения свидетельствуют, что изменение организации учебного процесса при доминировании коллективной формы обучения с использованием методик сотрудничества «по вертикали» обеспечивает естественное разновозрастное общение, реальный учет и развитие способностей обучающихся, и др., и в конечном счете, ведет к созданию новой образовательной практики, существенному подъему качества обучения.

Список литературы

- 1 Дьяченко В.К., Кусаинов Г.М. Основы современной дидактики/Под ред.А.Сейтешева. Алматы: «Ғылым», 1996. 386 с.
- 2 Кусаинов Г.М., Кагазбаева А.К., Абыканова Б.Т., Айтбаева Д.Б., Мылтыкбаева Л.Р., Нугуманова С.Б. Наука об обучении и новая образовательная практика: Учеб.-метод. пособие: В 2-х кн.– Нур-Султан-Алматы: Изд-во Эверо, 2019. – т. 1. – 304 с.
- 3 Кусаинов Г.М., Кагазбаева А.К., Абыканова Б.Т., Айтбаева Д.Б., Мылтыкбаева Л.Р., Нугуманова С.Б. Наука об обучении и новая образовательная практика: Учеб.-метод. пособие: В 2-х т.– Нур-Султан - Алматы: Изд-во Эверо, 2019. – т.2. – 296 с.
- 4 Основы дидактики: учебно-методическое пособие: доп. и перераб./Г.М. Кусаинов, А.К. Кагазбаева, О-75 К.М. Сагинов, Б.Т. Абыканова, З.К. Конурова, С.Б. Нугуманова. – Нур-Султан: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2019. – 432 с.
- 5 Васильева Е.Н., Кусаинов Г.М., Абыканова Б.Т. Интерактивное обучение: теория и технология: Учебно-методическое пособие. – Алматы: Изд-во «Отан», 2020. – 232 с.
- 6 Макаров Ю.А. Технология индивидуального обучения. Пермь, 1989. С.141-157.
- 7 Кусаинов Г.М., Каримова Б.С., Васильева Е.Н. Дидактика коллективного способа обучения: словарь-справочник. – Алматы: Эверо, 2018. – 252 с.
- 8 Абыканова Б.Т., Васильева Е.Н., Кусаинов Г.М., Бекова Г.Т. Коллективный способ обучения в понятиях и терминах: словарь-справочник. - Алматы: Изд-во «Отан», 2020. – 338 с.
- 9 Антология коллективного обучения//Авт.-сост., ред.: Г.М.Кусаинов, Б.С.Каримова, Е.Н.Васильева. – Алматы: Изд-во «Эверо», 2018. – 392 с.
- 10 Антология коллективного обучения: Вып.2. Часть 1 // Под общ. ред. Г.М.Кусаинова, Б.С.Каримовой, Е.Н.Васильевой, А.И.Говоровой, Н.Н.Будищевой, А.Е.Уваровой, А.Д.Семеновой. – Алматы: Изд-во «CyberSmith», 2019. -176 с.
- 11 Антология коллективного обучения: Вып.2. Часть 2 // Под общ. ред. Г.М.Кусаинова, Б.С.Каримовой, Е.Н.Васильевой, А.И.Говоровой, Н.Н.Будищевой, А.Е.Уваровой, А.Д.Семеновой. – Алматы: Изд-во «CyberSmith», 2019. -240 с.
- 12 Дьяченко В.К. Новая педагогическая технология учебно-воспитательного процесса: О переходе к коллективному способу обучения (КСО). Усть-Каменогорск: МП «Просвещенец», 1992. 182 с.
- 13 Дьяченко В.К. Новая педагогическая технология и ее звенья: Демократическая система обучения по способностям. – Красноярск: Изд-во КГУ, 1994.
- 14 Кусаинов Г.М., Абыканова Б.Т., Салыкбаева Ж.К., Садирбекова Д.К. Послесреднее педагогическое образование: инновационные подходы: Учебное пособие. Алматы: Изд-во «Отан», 2021. – 150 с.

15 Дьяченко В.К., Кусаинов Г.М. Новая педагогическая технология: становление и развитие// Вестник высшей школы Казахстана». 1997. №3. С.147-154.

16 Васильева Е.Н. Технология коллективного обучения: Инновационная педагогическая деятельность: Учебно-методическое пособие. / Под ред. А.К.Кагазбаевой, Г.М.Кусаинова. Алматы: Изд-во «CyberSmith», 2019. 292 с.

17 Мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің теориясы мен практикасы: оқу құралы / В.К. Дьяченко, Г.М. Кусаинов, Л.Р. Мылтыкбаева, А.М. Халықова. – Алматы: «CyberSmith» баспасы, 2019. - 88 б.

КОЛЛЕКТИВТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МЕНГЕРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Андатпа. Жалпыға бірдей жалпы білім беретін мектепте білім беруді реформалау жағдайында оқу үрдісінің сапасы мен тиімділігін арттыру үшін жаңа педагогикалық технологиялардың қажеттілігін мойындау бағытында педагогикалық қоғамдастықтың шешуші бұрылысы орын алды. Оқытуды ұйымдастырудың ұжымдық түрін іс жүзінде дамытуға арналған әдістемелік ұсыныстар мен дидактикалық материалдарды алу мақсатында Красноярск қаласындағы және Краснояр өлкесіндегі, сондай-ақ Ресей Федерациясының басқа аймақтарындағы мектеп мұғалімдері педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру жүйесінің қызметкерлерінен көмек сұрап жүгінеді. Бұл ретте бастауыш сынып мұғалімдері мен математика мұғалімдері мұндай сұранысты жиі қояды. Бұл олардың көпшілігінің өз сабақтарында оқушылардың жаттығуларын ұйымдастырудың ұжымдық формасы деп аталатын жұптық ауысымдық құрамдағы жұмысын енгізе бастағандығына байланысты.

Ұжымдық сабақтарды (оқушылардың қосалқы командалармен жұмыс жасауы) өз сабақтарында ұйымдастыру үшін мұғалімдерге дидактикалық материал - карточкалар шығаруға көп уақыт пен күш жұмсауға тура келеді. Оқытушыларға көмектесу үшін Красноярск біліктілікті арттыру институтының қызметкерлері математика мен басқа да оқу пәндері бойынша карталардың барлық түрлерін дайындауға кірісті.

Негізгі сөздер: дидактика, оқыту принциптері, ұжымдық оқу сабақтары, педагогикалық технология, дидактикалық материалдар, ұжымдық оқыту тәсілі, тірек конспектілер.

THE METHOD OF MASTERING THE PEDAGOGICAL TECHNOLOGY OF THE COLLECTIVE WAY OF TEACHING

Abstract. In the context of the reform of education in the mass general education school, a decisive turn of the pedagogical community took place in the direction of recognizing the need for new pedagogical technologies to improve the quality and efficiency of the educational process. School teachers in the city of Krasnoyarsk and the Krasnoyarsk Territory, as well as other regions of the Russian Federation, persistently turn to us - employees of the teacher training system - for help, so that we can give them methodological recommendations and didactic materials for the practical development of a collective form of organization of education. At the same time, primary school teachers and mathematics teachers are more likely to make such a request. This is due to the fact that many of them in their lessons began to introduce the work of students in pairs of shift composition, which was called the collective form of organizing training sessions.

In order to organize collective activities (work of students in pairs of shifts (in their classes), teachers have to spend a lot of time and effort to make didactic material - cards. To help teachers, the staff of the Krasnoyarsk Institute of Professional Development began to prepare different kinds of cards for mathematics and other subjects.

Key words: didactics, teaching principles, collective training sessions, pedagogical technology, didactic materials, collective teaching method, supporting notes.

References

1 D'jachenko V.K., Kusainov G.M. Osnovy sovremennoj didaktiki/Pod red.A.Sejtesheva. Almaty: «Fylym», 1996. 386 s.

2 Kusainov G.M., Kagazbaeva A.K., Abykanova B.T., Ajtbaeva D.B., Myltykbaeva L.R., Nugumanova S.B. Nauka ob obuchenii i novaja obrazovatel'naja praktika: Ucheb.-metod. posobie: V 2-h kn.– Nur-Sultan-Almaty: Izd-vo Jevero, 2019. – t. 1. – 304 s.

3 Kusainov G.M., Kagazbaeva A.K., Abykanova B.T., Ajtbaeva D.B., Myltykbaeva L.R., Nugumanova S.B. Nauka ob obuchenii i novaja obrazovatel'naja praktika: Ucheb.-metod. posobie: V 2-h t.– Nur-Sultan - Almaty: Izd-vo Jevero, 2019.

– т.2. – 296 s.

4 Osnovy didaktiki: uchebno-metodicheskoe posobie: dop. i pererab./G.M. Kusainov, A.K. Kagazbaeva, O-75 K.M. Saginov, B.T. Abykanova, Z.K. Konurova, S.B. Nugumanova. – Nur-Sultan: Centr pedagogicheskogo masterstva AOO «Nazarbaev Intellektual'nye shkoly», 2019. – 432 s.

5 Vasil'eva E.N., Kusainov G.M., Abykanova B.T. Interaktivnoe obuchenie: teoriya i tehnologiya: Uchebno-metodicheskoe posobie. – Almaty: Izd-vo «Otan», 2020. – 232 s.

6 Makarov Ju.A. Tehnologiya individual'nogo obuchenija. Perm', 1989. S.141-157.

7 Kusainov G.M., Karimova B.S., Vasil'eva E.N. Didaktika kollektivnogo sposoba obuchenija: slovar'-spravochnik. – Almaty: Jevero, 2018. – 252 s.

8 Abykanova B.T., Vasil'eva E.N., Kusainov G.M., Bekova G.T. Kollektivnyj sposob obuchenija v ponjatijah i terminah: slovar'-spravochnik. – Almaty: Izd-vo «Otan», 2020. – 338 s.

9 Antologija kollektivnogo obuchenija//Avt.-sost., red.: G.M.Kusainov, B.S.Karimova, E.N.Vasil'eva. – Almaty: Izd-vo «Jevero», 2018. – 392 s.

10 Antologija kollektivnogo obuchenija: Vyp.2. Chast' 1 // Pod obshh. red. G.M.Kusainova, B.S.Karimovoj, E.N.Vasil'evoj, A.I.Govorovoj, N.N.Budishhevoj, A.E.Uvarovoj, A.D.Semenovoj. – Almaty: Izd-vo «CyberSmith», 2019. – 176 s.

11 Antologija kollektivnogo obuchenija: Vyp.2. Chast' 2 // Pod obshh. red. G.M.Kusainova, B.S.Karimovoj, E.N.Vasil'evoj, A.I.Govorovoj, N.N.Budishhevoj, A.E.Uvarovoj, A.D.Semenovoj. – Almaty: Izd-vo «CyberSmith», 2019. – 240 s.

12 D'jachenko V.K. Novaja pedagogicheskaja tehnologija uchebno-vospitatel'nogo processa: O perehode k kollektivnomu sposobu obuchenija (KSO). Ust'-Kamenogorsk: MP «Prosveshhenec», 1992. 182 s.

13 D'jachenko V.K. Novaja pedagogicheskaja tehnologija i ee zven'ja: Demokraticheskaja sistema obuchenija po sposobnostjam. – Krasnojarsk: Izd-vo KGU, 1994.

14 Kusainov G.M., Abykanova B.T., Salykbaeva Zh.K., Sadirbekova D.K. Poslesrednee pedagogicheskoe obrazovanie: innovacionnye podhody: Uchebnoe posobie. Almaty: Izd-vo «Otan», 2021. – 150 s.

15 D'jachenko V.K., Kusainov G.M. Novaja pedagogicheskaja tehnologija: stanovlenie i razvitie// Vestnik vysshej shkoly Kazahstana». 1997. №3. S.147-154.

16 Vasil'eva E.N. Tehnologija kollektivnogo obuchenija: Innovacionnaja pedagogicheskaja dejatel'nost': Uchebno-metodicheskoe posobie. / Pod red. A.K.Kagazbaevoj, G.M.Kusainova. Almaty: Izd-vo «CyberSmith», 2019. 292 s.

17 Мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің теориясы мен практикасы: оқу құралы / V.K. D'jachenko, F.M. Kusainov, L.R. Myltykbaeva, A.M. Halykova. – Almaty: «CyberSmith» baspasy, 2019.-88 b.

Information about author:

Ekaterina Vasilyeva, Krasnoyarsk Regional Institute of continuous educational training courses of Educational Workers, Matrosova st. 19, Krasnoyarsk, Russian. E-mail: ekaterina2015@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9647-3379>

GTAMP: 14.25.01
ӘОЖ 373.1

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.05

А.Д. Ансабаева^{1*} , Г.С. Майлыбаева¹ ¹ І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы
*e-mail.ru: aynuransabayeva@gmail.com

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ТӘРБИЕЛЕУ ҮРДІСІНДЕ ОТБАСЫ МЕН МЕКТЕПТІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ

Андатпа. Қазіргі отбасылар сапалы жаңа және қайшылықты әлеуметтік жағдайда дамуда. Бір жағынан, қоғамның отбасы проблемалары мен қажеттіліктеріне бет бұруы байқалады, бала тәрбиесіндегі оның маңыздылығын нығайту және арттыру үшін кешенді мақсатты бағдарламалар жасалып, жүзеге асырылады. Екінші жағынан, отбасылық проблемалардың шиеленісуіне әкелетін процестер байқалады. Бұл, ең алдымен, көптеген отбасылардың өмір сүру деңгейінің төмендеуі, балалардың психикасына теріс әсер ететін ажырасулар санының өсуі, толық емес және бір балалы отбасылар санының көбеюі. Демек, қазіргі қиын жағдайда отбасына мектеп тарапынан жүйелі және білікті көмек қажет. Мұғалімдер мен ата-аналардың өзара әрекеттесу үрдісінде ғана оқушының жеке басын дамыту мәселесін сәтті шешуге болады. Қазіргі мектептің міндеті – отбасында адамға деген қызығушылықты сақтау және дамыту. Тәрбиешілер ата-аналарға баланың табиғи келбетін көруге көмектесуі керек. Оның дамуын байқауға үйрету. Ағымдағы өзгерістердің заңдылықтарын түсіну. Осы негізде ғана отбасы мен мектептің оқу мен тәрбие процесінде тиімді өзара әрекеттесуі мүмкін.

Бұл мақалада зерттеулерге талдау жасалынып, оқушыларды тәрбиелеу бойынша отбасы мен мектептің бірлескен жұмысының негізгі мәселелері, проблемалары айқындалды, осы өзара байланыстың мақсаттары, міндеттері, мүмкіндіктері, бағыттары, педагогикалық шарттары, мазмұны мен нысандары анықталды.

Негізгі сөздер: өзара әрекеттестік; тәрбие; мектеп; отбасы; бала; ата-ана; қоғам; педагогикалық жағдайлар, бірлескен жұмыс.

Кіріспе. Бұл елдің саяси және экономикалық өміріндегі өзгерістерге байланысты. Ата-аналар материалдық әл-ауқатқа назар аударуға мәжбүр, яғни ол отбасындағы қарым-қатынасқа аз уақыт жұмсайды. Нәтижесінде жақын адамды түсінумен байланысты эмоционалды компонент өзара әрекеттесуден шығарылады. Рөлдік ойын айтарлықтай нашарлады, өйткені отбасыларда, әдетте, бір бала. Ажырасу саны артты. Бұдан шығатын қорытынды: мектеп отбасының дамуына ықпал етуі керек. Оқушының жеке басын дамытуға бағытталған жұмыс оқушылардың ата-аналары оқыту мен тәрбиелеу процесіне қатысқан жағдайда ғана тиімді болады. Отбасының тәрбиелік функциясы өте маңызды. Ұжымға келген бала қандай да бір жолмен ата-аналар қойған құндылықтарды таратады.

Қазіргі мектеп қоршаған әлемді тануға, өзін-өзі тану және өзін-өзі басқару саласында саналы шығармашылық дағдыларын игеруге және дамытуға, өмірдің барлық қайшылықтарын түсінуге, кез-келген мәселенің шығармашылық шешімін табуға қабілетті тұтас тұлғаны қалыптастыру міндетіне ие. Бұрынғы әдістердің ескіруі жастарды оқыту мен тәрбиелеуде жаңа ізденістерді талап етеді.

Оқушының мектептегі тәрбиесі мен отбасындағы тәрбиесі – бұл біртұтас, ажырамас үрдіс. Мектептегі балаларды оқыту мен тәрбиелеудің бірінші жылынан бастап ата-аналарды педагогикалық процеске қатысушы ету өте маңызды. Бастауыш мектеп кезеңінде ата-аналар мен отбасылық атмосфера балалардың дамуындағы маңызды факторлар болып табылады. Кейбір ата-аналарға балаларға көмектесу үшін мұғалімнің тиісті дайындығы мен келісімі қажет болуы

мүмкін. Өз кезегінде мектеп мұғалімдері олардың сыныптағы жұмысы ата-аналардың белсенді қатысуынсыз үлкен нәтиже бермейтінін түсінуі керек.

Бала үшін отбасы - алғашқы әлеуметтік шағын орта. Баланың дамуына оның үлкен ықпалы даусыз. Алайда, барлық отбасылар өз балаларына әсер ету мүмкіндіктерінің бүкіл кешенін толық емес көлемде іске асырады. Себептер әртүрлі: бір отбасы балаларын тәрбиелегісі келмейді, басқалары-тәрбиелей алмайды, үшіншісі - оның не үшін қажет екенін түсінбейді. Бұл жас отбасы ата-аналардан бөлек өмір сүруге тырысатынымен, кіші інілерімен және қарындастарымен қарым-қатынас тәжірибесі жоқтығымен, отбасы тәрбиесі дәстүрлерінің тәжірибесі ұмытылғанымен тереңдей түсуде. Мұның барлығы отбасында бала тәрбиесінің мәселесіне және қоғамда баланың әлеуметтенуінің қиындықтарына әкеледі. Бала білім беру ұйымының жағдайына түскен кезде, бейімделу кезеңін жеңілдету және әр білім алушының әлеуетін ашуға ықпал ету үшін, ата-аналар мен педагогтар арасында баланы тәрбиелеу мен оқыту процесінде сабақтастықты ұйымдастыру өте маңызды [2,34].

Зерттеушілер Г.Байдельдинова, Н.Тригубова, И.Лысенко, Б.Мұқанова, А.Капенова, А.Шумебаева, Г.Сейдалиева, К.Құмаржанова, Ж.Торыбаева адамның туғаннан бастап толық кемелдікке дейін қалыптасуы генотиппен мұраға қалған даму бағдарламасын оңтайлы іске асыруға жәрдемдесетін әлеуметтік ортаның ықпалына байланысты екенін әділ көрсетеді [1,65]. Бұл бағдарламаны жүзеге асыруда отбасы ортасы маңызды рөл атқарады, себебі ол ағзаның тұқым қуалаушылық факторларын түсінуге жақын. Сондықтан қазіргі уақытта рухани және мәдени мұраны жаңғырту кезеңінде халықтың адамгершілік байлығының шоғырлануы ретінде отбасына сүйену қоғамның объективті қажеттілігі болып табылады.

Бүгінгі таңда педагогтар мен дидактиктер ата-аналар мен педагогтардың өзара әрекеттесуінің қажеттілігі туралы көбірек айтады. Дегенмен, қалыптасқан жағдайда қарым-қатынастың үйлесімсіздігі байқалуда. Бұл үйлесімсіздік негізінде жеке өзара әрекеттесу ерекшеліктері де, отбасыларға педагогикалық үдерістің белсенді қатысушылары болуға кедергі келтіретін қалыптасқан алдын алу жүйесі де жата алады.

Жоғарыда айтылғандар мектеп пен отбасының өзара қарым-қатынасын ұйымдастыру қажеттілігі, олардың тәрбиелеу қабілеттерінің жоғарылауына ықпал етіп, бұл мәселені теориялық педагогика шеңберінде пысықталмауы арасындағы басым қайшылықты анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазіргі уақытта отбасы мен мектептің өзара әрекеттесуі жан-жақты сипатқа ие болған кезде, олардың бірлескен қызметі арнайы оқыту нысанына айналып отыр. (Г. В. Алферова, В. Н. Белоногова, Ю. С. Бродский, Л.Ц. Ваховский, И. В. Власюк, Т. Ю. Гущина, Ш. М. Дундуа, Е. Г. Замолоцких, Н. Е. Қожанова, Л. Н. Константинова, В. Ю. Коровкин, И. В. Крупина, А. К. Миноваров, В. А. Миславский, Л. А. Николенко, Е. Панова, Н. И. Стрекалова, И. А. Хоменко, О. А. Шостакович және т.б.). Олардың іс-әрекетінің педагогикалық аспектісі мектеп пен отбасында тәрбиелеу жағдайын жасауды, балаларға қойылатын талаптардың бірлігін, бір-біріне қайшы келмейтін тәрбиенің әдістері мен тәсілдерінің алуан түрлілігін шебер пайдалануды көздейді [4, 49].

Қазақстанда отбасы мәселелерін зерттегендер: Х.Арғынбаев, Ж.Б.Қоянбаев, К.Бейсенбаева, М.Тажин, Б.Аяғанова, М.Т.Баймұқанова секілді ғалымдардың еңбектерін атауға болады.

Жалпы алғанда, отбасын зерттеу бірнеше бағытта жүргізілді:

- отбасы мен некенің туындауын және қоғамда дамуын зерттеу Дж.Ф.Мак-Ленанд, Л.Морган, Г.И.Бахофен, Ф.Энгельс, Ю.И.Семенов М.Мид және басқалары;

- отбасы мен некенің типтері мен түрлерінің дамуын зерттеу И.В.Гребенников, С.В.Ковалев, В.П.Меньшутин және басқалары;

- отбасы мүшелерінің өзара қарым-қатынасы психологиясының мәселелері С.В.Ковалев, Л.В.Ковалева, А.И.Кочетов, В.Сатир, А.Я.Варга, И.В.Гребенников, Ю.И.Семенов, С.Д.Лаптенюк, А.М.Нечаева т.б.;

- отбасының тәрбиелік мүмкіндіктерін анықтау, отбасылық тәрбиенің әдіс тәсілдерін жасау Ю.П.Азаров, П.Ф.Лестгафт, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский және басқалары.

- отбасы тәрбиесін жетілдірудегі мектеппен байланыс жасау жұмыстары Г.Байдельдинова, Н.Тригубова, И.Лысенко, Б.Мұқанова, А.Капенова, А.Шумебаева, Г.Сейдалиева, К.Құмаржанова, Ж.Торыбаеваның және т.б. [75-83] зерттеулерінде.

Отбасымен өзара іс-әрекеттің әлеуметтік-педагогикалық аспектілерін қарастырған шетелдік зерттеушілердің арасында Д. Адамс, Ф. А. Дистервег, Дж. Дьюи, Д. Сноу, М. Ричмонд және т. б. атауға болады.

Заманауи оқушы өмірде өз орнын табуға және табысты болуға ұмтылады. Педагогтар мен ата-аналардың міндеті осы жолда оны қолдау, оған қалыптасуға көмек көрсету болып табылады. Ата-аналар мен педагогтардың баланың мүддесінде қызметі тек қана олар одақтас болған жағдайда ғана табысты болуы мүмкін, бұл оларға баланы жақсы білуге, оны әртүрлі жағдайларда көруге және осылайша ересектерге балалардың жеке ерекшеліктерін түсінуге, олардың қабілеттерін дамытуға, өмірлік құндылықты бағдарларды қалыптастыруға, мінез-құлқындағы жағымсыз қылықтар мен көріністерді жеңуге көмектеседі. Ол үшін көп немесе аз білетіндердің болуы емес, керісінше бір мақсатпен біріктірілген іздеушілер бар бірлескен қызмет, конструктивті қатынастар, ортақ болмыс өрісін құру қажет [5, 25].

Біз отбасындағы және мектептегі тәрбие үрдісінің барлық көріністері ересектер мен балалар арасындағы ынтымақтастық, адамгершілік, жалпы қамқорлық пен сенім қарым-қатынасында құрылуы тиіс деп есептейміз. Бұл қатынастар, өз кезегінде, тәрбиенің тиімділігін арттыру ісінде шешуші болып табылады.

Әдебиетті теориялық талдау, бізге, отбасын гуманизациялау – отбасылық тәрбиенің маңызды компоненті деп түсіндіреді. Негізінен, бұл отбасылық өмірдің тәртібін адамгершілік ретке келтіру мен ата-аналар мен балалардың өзара әрекеттесуге деген тілегі негізінде іс-әрекеттерінің келісілуі.

Тәрбие үдерісін ізгілендіруді арттыруға халық педагогикасының мүмкіндіктерін қолдану мен әсері ықпал етеді. Халық педагогикасында ұлттық мәдениет құбылысы ретінде тарихи тұрғыдан қандай да бір халық қабылдаған дүниетанымның, діннің көптеген ережелері біріктірілген [6,87].

Мектеп қазіргі уақытта ата-аналарға алғашқы көмек көрсетуге, балаларды отбасында дамыту мен оқытудың күрделі мәселелерінде қолдау көрсетуге, ата-аналарға отбасылық байланыстарды дамытуда өз рөлін сезінуге, баланың психикалық, дене және адамгершілік денсаулығына қамқорлық жасауға, оның тұлғасын дамытуға (зияткерлік, эмоциялық, сезімталдық тұрғысынан) барынша нақты мүмкіндік береді. Бір сөзбен айтқанда, жоспарлы ұйымдастырылған үдеріс кезінде, оны іске асыруға қатаң орнатылған жағдайда, оқу мекемесінде ата-аналармен жұмыс ата-аналардың психологиялық-педагогикалық мәдениетін қалыптастыру мен жетілдіруді тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді [7, 91].

Педагогикалық өзара әрекеттестіктің мақсаты - педагогикалық процестің басқа қатысушысын шақыру немесе ынталандыру, тоқтату немесе тежеу. Біздің зерттеуіміздің контекстінде өзара әрекеттестік субъектілері ата-аналар, балалар мен мұғалімдер қарастырылады. Олардың әрқайсысы өз бағыттылығымен сипатталатын басқаларға қатысты белгілі бір позицияны алады [8,112].

Өзара әрекеттестіктің белсенді әдістері отбасының әлеуетін ашуға ықпал ететін болады. Мереке, қуаныш, көңілді, бірлескен қарым-қатынас сезімін беретін іс-әрекеттер балалар мен

ересектер естеліктері ұзақ сақталып тұрады, ал жағымды эмоциялар барлығына маңызды. Мұғалімнің толық емес немесе проблемалы отбасынан шыққан оқушылармен жұмысы үлкен маңызға ие [9, 25].

Мектеп пен отбасының өзара әрекеттестігінің жаңа концепциясының негізінде балалардың тәрбиесіне ата-аналар жауапты, ал барлық басқа әлеуметтік институттар олардың тәрбиелік іс-әрекетін толықтыруға, бағыттауға, қолдауға, көмек көрсетуге шақырылады деген идея жатыр [10, 83].

Отбасы тәрбиесінің басымдығын тану отбасы мен білім беру мекемелерінің жаңа қатынастарын талап етеді. Осы қатынастардың жаңалығы "ынтымақтастық" және "өзара әрекеттестік" ұғымдарымен айқындалады. Білім беру ұйымы мен отбасының өзара әрекеттестігі негізінде жеке мүмкіндіктері мен қабілеттерін ескере отырып, әрекеттесіп отырған тараптардың бір-біріне құрметпен қарауын, серіктестердің көзқарасының теңдігін болжайтын педагогтар мен ата-аналардың ынтымақтастығы жатыр.

Ата-аналармен өзара әрекеттесудің негізгі бағыттары:

I бағыт - педагогикалық білім.

II бағыт - мектеп мамандарын тарту: психолог және әлеуметтік педагог.

III бағыт - мұғалім ұйымдастыратын ата-аналар мен балалардың практикалық бірлескен іс-әрекеттері.

Бірінші бағыт - ата-аналарға білім беру, әр түрлі мәселелер бойынша қажетті ақпарат беру. Мұғалім ата-аналарға мектептің тұжырымдамасы туралы, оның педагогикалық тұжырымдамасы туралы, білім беру әдісі туралы, осы оқу жылына оқушылардың жеке дамуының мақсаттары мен міндеттері туралы, сондай-ақ баланың рухани даму барысы туралы, оның оқу іс-әрекетінің ерекшеліктері, қабілеттерімен анықталатын топтағы қарым-қатынастары, оқытудағы қазіргі жетістіктері.

Екінші бағыт мектеп мамандарын тартуға байланысты: әлеуметтік педагогтар мен психологтар. Бастауыш сынып мұғалімінің әлеуметтік педагогпен және психологпен бірлескен жұмысы:

- ата-аналардың психологиялық-педагогикалық құзыреттілік деңгейін арттыру;
- бала бірінші сыныпқа қадам басқан кезде және білім берудің жаңа сатысына көшкен кезде әлеуметтік осал отбасыға білім беру маршрутын таңдауда көмек көрсету;
- тәуекел тобындағы оқушылар арасындағы оқу мен қарым-қатынас кезіндегі қиындықтардың алдын алу және оларды жеңу;
- отбасы ішлік қатынас мәселелерін шешуде отбасына көмек көрсету;
- дағдарыстық жағдайларда отбасына көмек көрсету;
- білім берудің барлық кезеңдерінде баланың денсаулығы мен эмоционалды әл-ауқатын сақтауға бағытталған кешенді іс-шараларды ұйымдастыру және жүзеге асыру.

Үшінші бағыт - мұғалім ұйымдастырған ата-аналар мен балалардың практикалық бірлескен қызметі. Ата-аналар мен балаларды ортақ іске тарту бойынша іс-шаралар жоспарланып, жүзеге асырылады, болжайды. Осындай өзара әрекеттесу формаларының бірі - жобалық қызметті ұйымдастыру.

Жоба - бұл күрделі іс-шара, оған қатысушылар автоматты түрде: ұйымдастырушылар арнайы жариялаған дидактикалық тапсырмаларсыз олар өмірдің әр түрлі салалары туралы жаңа түсініктер мен идеяларды игереді (Е.С. Евдокимова). Жоба (лат. - «алға лақтырылған»), сондықтан жоба әрдайым кез-келген практикалық мәселелерді шешуге бағытталған. Нақты мәселе шешіліп жатыр. Жоба - бұл бірлескен іс-әрекеттерді ұйымдастыру тәсілі, көзқарастарды, идеяларды, тәсілдерді, ортақ мақсатқа жету құралдарын келісу. Педагогикалық сөздікте жобалау

болашақтағы іс-әрекеттің моделін құру ретінде түсіндіріледі, ол кезең туралы, пәннің бастапқы позициядан қалағанға мақсатты өзгеру кезеңдері туралы идеяны және әрекет кезеңі ретінде:

1. Жобаланатын нәтиженің сапалық және уақыттық параметрлерін, оның мүмкін болатын нұсқаларын анықтау.

2. Қызмет нәтижесін алуға қажетті модель құру (бірнеше модель болуы мүмкін).

3. Іс-әрекеттер мен аралық бақылау құралдарын жүзеге асыруға қажетті құралдарды анықтау;

4. Іс-әрекеттерді жүзеге асырудың моделін құру (іс-әрекет субъектісінің ерекшеліктерін ескере отырып, интеллектуалды, коммуникативті, басқарушылық, эмоционалды және т.б.).

Балалар мен ата-аналар бағдарламаға материалдар дайындайды және осы материалдың қорғалуын қамтамасыз етеді. Бүгінгі күні ата-аналар оқушыларға, тіпті бастауыш мектепте де, толыққанды ғылыми презентацияларды дайындауға көмектеседі.

* казино

* демалыс күндеріндегі көрмелер

* театрлық жұма

* қызықты адамдармен кездесу

* мерекелер

* отбасылық газет, журнал шығару

* үй оқырмандарының күнделіктерін жүргізу

* серуендеу және басқалары

Бұл бағыт мектеп мамандары өткізетін іс-шараларды талдаудан тұрады.

Өзара әрекеттесудің белсенді әдістері отбасының әлеуетін ашуға көмектеседі. Мерекелік, қуанышты, көңілді, бірлескен қарым-қатынас сезімін беретін іс-әрекеттер балалық шақ пен ересектер туралы естеліктерді ұзақ уақыт сақтайды және жағымды эмоциялар бәрі үшін маңызды. Мұғалімнің толық емес немесе проблемалы отбасылардан шыққан оқушылармен жұмысының маңызы өте зор.

Нәтижелер және оларды талқылау. Жұмыстың бірінші кезеңі - бастауыш мектеп жағдайында ата-аналардың мұғаліммен қарым-қатынасқа түсуін зерттеу болды. Зерттеуге төрт 2 сыныптың оқушылары (100 адам), олардың ата-аналары (100 адам) және 4 бастауыш сынып мұғалімдері қатысты. 2019 жылдың қыркүйегінде ата-аналарға сауалнама жүргізілді, бұл үшін анкета жасалды, бұл ата-аналардың бастауыш сынып мұғалімімен қарым-қатынасқа деген көзқарасын анықтауға мүмкіндік берді. Сауалнама жүргізу үшін шарт қойылды - ата-аналар жиналысында қажетті жауап нұсқаларын белгілеу.

1. Сіз мектептегі оқу іс-шараларын дайындауға және өткізуге қатысасыз ба?

2. Мектеп өз тәрбиеленушілерін тәуелсіз өмірге дайындай ма?

3. Мектепте ата-аналармен жұмыс жолға қойылған.

4. Мектеп белсенді өмірлік ұстанымы бар адамдарды тәрбиелей ме, қоғамдық өмірге қатысу дағдыларын береді ме?

5. Мектеп балаға не беруі керек?

6. Сіз мектеппен өзара әрекеттесуде өзіңізге қандай рөл тағайындайсыз?

Респонденттердің жауаптарын талдағаннан кейін ата-аналардың мұғаліммен өзара әрекеттесуге қарама-қайшы қатынасы туралы айтуға болады. Осылайша, ата-аналардың 21% -ы мектептегі оқу іс-шараларын дайындау мен өткізуге іс жүзінде қатыспайтындығын атап өтті. Ата-аналардың 41% -ы сирек қатысады. Сонымен бірге ата-аналар мектептің ата-аналармен жұмысын жеткілікті деп атап өтті. «Мектепте ата-аналармен жұмыс бар ма?» деген сұраққа ата-аналардың 61% -ы негізінен келіседі және 4% -ы ғана келіспейді. Алайда, егер тәрбиенің мазмұнын талдаумен қатар, өзара әрекеттесудің мазмұнын талдауға жүгінетін болсақ, онда ата-аналар бұл

өзара әрекеттесу неден тұруы керек екенін елестете бермейді. «Мектеп балаға не беруі керек?» сауалнамасына респонденттердің 28% -ы денсаулық сақтау, 35% -ы жалпы адамзаттық құндылықтарға назар аудару, 25% -ы коммуникацияға үйрету, 12% -ы шығармашылық қабілеттерін дамыту деп жауап берді. «Сіз мектеппен өзара әрекеттесуде өзіңізге қандай рөл тағайындайсыз?» деген сұраққа ата-аналардың 48% көмектескісі келеді. Алайда, педагогикалық білім деңгейінің төмен болуына байланысты ата-аналар бұл көмектің не екенін білмейді. Сонымен қатар, ата-аналар жауапкершілік салаларын бөліседі - тәрбие көбіне отбасының меншігіне айналады және тек бірқатар әлеуметтік функциялар бойынша ол мектепке ауысады. Нәтижесінде бірлескен білім беру үдерісінің мәнін жете түсінбеу және мектепке жеке тұлғаны қалыптастыруға көмектескісі келмеу байқалады.

Екінші кезең - ата-аналармен өзара әрекеттесу мәселелері бойынша мұғалімдерге сауалнама жүргізу. Мұғалімдерге арналған сауалнама да құрастырылды.

1. Сіз отбасымен жұмыстың қандай формаларын қолданасыз?
2. Отбасыңызбен өзара әрекеттесу тиімді екеніне сенімдісіз бе?
3. Сіз барлық ата-аналарды мектеп, сынып өміріне тартасыз ба?
4. Сіз оқушылардың ата-аналарымен тығыз байланыстасыз ба?
5. Ата-аналармен жұмыс істеудегі жеке мақсаттарыңызды тұжырымдап, жазып алыңыз.
6. Кәсіби маман ретінде ата-аналардың өзіңізге деген көзқарасын қалай көргіңіз келеді?

Мұғалімдердің жауаптарын талдай отырып, олардың ата-аналармен өзара әрекеттесуге қарама-қайшы қатынасы бар деп айта аламыз. Мұғалімнің отбасымен жұмысының бір түрі - телефон байланысы (3 адам). Мұғалімдердің көпшілігі (3 адам) отбасымен өзара әрекеттесу оң нәтиже беретініне сенімді емес. Сондықтан 3 мұғалім өзара әрекеттесудегі аморфты фактіні атап өтеді - мәселе мұғалімдер ата-аналардың мектеп өміріне қатысуына үйренбегендігінде. Шын мәнінде, мұғалімдердің өздері тәрбиеге емес (3 адам) оқытуға қатысады (1 адам), бұл ата-аналармен өзара әрекеттесуге әсер етеді. Сонымен бірге мұғалімдердің көпшілігі (3 адам) өзара әрекеттесуге мүдделі.

Бастауыш сынып мұғалімі мен оқушылардың ата-аналары арасындағы өзара әрекеттің негізгі бағыты - педагогикалық мәселелер бойынша білім беру. Ата-аналар баласының мектептегі өмірінен хабардар болуы, оның жетістіктері мен қиындықтары туралы, сынып пен мектепте болып жатқан оқиғалар, балалар мен ата-аналардың оларға қатысуы туралы білуі керек. Ата-аналардың хабардарлығы мектепке деген оң көзқарастың қалыптасуына ықпал етеді, баланы әртүрлі позициялардан жақсырақ білуге, алдағы қақтығыстар мен жағымсыз әрекеттердің алдын алуға, отбасы мен мектептің бірыңғай келісілген талаптарын дамытуға көмектеседі, сонымен қатар түрлі мәселелерге қатысуға ынталандыру.

Әрине, мәселелерді бір мұғалім шеше алмайды. Әр түрлі саладағы мамандарды тарту керек: психологтар, әлеуметтік педагогтар, қоғамдық ұйымдардың өкілдері, пән мұғалімдері. Жұмыстың негізгі мақсаты - ата-аналарға психологиялық-педагогикалық көмек және отбасылық тәрбиенің проблемалық жағдайларын шешуде, жанжалды жағдайларды жеңуде және жаман әдеттердің алдын алуда көмек көрсету. Сол бағытта әлеуметтік жағынан аз қамтылған отбасылармен, сондай-ақ қиын өмірлік жағдайдағы отбасына қолдау көрсетуге бағытталған жұмыстар жүргізіледі.

Бастауыш сынып мұғалімінің оқушылардың ата-аналарымен өзара әрекеттестігі отбасыларды тәрбие үрдісіне, танымдық, әлеуметтік маңызы бар іс-шараларға қосуды, бірлескен іс-шаралар жүйесі арқылы әртүрлі және қызықты өмір ұйымдастыруды, ортақ ұжымды қалыптастыруды көздейді.

Ата-аналармен және балалармен өзара әрекеттестік келесі формалар арқылы жүзеге асырылады:

- танымдық іс-шаралар (білімге шолу, пәндер бойынша шығармашылық есептер, ашық сабақтар күндері, ғылым апталары және т.б.);
- еңбек қызметі (кабинетті безендіру, сынып кітапханасын құру, еңбек десанты және т.б.);
- спорттық шаралар (денсаулық күндері, спорттық отбасылық мерекелер, серуендеу, салауатты өмір салтын насихаттауға бағытталған іс-шаралар);
- бос уақыт (мерекелер, концерттер, спектакльдер, фильмдер көру, байқаулар, жарыстар, саяхаттар, серуендер және т.б.).

Кез-келген бірлескен шығармашылық алгоритмге сәйкес ұйымдастырылады және салынады:

- тұжырымдама;
- мақсатты анықтау;
- белсенді жеке қатысуды сұрай отырып, іс-шаралар бағдарламасын бірлесіп талқылау;
- барлығының (балалар, ата-аналар, мұғалімдер) қатысу рөлін, орнын, көлемін балалармен бірге бөлу;
- дайындау және өткізу;
- нәтижелерді талдау және бағалау;
- жаңа шығармашылық бизнесті болжау.

Жас ұрпақты тәрбиелеуде бастауыш сынып мұғалімінің оқушылардың ата-аналарымен өзара әрекеттесуіне бағытталған шараларды жүзеге асыру:

- отбасы мен мектептің өзара әрекетін ұйымдастыруда ата-аналардың белсенді позициясын қалыптастыру;
- балалардың шығармашылық қабілеттерін, танымдық белсенділігін, мектептегі жағымды мотивациясын дамытуға қолайлы жағдай жасау;
- білім беруде отбасы мен мектептің өзара іс-қимыл шеңберін нығайту және кеңейту;
- ата-аналар мен балалар ұжымындағы психологиялық ахуалдың жағымды өзгерістерінің тұрақты динамикасына қол жеткізу.

Бағдарлама жүзеге асырылғаннан кейін ата-аналар мектепке және ата-аналармен өзара әрекеттесу үшін мектеп жүзеге асыратын нысандарға көп көңіл бөле бастады.

Жүргізілген зерттеулердің талдауы көрсеткендей, ата-аналардың көпшілігі (54%) мектеп позициясын қабылдайды, бұл мектеп белсенді өмірлік ұстанымы бар адамдарды тәрбиелейтінін атап өтті.

Ата-аналардың жауаптарын талдай келе, біз мынандай қорытындыға келдік: бастауыш сынып мұғалімдері мен оқушылардың ата-аналары арасындағы өзара әрекеттесу бағдарламасы оң нәтиже берді - ата-аналар мектеппен белсенді қарым-қатынас жасай бастады және бала тәрбиесінде мектептің рөліне қызығушылық танытты.

Екінші кезең мұғалімдер мен ата-аналардың қарым-қатынасын талдау болды. Мұғалімдердің жауаптарын талдай отырып, олар ата-аналарымен қарым-қатынас жасаудың әртүрлі тәсілдерін белсенді қолдана бастады деген қорытынды жасауға болады. Мұғалімдер отбасымен байланысқа көп көңіл бөле бастады, бұл бағдарламаның тиімділігін көрсетеді.

Мұғалімдердің жауаптарын зерттеу нәтижелері ата-аналардың балаларды тәрбиелеу мен оқыту бойынша өзара әрекеттесуге және бірлескен жұмысты ұйымдастыруға көбірек қатысатынын көрсетеді. Әрине, өзгерістер соншалықты үлкен емес, бірақ өзара әрекеттесуге қатысатын ата-аналардың саны артты.

Барлық мұғалімдер бағдарлама жүзеге асырылғаннан кейін ата-аналармен байланыс орнатылғанын атап өтті. Өзара әрекеттесу жақын болды, ата-аналар байланысқа шықты, кейбір мәселелер шешілді. Егер бірінші сауалнама барысында мұғалімдер оқуға ден қойса, бағдарлама жүзеге асырылғаннан кейін тәрбиенің оқумен бірдей маңызы болды.

Осылайша, материалды талдай отырып, мұғалімдер мен ата-аналардың өзара әрекеттесуінде айтарлықтай өсу болды деп қорытынды жасауға болады, бұл балаларды тәрбиелеудегі өзара әрекеттесуге оң әсер етті.

Қорытынды.

Ата-аналар мен бастауыш сынып мұғалімдерінің өзара әрекеттесуін талдай келе, біз ата-аналардың мұғалімдермен педагогикалық өзара әрекеттесуі онша қызықтырмайды және мұғалімдердің өзі де өзара әрекеттесу мүмкіндігіне сенбейді деген қорытындыға келдік. Біздің тәжірибеміз бізге бастауыш сынып мұғалімі мен оқушылардың ата-аналары арасындағы өзара әрекеттесу технологиясын жасауға және жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Бастауыш сынып мұғалімі мен оқушылардың ата-аналарының өзара әрекеті үш бағытта жүзеге асырылды: 1. Педагогикалық білім. 2. Мектеп мамандарын тарту: психолог, әлеуметтік педагог. 3. Мұғалім ұйымдастыратын балалар мен ата-аналардың практикалық бірлескен қызметі.

Іс-шаралардың әр түрлі формалары қолданылды: жиналыс-мереке, педагогикалық дайындық, кездесу-конкурс, тақырыптар бойынша шығармашылық есеп, пікірталас клубы, ата-ана-оқушы конспектісі. Екінші бағыт шеңберінде келесі формалар қолданылды: дәріс элементтерімен пікірталас, дөңгелек үстел, семинар кеңесі, әңгіме. Үшінші бағытты жүзеге асыра отырып, келесілер жүзеге асырылды: экскурсия, саяхат, демалыс-жарыс, спорт фестивалі, ойын бағдарламасы. Сонымен қатар, ұжымдық шығармашылық жұмыс, фотокөрме ұйымдастырылды, кеңсе безендірілді, портфолио құрылды. Технологияны жүзеге асырғаннан кейін біз екінші сауалнама жүргіздік, онда мұғалімдер мен ата-аналардың өзара әрекеттесуіндегі өзгерістер көрініс тапты. Ата-аналар нақты көмек ұсына бастады және мектептегі оқу іс-шараларын дайындауға және өткізуге қатыса бастады. Мектеп оқушыларды дербес өмірге дайындайды, белсенді өмірлік ұстанымы бар адамдарды тәрбиелейді және қоғамдық өмірге қатысу дағдыларын ұсынады деп санайтын ата-аналардың саны артты. Мұғалімдер ата-аналармен қарым-қатынас жасаудың әр түрлі әдістерін белсенді қолдана бастады, көбінесе ата-аналарды балаларды тәрбиелеу мен оқытуда өзара әрекеттестікке тарту. Осылайша, біз бұл бастауыш сынып мұғалімі мен оқушылардың ата-аналары арасындағы өзара әрекеттесу технологиясы оң нәтиже берді деп санаймыз - ата-аналар мектеппен белсенді қарым-қатынас жасай бастады және балаларды тәрбиелеудегі мектептің рөліне көбірек қызығушылық танытты. Ал мұғалімдер үшін тәрбие оқыту сияқты маңызды болды, яғни мұғалімдер мен ата-аналардың өзара әрекеттестігі едәуір өсті, бұл бала тәрбиесіндегі ынтымақтастыққа тиімді әсер етті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мысли и высказывания знаменитых людей о семье и браке, матери и материнстве, отцах и отцовстве, о семейном воспитании. — [ЭР]. Режим доступа: <http://vscolu.ru/articles/vyskazyvaniya-znamenitых-lyudej-o-seme.html>
- 2 Алтынбай Ш. Педагогические условия повышения воспитательного влияния родителей на детей в семье: дисс. ... канд.пед.наук. 13.00.01. - Алматы, 2004.
- 3 Ансабаева А.Д., Майлыбаева Г.С. Бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу үдерісінде мектеп пен отбасының өзара әрекеттестігі Абай атындағы Қазақ ҰПУ. «Хабаршы». «Педагогикалық ғылымдар» сериясы, №4(60). 2018, 338б;
- 4 Торыбаева Ж. Совместная работа школы, семьи и общественности по формированию здорового образа жизни: дисс... канд.пед.наук. 13.00.01. - Шымкент, 2001. - 169 с.
- 5 Ансабаева А.Д., Майлыбаева Г.С. Взаимодействие школы и семьи в процессе воспитания младших школьников «Научная дискуссия современной молодежи: актуальные вопросы, достижения и инновации» сборник статей IX Международной научно-практической конференции, Состоявшейся 17октября 2019 г. в г. Пенза, 92стр. eLIBRARY ID: 41167382;
- 6 Mailybaeva G. Zhabykbayeva D., Asanbekova G., Shakirova A., Katshibekova Zh. Patriotic upbringing as a defining factor of Personality formation UNIVERSIDAD DEL ZULIA. Facultad Experimental de Ciencias Departamento de Ciencias

Humanas. Maracaibo – Venezuela. www.luz.edu.ve. www.serbi.luz.edu.ve. produccioncientifica.luz.edu.ve. Opción, Año 35, No. 89(2019): 756-772. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385.

7 Иманбаева С.Т., Джанзакова Ш.И., Жубандыкова А.М. Мектептегі тәрбие жүйесін ұйымдастырудың негізі. Абай атындағы ҚазҰПУ-ң ХАБАРШЫСЫ «Педагогика ғылымдары» сериясы, No3(63), 2019 ж.

8 Mailybaeva Topical Problems Of Patriotic Education At Younger Schoolchildren In The Modern Conditions Orsion, Ano35, No.88-2(2019): 926-947 ISSN 1012-1587/ ISSNe: 2477-9385 <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24232>

9 Mailybaeva G.The role of the family in the education of a primary school student. Абай атындағы Қазақ ҰПУ «Хабаршы». «Педагогикалық ғылымдар» сериясы, №1(65). 2020, 3746;

10 Mailybaeva G.The formation of management skills in junior school children: The analysis of the problem The Social Sciences Year: 2016 Volume: 11 | Issue: 10 | Page No.: 2636-2641 DOI: 10.3923/sscience.2016.2636.2641.SJR=0.153 <http://medwelljournals.com/abstract/?doi=sscience.2016.2636.2641;>

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СЕМЬИ И ШКОЛЫ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. Современные семьи развиваются в качественно новых и противоречивых социальных условиях. С одной стороны, происходит обращение общества к проблемам и потребностям семьи, разрабатываются и реализуются комплексные целевые программы для укрепления и повышения ее значимости в воспитании ребенка. С другой стороны, наблюдаются процессы, приводящие к обострению семейных проблем. Это, прежде всего, снижение уровня жизни многих семей, рост числа разводов, негативно влияющих на психику детей, увеличение числа неполных и многодетных семей. Следовательно, в сложившейся сложной ситуации семье необходима системная и квалифицированная помощь со стороны школы. Только в процессе взаимодействия педагогов и родителей можно успешно решить проблему развития личности ученика. Задачей школы в современных условиях является поддержание и развитие интереса к человеку в семье. Педагоги должны помочь родителям увидеть ребенка в его природосообразности. Научить наблюдать за его развитием. Понимать закономерности происходящих изменений. Только на этой основе возможно эффективное взаимодействие семьи и школы в процессе обучения и воспитания.

В статье проанализированы результаты исследования, определены основные вопросы и проблемы совместной работы семьи и школы в воспитании учащихся, определены цели, задачи, возможности, направления, педагогические условия, содержание и формы этого взаимодействия.

Ключевые слова: взаимодействие, воспитание, школа, семья, ребенок, родители, общество, педагогические условия, совместная работа.

FAMILY AND SCHOOL INTERACTION IN THE PROCESS OF EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. Modern families are developing in qualitatively new and contradictory social conditions. On the one hand, society is turning to the problems and needs of the family, complex targeted programs are being developed and implemented to strengthen and increase its importance in raising a child. On the other hand, there are processes leading to the aggravation of family problems. This is, first of all, a decrease in the standard of living of many families, an increase in the number of divorces that negatively affect the psyche of children, an increase in the number of single-parent families and large families. Consequently, in the current difficult situation, the family needs systematic and qualified assistance from the school. Only in the process of interaction between teachers and parents can the problem of the development of the student's personality be successfully solved. The task of the school in modern conditions is to maintain and develop interest in a person in the family. Educators should help parents see the child in his natural fit. To teach to observe its development. Understand the patterns of ongoing changes. Only on this basis is effective interaction between the family and the school possible in the process of education and upbringing.

The article analyzes the results of the study, identifies the main issues and problems of joint work of the family and the school in the upbringing of students, defines the goals, objectives, opportunities, directions, pedagogical conditions, content and forms of this interaction, joint work.

Key words: interaction, education, school, family, child, parents, society, pedagogical conditions, joint work.

References

- 1 Mysli i vyskazyvaniia znamenityh liudei o seme i brake, materi i materinstve, otchah i otcovstve, o semeinom vospitanii. — [ER]. Rejim dostupa:
- 2 Altynbai Sh. Pedagogicheskie usloviia povysheniia vospitatelnogo vliianiia roditelei na detei v seme: diss. ... kand.ped.nauk. 13.00.01. - Almaty, 2004.
- 3 Ansabaeva A.D., Mailybaeva G.S. Bastauysh synyp okushylaryn tərbielėu yderisinde mektep pen otbasynyn ɵzara ɵrekettėstigi Abai atyndary Qazaq YPU. «Habarshy». «Pedagogikalyk ғылымдар» seriiasy, №4(60). 2018, 338b;
- 4 Torybaeva J. Sovmestnaia rabota shkoly, semi i obschestvennosti po formirovaniu zdorovogo obraza jizni: diss... kand.ped.nauk. 13.00.01. - Shymkent, 2001. - 169 s.
- 5 Ansabaeva A.D., Mailybaeva G.S. Vzaimodeistvie shkoly i semi v processe vospitaniia mladshih shkolnikov «Nauchnaia diskussiia sovremennoi molodeji: aktualnye voprosy, dostizheniia i innovacii» sbornik statei IX Mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii, Sostoiavsheisia 17 oktiabria 2019 g. v g. Penza, 92str. eLIBRARY ID: 41167382;
- 6 Mailybaeva G. Zhabykbaeva D., Asanbekova G., Shakirova A., Katshibekova Zh. Patriotic upbringing as a defining factor of Personality formation UNIVERSIDAD DEL ZULIA. Facultad Experimental de Ciencias Departamento de Ciencias Humanas. Maracaibo – Venezuela. www.luz.edu.ve. www.serbi.luz.edu.ve. produccioncientifica.luz.edu.ve. Opción, Año 35, No. 89(2019): 756-772. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385.
- 7 S.T.Imanbaeva, Sh.I.Djanzakova, A.M. Jubandykova. Mekteptegi tərbiė jyiesin ғыymdastyrudyn negizi. Abai atyndary QazYPU-н HABARShYSY «Pedagogika ғылымдары» seriiasy, No3(63), 2019 j.
- 8 G. Mailybaeva Topical Problems Of Patriotic Education At Younger Schoolchildren In The Modern Conditions Orsion, Ano35, No.88-2(2019): 926-947 ISSN 1012-1587/ ISSNe: 2477-9385 <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24232>
- 9 Mailybaeva G.The role of the family in the education of a primary school student. Abai atyndary Qazaq YPU «Habarshy». «Pedagogikalyk ғылымдар» seriiasy, №1(65). 2020, 374b;
- 10 Mailybaeva G.The formation of management skills in junior school children: The analysis of the problem The Social Sciences Year: 2016 Volume: 11 | Issue: 10 | Page No.: 2636-2641 DOI: 10.3923/sscience.2016.2636.2641.SJR=0.153 <http://medwelljournals.com/abstract/?doi=sscience.2016.2636.2641>

Information about authors:

Aynur Ansabayeva, teacher-lecturer, Zhetysu University Named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, E-mail: aynuransabayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7946-5526>

Gulmira Maylybayeva, PhD, Coordinator of the Dean of the Faculty of Pedagogy and Psychology for Scientific and Educational Work of Zhetysu University named after I. Zhansugurov. microdistrict Musheltoy house 35, apt 67 Taldykorgan, Kazakhstan, E-mail: gulmirasabyr@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0420-4142>

IRSTI 14.01.21
UDK 82.09

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.06

Zh.Yersaiynova¹

¹Kh.Dosmukhamedov Atyrau university
Atyrau, 060011, Kazakhstan
e-mail: zh.ersayynova@asu.edu.kz

CRITICAL LITERATURE REVIEW ABOUT THE EFFECTS OF GLOBALISATION ON KAZAKHSTANI EDUCATION SYSTEM

Abstract. The process of globalization is a continuous phenomenon that permeates all spheres of life. One of the widespread areas is education. Given article is a critical review of the literature on the effects of globalisation and how it affected the education system of Kazakhstan. The topic is of considerable interest due to the increasing borrowing of ‘best practices’ from powerful economies.

The development of ‘human capital’ is one of the priorities for Kazakhstan that had been reflected in multitude of state documents. With the rise of NIS network of schools, which is taken as an example in the article, new concepts of education were introduced in the time. Critical thinking, ICT competence, language fluency, communication and collaboration skills are a range of requirements being trained in the schools of a new format. A range of authors look sceptically at this trend when some patterns in the education system bear doubtful resemblances.

The article also discusses examples of best practices, critical views of researchers on this topic, analyzes the positive or negative effects of changes brought into education system of Kazakhstan.

Key words: globalisation, Nazarbayev Intellectual Schools, best practices.

Introduction. Education has been affected diversely since globalisation started to permeate in the educational and cultural arena of Kazakhstan. Globalisation of education is characterised by national educational systems being strongly influenced by practices received from other countries [14]. Kazakhstan is not an exemption. As part of the global community on one hand and having a status of a developing country on the other, Kazakhstan had been in urge for the rise of its educational system because the impact left historically had to be modernised and values and beliefs of Kazakhstani people kept. The development of the ‘human capital’ of the nation through education is one of the priorities and challenges for Kazakhstan [2].

During these years since independence receive, there were many collaborations with other countries to gain best practices and many of them, apparently, facilitated the building of intellectual capacity of the nation. As any other nation-state, Kazakhstan puts preserving its national identity and a centuries-long traditions and history first. Thus, there was a question raised whether integration with other countries carries a subversive effect on its indigenous culture and education.

In this article, purpose is put forward to explore and draw evidence on how globalisation affected Kazakhstan on educational and cultural perspectives and attempt to deliver that these impacts have been positive rather than negative.

Material and methods of research. Education in Kazakhstan is still experiencing changes and is in the process of forming its own solid grounds. Nineteenth-century Russian colonization had strong influence on national culture and national education system until certain time [5, c.75]. When Kazakhstan dismembered itself from the Soviet power, the country inevitably encountered challenges in its political, social and economic dimensions [5, c.75]. In addition, transition of Kazakhstan to market economy was challenging as there were absence of certain institutions that regulate it [2].

In order to comply with international educational standards, Kazakhstan has been seeking for best practices in order to translate it to all state schools [18, c.446]. And so-called ‘best practices’ were brought into education system of Kazakhstan. Novelties were brought in partnering with the world-famous University of Cambridge, University of Pennsylvania and other contingent of global institutions that contributed to the development of state programs [2]. The prime outcome of such partnership came in the creation of academic curriculum that responded both requirements and challenges of a globalising world and intertwined in it was cultural and national features of the country. As a result of such cooperation, students were introduced to a 12-year schooling system which allowed graduates to gain knowledge at the universities abroad without a Year One requirement which eased their pace towards global education. Along with instruction in their native language, Kazakh, and historically acquired Russian, students have started to be taught in English. These received experiences into national education entailed a series of positive changes for further development.

However, things to be considered from two angles. Authors are split into two, arguing that countries are losing distinctive features of their education and shifting to what has been named as international model of education or ‘best practices’ [15, c.3]. Particularly, global education corporations are said to have been impacting school policies worldwide [14]. It is becoming salient that business purposes are moving forward in such cases. Educational deals bring great profits for companies to deliver their services. Khamsi notes that with globalization coming through education system, one thing is apparent: national education system has become fragmented and to contain many actors, and completely different vision revolve around on how knowledge produced and disseminated.

On the contrary, other authors celebrate such movement of reforms as they believe these ‘best practices’ have been applied to the utmost of countries’ necessities. Suárez-Orozco and Qin-Hilliard [17] note our world had become intricate as a result of globalization. This, in turn, implies that in order to meet challenges posed by globalization, countries are to reconsider what they teach and what skills they train because contemporary world has shifted its view and now the world requires people who are highly adaptable and have skills to solve problems.

The state leader Nazarbayev in his Address to the People of Kazakhstan accentuated the role of education in a globalising world [8]. He continued to pinpoint the importance of developing ‘human capital’ in the Kazakhstan 2050 strategy. After some time, to enhance the development of ‘human capital’, state leader issued the program ‘Intellectual Nation 2020’ to ensure Kazakhstan’s competitive potential in the global arena. The project aimed at educating a new generation of Kazakhstan and prepare them to be responsive to new challenges. As a result of previously mentioned projects, a network of flagship schools, namely Nazarbayev Intellectual Schools came out [2, c.75]:

‘...Nazarbayev Intellectual Schools project shall become one of the key projects facilitating modernization of the secondary education system. These schools are to become the experimental sites for the development, introduction and testing of educational programmes for kindergarten and pre-school, as well as educational programmes for 12-year secondary education. These programmes shall combine the best traditions of Kazakhstan education and international best pedagogic practice, providing profiled preparation of students by Physics and Mathematics, Chemistry and Biology directions, and encouraging advanced study of languages, i.e. ‘the main site for testing the polylingual educational model and educational innovations’ [10].

These network of schools, being autonomous in its nature, had no analogues at the time of creation. The schools became the base for educational experiments and had several tasks set. First, the Intellectual Schools were challenged to obtain best practices to test and second, network of schools had to disseminate its practice with other schools in the country [2].

Results and their discussion. There have been a range of novelties that NIS introduced into secondary educational system. Teaching students to be proficient in three languages and using them as

languages of instruction at the same time, NIS students are taught newly received courses called ‘Global perspectives’ and Creative Arts along with subjects as Kazakh history, World History, Geography, Science, Mathematics and ICT. It is noteworthy that accent is made on developing ‘skills’ in the curriculum. The curriculum development has fundamentally changed engrained views. Thereby, new curriculum makes accent on not what students automatically remembered and reproduced but whether they are able to ‘apply knowledge in unfamiliar conditions; to interpret information; to explain why and how; to investigate; to communicate; to work creatively’ [2].

Another thing that needs attention about school organization was that school had its particular set of missions, vision and slogan that can be traced in most educational institutions around the world. Schools have defined for themselves that students of a new era ought to have an in-depth knowledge and understanding of subjects; have self-learning skills; schools instil in students critical thinking, being fluent in multiple languages, use IT confidently, work in collaboration with others and perhaps most important of all, be a citizen of the world [13]. At a glance, such list of requirements for students look very impressive and require great returns on the part of children, however education reforms are constructed to cover important aspects of contemporary education so as to prepare generation to tackle challenges of globalization.

Steiner-Khamsi and Waldow [15] claim that education reforms borrowed from elsewhere are astonishingly similar in their nature. Authors claim policy borrowing is carried out due to political and economic ambitions. Countries gaining such practices are varied in their social, political and economic levels, and it has happened that policy makers have begun to label them as ‘best practices’, or ‘international standards’. Zambeta [4] agrees to the viewpoint that policies enacted by large international organizations pursue economic perspectives and aimed at aligning education standards internationally and knowledge is accepted only as a tool to reach those ambitions.

Critical thinking

The borrowing of certain elements in the case of Kazakhstan can be considered to have beneficial effects overall. One of such elements is introduction of critical thinking into education system that had lifted many questions. The intervention of critical thinking in educational institutions have challenged both students and teachers to work and solve issues creatively. However, some moments of its application were difficult due to cultural aspects of the country [3, c.6]. The notion of critical thinking approach, which is widely known and required in Western universities, has fundamentally converted the way subjects used to be taught. Critical thinking is thought to enhance students’ participation in classes and students become generators of new ideas replacing former role of teachers. One of the legacies left by being part of the Soviet Union was the central role of memorization and in classes, materials received was not often discussed [3, c.8]. On top of that, authors continue such way of educating people impinged their abilities to refute and express their own views [3, c.8]. Therefore, the creation of an active learning environment has had a beneficial impact on how students perceive and reproduce information, and in turn, teachers had become recipients of a new different role, the role of a facilitator, in order to let students, decide for themselves.

In the contemporary and interconnected world, Kazakhstan is engaging with organizations to assess and identify its education quality. It is asserted that being exercised by international assessment systems, countries obtain valid information and set goals that help them better their education. Results of Kazakhstani students earned in PISA 2018 were lower than average. ‘PISA seeks to assess not merely whether students can reproduce what they have learned, but also to examine how well they can extrapolate from what they have learned and apply their knowledge in novel settings, ones related to school and non-school contexts’ [11]. According to Malakhayan [7], Kazakhstani students showed good results in comparison with others in reproductive tasks which shows the mastery of knowledge. Notwithstanding, their results were lower when they had to apply their knowledge to solve practical

tasks, related to real-life situations, the content of which was presented in an unusual, non-standard form; it was rather necessary to analyse data or interpret it, make conclusions or attempt to give predictions for repercussions of events. Range of authors agree that ‘creative thinking, innovation and problem-solving are valued over and above the consolidation of static knowledge stocks’ [12, c.5-6]. This situation became main stimulus for government to direct network of NIS schools to disseminate its received practice with other mainstream schools. The new curriculum implemented in the network of schools aimed to provide the basic aspects of active learning and the ways of its implementation in the lessons have been considered [2]. It takes as its basic the necessity to train students to model and analyse close to real-life situations [7].

At the end of the spectrum is the problem of dissemination of that practice along with good provision of necessary tools for education. With curriculum adapted for the schools of a new time, NIS schools have had freedom in its work as it is an autonomous organization and is governed by state owned joint-stock company Orken, which enhances the effective work of schools [2, c.73]. Thus, with introduction of a new programme there are issues related to what extent mainstream schools are provided with necessary facilities and resources to deliver desired learning outcomes.

Since NIS schools are financially well supported, such type of schools provide modern technologies for teaching, rooms for science subjects, rooms aimed at creative development, lounges, large libraries and conference rooms. Lack of facilities at mainstream schools hinder the process of total integration of schools and how they address the challenges of contemporary requirements of education. Likewise, rural schools find it difficult to cover all the aspects for better learning and fulfil the goals set by ambitious government. Therefore, government is to consider the provision of equal opportunities for state schools in order to consistently head towards the intended goal. Teachers need to acquire the effective use of expanding contemporary technologies, be it ICT or any other technologies that facilitate student learning [17, c.4].

English as a connecting power

Another point education system attempts to make these days is connected to English. As a result of globalisation, it has widespread all over the country becoming a language to learn for plenty of purposes. Spring [14] denotes to English as one of key components of educational globalization. Massive learning of English in Kazakhstan firstly was stipulated by the fact that English has permeated all spheres of our society. Another reason of English taking a serious standing was underpinned by trilingual policy gradually enacted in our country that required citizens to be proficient in all these three languages. Students have started to be taught English as second foreign language along with their mother tongue Kazakh language and officially enacted Russian language which is considered to be the language of international relations. This has been reflected in the annual message of the President of the Republic of Kazakhstan, N.Nazarbayev [8] for Kazakhstani people where he presented the strategy Kazakhstan 2050 and highlighted the importance of trilingual policy:

‘Being able to communicate in the language of the modern world will reveal new and unlimited opportunities for each citizen of our country’.

Even more challenging was The State Program on Language Development and Functioning in the Republic of Kazakhstan for 2011-2019 [6], where it had been stated that by 2019, 27% of population would have acquired English as third foreign language within this programme. All conditions are being created to fulfil this goal. The main concern for future will become whether these attempts fit into time frames and held effectively throughout the country.

Conclusion.

In the context of Kazakhstan much is still to be done for its education to flourish and find its own way in the global education. As in any other country, it is impossible not to note the positive role of globalization and practice of borrowing policies from other countries. Nowadays, education is considered the main tool to build a benevolent future. Therefore, developing and sustaining the human capital, as has been mentioned earlier plays a major role for the country as a whole. It has now become important to work at the same pace to disseminate the best practices of flagship schools and to train the teaching staff of secondary schools in cities and regions. It is important to provide schools with equipment for holistic teaching experience and the creation of equal opportunities for all students in the country. Of high importance as well is maintaining active learning environment in order to teach students not only to accumulate subject knowledge but also successfully apply that knowledge in practice and be able to apply different skills into tasks that life, indeed demand of students.

References

- 1 Ball S. J. The Education debate, 2nd edition. The policy press, 2013. p.31.
- 2 Bridges D. Educational reform and internationalisation. The case of School reform in Kazakhstan (ed). Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- 3 Burkhalter N. and Shegebayev R.M. Critical thinking as culture: Teaching post-Soviet teachers in Kazakhstan, International Review of Education, 58(1), 17 March 2012, pp.6-8.
- 4 Coulby D. and Zambeta E. 'Globalization and nationalism in education'(ed). Oxon: Routledge (World Yearbook of education 2005), p.2.
- 5 DeYoung A.J. and Nadirbekyzy B. 'Redefining schooling and community in post-Soviet Kazakhstan', Journal of Education Policy, 1997, 12(1-2), pp. 71-78. doi:10.1080/0268093970120111
- 6 Government of the Republic of Kazakhstan (Prime Minister of the Republic of Kazakhstan), State Program on Language Development and Functioning in the Republic of Kazakhstan for 2011-2019, 2 July 2018 Available at: <https://egov.kz/cms/ru/law/list/P1800000401>
- 7 Malakhasyan E.G. 'Osnovnye aspekty obnovlennogo soderzhaniya srednego obrazovaniya Respubliki Kazahstan' 'Main aspects of updated secondary education content of Republic of Kazakhstan', Otkrutaya shkola, 2016, 6(157) http://www.open-school.kz/glavstr/tema_nomera/tema_nomera_157_1.htm
- 8 Nazarbayev N. 'Kazakhstan 2050 Strategy: New Political Course of the Established State'. Annual State of the Nation Address. Astana, December 2012. http://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-leader-of-the-nation-nazarbayev-strategy-kazakhstan-2050-new-political-course-of-the-established-state
- 9 Nazarbayev N. 'Speech of the President of the Republic of Kazakhstan at the Forum of the Bolashak Programme's Scholars'. 30 January, 2008.
- 10 Nazarbayev N. The Strategic Plan for Development of the Republic of Kazakhstan until the year 2020 Decree of the President of the RK No.922, 2010. http://www.akorda.kz/en/official_documents/strategies_and_programs
- 11 OECD PISA 2006 science competencies for tomorrow's world, executive summary. Paris: OECD, 2007, p.16. Accessed in February 18, 2020 https://www.oecd-ilibrary.org/education/pisa-2006_9789264040014-en
- 12 Ozga J., Seddon T., and Popkewitz S.T. 'Education research and Policy'(ed). Oxon: Routledge (World Yearbook of Education 2006), pp.5-6.
- 13 Slogans and missions of network of NIS schools, atr.nis.edu.kz
- 14 Spring J. Globalization of Education. An Introduction. 2nd edition. New York: Routledge, 2015
- 15 Steiner-Khamsi G., Waldow F., Seddon T., Ozga J., Zanten v.A., (2012) 'Policy Borrowing and Lending in Education'. Oxon: Routledge (World Yearbook of Education 2012) p.3.
- 16 Suárez-Orozco M.M. and Qin-Hilliard D.B. Globalization: Culture and education in the new millennium. California: University of California Press, 2004.
- 17 Townsend T. and Bates R. 'Handbook of Teacher education: Globalization, standards and professionalism in times of change'(ed). The Netherlands: Springer, 2007. p.4.
- 18 Yakavets N. 'Negotiating the principles and practice of school leadership: the Kazakhstan experience', Educational Management Administration and Leadership, 2016, 45(3), pp. 445-465. doi:10.1177/1741143216628537.

ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІНІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ ТУРАЛЫ ӘДЕБИ ШОЛУ

Аңдатпа. Жаһандану үдерісі қазіргі уақытта барлық салаларға енген тоқтаусыз құбылыс. Соның бір айқын таралған саласы білім саласы екені сөзсіз. Мақала Қазақстанның білім беру жүйесіне жаһандану үдерісінің әкелген әсерін, өткені мен бүгінгісіне назар аудара отырып, талқылайды.

Адами капиталды қалыптастыру Қазақстан үшін өзекті мәселелердің қатарынан екендігі ел үшін маңызды бірқатар құжаттамаларда аталған болатын. Адами капиталды жетілдіруде білім жүйесінде жасалған қадамдар талқыланып, осы тұрасында Назарбаев зияткерлік мектептері мысал ретінде алынады. Өз уақытында осы мектептер желісі негізінде орта білім жүйесіне жаңа концептілер таныстырылған болатын. Білім беру саласы заман талабына сай сын тұрғысынан ойлау, АКТ сауаттылығы, тілдерді жетік меңгеру, коммуникациялық және коллаборативті (бірлесе жұмыс жасау) жұмыс жасау және тағы да басқа дағдылардың жетілуіне баса назар аударады. Шетелдік авторлар мұндай жаңа концептілердің көптеген елдердің өз білім беру жүйелеріне енгізулерін және мұндай құбылыстың аса жиілікпен кездесетініне күдікпен қарайтынын байқауға болады.

Басқа мемлекеттерден алынған «үздік тәжірибелердің» отандық білім беру жүйесінде орын табуы және осы тақырыпқа қатысты зерттеушілердің сыни пікірлері нақты алынған мысалдар негізінде талданады. Мақала тақырыпқа байланысты жазылған зерттеулерге назар аудара отырып, Қазақстанның білім жүйесіне келген өзгерістердің оң немесе бұрыс әсер бергендігіне талдау жасайды.

Негізгі сөздер: жаһандану, Назарбаев Зияткерлік мектептері, үздік тәжірибе.

КРИТИЧЕСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР О ВЛИЯНИИ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Процесс глобализации непрерывное явление, проникающее во все сферы деятельности. Одним из самых распространенных направлений является образование. Данная статья представляет собой критический обзор литературы о последствиях глобализации и ее влиянии на систему образования Казахстана, обсуждаются события прошлого и настоящего.

Неоднократно отмечалось значимость развития человеческого капитала в Казахстане. Было предпринято множество действий по улучшению качества среднего образования в стране. В статье примером берется сеть Назарбаев интеллектуальных школ, что в свое время и по сей день является флагманом современной школы отвечающего требованиям нового времени. Благодаря данной сети школ были представлены такие важные концепты как критическое мышление, ИКТ компетентность, владение несколькими языками, коммуникативные и коллаборативные (совместная работа) навыки, столь необходимые в современном мире. Данные явления или «заимствования» как отмечают зарубежные авторы, в статье рассматриваются в сравнении с другими странами также имеющих схожие примеры в системе образования.

Тема представляет значительный интерес в связи с увеличением заимствований «лучших практик» у экономически мощных стран. Также в статье обсуждаются примеры лучших практик, критические взгляды исследователей на эту тему, анализируются положительные или отрицательные последствия изменений в системе образования Казахстана.

Ключевые слова: глобализация, Назарбаев Интеллектуальные школы, передовой опыт.

Information about author:

Zhaukhardariya Yersaiynova, Master in Educational leadership and management, English teacher at Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, Student Avenue, 1, e-mail: zh.ersayynova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5148-9120>

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ~ ЭКОНОМИКА И ПРАВО ~ ECONOMICS AND LAW

МРНТИ 06.01.11

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.07

УДК 330:001.12

Т.Т. Цатхланова¹

¹ Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова
358000, РФ, Республика Калмыкия, г. Элиста
e-mail: tt.tsatkhlanova.65@bk.ru

ОСОБЕННОСТИ АНАЛИЗА ИНФРАСТРУКТУРНЫХ ЗВЕНЬЕВ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ НАУКОЕМКОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. Важную роль в функционировании инновационных систем играют инфраструктурные связи. Они, как вспомогательное звено, обеспечивают взаимодействие и нормальную работу той или иной инновационной системы, обеспечивают преобразование и продвижение инновационных идей конечному потребителю.

В целом для всех производств, в том числе наукоемких, реализация инноваций как объекта инновационной деятельности требует в основном всесторонней поддержки. Поэтому предусмотрена возможность комплексного обеспечения при создании инновационной инфраструктуры.

Инновации могут способствовать развитию частного сектора, что важно для создания более диверсифицированной и конкурентоспособной экономики Казахстана. Поэтому создание и развитие конкурентоспособной инновационной экономики для Казахстана является одной из приоритетных задач в условиях глобализации мировой экономики.

Все вышесказанное требует изучения широкого круга вопросов, связанных с основными трендами развития инновационных систем в условиях наукоемкой экономики, для выработки рекомендаций по дальнейшему развитию инфраструктуры инновационной системы Казахстана. Для создания эффективной инфраструктуры инновационной системы в республике необходимо глубокое изучение всех ее элементов в совокупности и в отдельности, а также их взаимодействие как системы. Объективное изучение процессов формирования и функционирования инфраструктурных звеньев инновационной системы РК позволит правильно обосновать основные направления повышения эффективности инновационной деятельности страны в целях формирования наукоемкой экономики.

Ключевые слова: Республика Казахстан, экономика, экономика наукоемкая, Инновационная национальная система, инфраструктура инновационная, система инновационная, инновационная региональная система, инновационная отраслевая система.

Введение. Казахстан обладает необходимыми условиями для развития инноваций. По оценкам международных агентств, в частности, ресурсами человеческими, высшими учебными заведениями перспективными, мерами государственной поддержки, промышленных объектов наличием и т.д. Однако на практике Казахстан демонстрирует слабые результаты инновационного развития.

В Казахстане нет системной картины инновационного развития, это всем известно. Поэтому принимается во внимание тесное, взаимосвязанное взаимодействие и понимание между различными компонентами национальной инновационной системы. Не уделяется внимание механизмам взаимозависимости различных компонентов указанных инновационных систем, а именно: не уделяется должного внимания в том числе региональным и отраслевым системам. В целом, какой должна быть инновационная система Казахстана в обозримом

будущем, какую схему мы себе представляем? Пока в органах госуправления нет полной картины, внешне не заметно. Данная ситуация касается задач развития наукоемкой экономики в Казахстане, о чем пойдет речь в ходе написания данной статьи. Усиливает необходимость адаптации теоретической концепции инновационных систем. [1]

Важную роль в функционировании инновационных систем играют инфраструктурные связи. Они, как вспомогательное звено, обеспечивают взаимодействие и нормальную работу той или иной инновационной системы, обеспечивают преобразование и продвижение инновационных идей конечному потребителю.

Для наукоемких производств реализация инноваций как объекта инновационной деятельности требует всесторонней поддержки. Для внедрения новшеств в производство необходимо обеспечить комплекс. Что возможно при создании инфраструктуры инновационных деятельности.

Все вышесказанное требует изучения широкого круга вопросов, связанных с основными трендами развития инновационных систем в условиях наукоемкой экономики, для выработки рекомендаций по дальнейшему развитию инфраструктуры инновационной системы Казахстана. Для создания эффективной инфраструктуры инновационной системы в республике необходимо глубокое изучение всех ее элементов в совокупности и в отдельности, а также их взаимодействие как системы. Объективное изучение процессов формирования и функционирования инфраструктурных звеньев инновационной системы РК позволит правильно обосновать основные направления повышения эффективности инновационной деятельности страны в целях формирования наукоемкой экономики.

Материал и методы исследования. В настоящее время одним из важнейших факторов является научно-емкий. Для развития экономики и предприятий конкурентоспособности и ими продукции выпускаемой. Это с тем связано, что в экономике постиндустриальной решающим для развития экономики стран, фактором перешедших и перешедших на этот этап своего развития, является постоянно возрастающая активность деятельности инновационной. В этом случае становится наука элементом важнейшим ресурсов производственных. Одновременно фактором основным роста экономического и развития экономики как отдельных отраслей, так и всего народного хозяйства.

Научно-техническая революция, являвшаяся качественным стремлением к развитию производительных сил, сделала экономику существенно зависимой от достижений образований и технологии.

Не интенсивная технология или техника. Его интенсивность средняя и низкая. Дело в том, что это не считается слишком интенсивным. Это обеспечивает широкий диапазон, простое или не очень большое производство. Или в нынешних структурных подразделениях ему не хватает места, может и не быть.

Позиция эта выглядит так безоговорочно, ясно. Это предполагает передовое совершенствование науки и технологий по сравнению с производством. Точнее, только на основе технического и технологического стремления, образовательных достижений. При правильной организации производственных структур, достигнутое может иметь экономический эффект.

Теперь развитие современной экономики неразрывно связано с взаимодополнением понятий «научная емкость» и «инновация». Определяющим фактором развития прошедших и прошедших этот этап своего развития экономики стран, является постоянно возрастающая активность деятельности инновационной. Наука в этом случае становится важнейшим элементом ресурсов производственных. И основным фактором роста экономического и развития как экономики отдельных отраслей и всего хозяйства народного.

Выделяются использование цифровых технологий, инновации в образовании и науке, беспрецедентное разделение деятельности, глобализация, сотрудничество в производственной системе, научно - экономические отношения. Например, общие критерии наукоемкой экономики приведены и рассмотрены в книге Дианы Коуэлл "мир невесомости". Там, где рассматривается наукоемкая экономика, готовые вещества, изменяющие жизнь, производственная технология, жизнь, не имеют физического веса, физической массы как системы. [2]

Результаты и их обсуждение. Экономика наукоемкая - это экономика. В которой величина в общем объеме производимых товаров и услуг стоимости измеряемая с использованием научных знаний добавленной достигает 15-20%.

С другой зрения точки, экономика наукоемкая – это «...характеризующаяся прежде всего система экономическая, применением технологий и новшеств новых в различных сферах деятельности человеческой, объемом большим уже имеющихся знаний научных, появлением знаний новых, стремления к инновациям высоким уровнем».

- Наукоемкая экономика возникает в результате диверсифицированного преобразования наукоемкой экономики, приспособленной к производству изделий.

- Наукоемкая экономика ориентируется на широкое использование новых знаний, а именно научных знаний, изобретательских произведений, новаторства, новых прогрессивных технологий, не в больших масштабах природных ресурсов.

- Наукоемкая экономика формируется на основе информационно-информационных технологий, позволяющих рабочим-работникам, учреждениям и организациям со всей страны в определенной форме времени производить интернет, персональные компьютерные структуры, мобильную связь и продукты и услуги товаров, работ и электронной торговли.

- В наукоемкой экономике выделяются и ориентируются на использование цифровых передовых технологических структур, образовательных новшеств, прежде всего в системе производства и отношений, кооперации и масштабного использования служебных тружеников.

- В наукоемкой экономике система отношений между фирмами, компаниями, коммерческими организациями второго уровня и другими институтами формируется на основе обмена компьютерными цифровыми кодами. [3]

С точки зрения политики основное значение концепции новаторства заключается в том, что она обеспечивает более широкую основу политики по сравнению с традиционным подходом. Необходимость политики проявляется в следующем: когда она основана на концепции «рыночного спада». С точки зрения «рыночных неудач» при обосновании государственного вмешательства и реализации новаторских задач вся проводимая работа политики определяется с точки зрения выявления некоторых форм нарушения рынка и аргументами, объясняющими, как политика может приблизить систему к своему оптимальному состоянию. Однако, как показывает практика, «крах правительства» может быть более серьезным, чем «провал рынка». Рынки в новаторских достижениях не играют существенной роли в формировании ее оптимального состояния. Как правило, важнейшей составляющей инновационной деятельности являются нерыночные институты, наблюдаемые как макро-результаты (экономический рост, конкурентоспособность). В силу многомерного характера инноваций, влияющих на инновации и при многообразии институтов, понятие инновационных систем не обозначается как цели политики достижения оптимального состояния системы. Как новаторство, политика, как известно, находится в инновационном, стабильно развивающемся состоянии.

Широкое понимание задач, поставленных перед конкретными политическими мерами с двумя основными последствиями:

во-первых, это можно рассматривать как более широкую группировку, основанную на «рыночных неудачах» по сравнению с политикой использования инструментов политики.

Например, в политике субсидии на НИОКР, основанные на рынке спада, основаны на отсутствии у бизнеса мотивации к проведению научных исследований. Социальные расходы, направленные на увеличение расходов на бизнес и доведение финансовых вложений до уровня, равного социальным льготам. В соответствии с системным подходом, влияющим на общеизвестную абсорбционную способность фирм, субсидии служат общеизвестной цели [4];

во-вторых, правительство, регулирующее политику, или эндогенный орган, имеющий свои цели, задачи, является частью системы. Действие «сверху вниз» в качестве членов директивы системы не может создать систему. Исходя из рыночных неудач в обществе в целом, этот сложившийся эффект описывается как «политический провал», то есть неспособность достичь хорошего благосостояния путем принятия решений. Поставленные задачи всегда адаптируются с точки зрения формирования системы. Во многих случаях средства выполняемых задач могут оказывать негативное влияние на систему, в которой они созданы и в других случаях.

Их сила заключается в воздействии побочных эффектов, во всей системе происходящих событий, но четкое определение таких моментов затруднено, поэтому политика носит экспериментальный характер [6]. Инновационный набор инструментов политики для формирования системы включает в себя все меры, традиционно применяемые в области научной и технологической политики, а также в области обучения. Кроме того, промышленными и региональными задачами является политика, ориентированная на формирование системы инновационно значимых компонентов политических мер.

Отметить необходимо, что основу материальную экономики наукоемкой составляют производства наукоемкие. Мы делаем вывод, что наукоемкая экономика эффективна при грамотном построении национальной инновационной системы, в частности при грамотном планировании ее инфраструктуры и ее устойчивости. Инновационная деятельность страны во многом зависит от того, как эти субъекты соотносятся друг с другом как элементы коллективной системы.

Инфраструктура инновационная -это комплекс поддерживающих их и обеспечивающих осуществление деятельности инновационной взаимосвязанных структур,. Комплексное обслуживание, поддержка субъектов малого и среднего предпринимательства для обеспечения, поддержки этих структур разрабатываются программы инновационные, собой представляющие совокупность инновационных мероприятий и процессов:

- по ресурсам, исполнителям и их осуществления срокам согласованность;
- по комплектованию обеспечивает задач эффективное решение,
- принципиально новых видов продукции или технологий освоение и распространение.

Развитие инновационной национальной системы Республики Казахстан направлено путем диверсификации отраслей экономики и отклонения от ее сырьевой направленности на достижение развития устойчивого страны. При этом определены в качестве основного фактора инновации, определяющего конкурентоспособность национальной экономики Казахстана. Для дальнейшего динамичного развития экономики и общества использование полноценное инноваций возможно при проведении инновационной целенаправленной политики государством.

Для дальнейшего развития инновационной национальной системы (НИС) можно уточнить 4 основные ориентированные подсистемы. Благодаря прямому, а также косвенному участию, наше государство может успешно выполнять поставленные задачи по инновациям следующим образом [5]:

1. Общеизвестно, что фундаментом инновационного развития является научно-технический потенциал . В этом задействованы научно-ориентированные государственные учреждения, научные организации при национальных компаниях, отдельные научно-исследовательские институты, научная, материально-техническая и исследовательская база кадров.

2. Во-вторых, основной движущей силой устойчивого экономического роста определена новаторская активность бизнеса. Он проводит перспективные научно-исследовательские прикладные и опытно - конструкторские разработки, которые могут привести к управлению, участию в финансировании проектов с высокой потенциальной эффективностью различных категорий физических и юридических лиц, а также к созданию новой конкурентоспособной продукции. Кроме того, предпринимательство, готовое инвестировать в коммерциализацию, включает инновационную среду. В частности, в сферу инновационного предпринимательства могут входить частные инвесторы и организаторы, владеющие проектами новаторских достижений, инновационные целевые предприятия, бизнес-ангелы, финансирующие венчурные фонды, прикладные научные перспективные разработки. Последние не только рассматривают инновационные проекты в качестве пассивного источника финансирования в достижении поставленной цели. Также важно самостоятельно заниматься активным поиском и продвижением перспективных разработок и в научно-исследовательской сфере.

3. В-третьих, организация комплекса взаимосвязанных производственных, консалтинговых, образовательных, научных и информационных структур.

Это инновационная инфраструктура для организации производства, готовая предоставить комплекс базовых и сопутствующих услуг. Инновационная инфраструктура-это то, что начинается с проведения первичных маркетинговых исследований. А также написание бизнес-планов, проведение масштабных консультаций инновационным предпринимателям, размещение производственных мощностей, помещений, коммунальных услуг и т.д. Начиная с льготным видом найма понимается комплекс учреждений, включающий в себя материально-техническую необходимую базу для предоставления полного пакета услуг по организации инновационных производств, профессионально обученный персонал, хорошо развитые механизмы сотрудничества с научными и финансовыми институтами.

4. Известно, что многократное финансирование научно-производственных и образовательных процессов в области инновационно-технологического развития является денежной инфраструктурой. Инфраструктура, которые мы предполагаем на основе государственно-частного партнерства, готова участвовать в финансировании инновационных проектов высокого риска. Финансовая инфраструктура также обеспечивает финансирование комплексных перспективных, прикладных научно-исследовательских и опытно-конструкторских разработок. А также через прямые и косвенные механизмы стимулирует развитие предпринимательства и инфраструктуры в инновационной сфере.

При рассмотрении полноты всех элементов и системных связей между ними важным условием является функционирование НИС в целом [7].

Заключение.

Таким образом, региональные инновационные системы представляют собой другой тип системы. Здесь региональный термин включает региональный, локальный или кластерный уровень. В региональных системах основное внимание уделяется взаимодействию между местными фирмами, кластерами и учреждениями. В региональных системах обмен знаниями осуществляется по-разному, что, в свою очередь, оказывает сильное влияние на создание предпринимательства и формирование промышленных кластеров.

Третий тип инновационных систем-отраслевые инновационные системы (СИС). Они подчеркивают основные различия между секторами с точки зрения образования, некоммерческих субъектов и институтов, поддерживающих инновации. Эти различия между отраслями создают совершенно разные отраслевые системы с точки зрения базы знаний инноваций, роли поставщиков, пользователей, университетов, финансовых организаций и государственных органов или институтов, регулирования, стандартов или рынка труда. Следовательно, на

предпринимательство влияет четкая отраслевая система с точки зрения доступности образования, технологических возможностей, поддержки участников и институциональной среды. Доказано, что отраслевой аспект инновационной системы актуален как в развитых, так и в развивающихся странах [8].

На наш взгляд, инновационная система Казахстана состоит из национальной, региональной и отраслевой инновационных систем, каждая из которых имеет свою правовую, организационную, кадровую, финансовую, техническую, технологическую и информационную подсистемы.

Список литературы

- 1 Кенжегузин М.Б., Днишев Ф.М., Альжанова Ф.Г. Наука и инновации в рыночной экономике: мировой опыт и Казахстан. – Алматы: ИЭ МОН РК, 2005. – 256с.
- 2 Голиченко О.Г. Национальная инновационная система России и основные направления ее развития // Инновации. - 2003. - №6. – С.25-32.
- 3 Полтерович В.М. Принципы формирования национальной инновационной системы // Проблемы теории и практики управления. 2008. № 11. С. 8-19.
- 4 Мараховский А.А. Некоторые особенности взаимосвязей инновационных систем в Украине // Бизнес ИНФОРМ. 2009. № 4.
- 5 Бережная И.В., Смирнова Е.А. Структурная модель региональной инновационной системы // Региональная экономика. 2011. № 2.
- 6 Лукьянова С. Э. Сущность, структура и модели формирования региональных инновационных систем // Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. 2015. № 1 (49). С. 59–63
- 7 Добрина Л.Р. Особенности структуры модели региональной инновационной системы [Электронный ресурс] // Научная электронная библиотека «КИБЕРЛЕНИНКА». – URL: <http://cyberleninka.ru/article> (дата обращения 21.05.2020).
- 8 Кормановская И.Р. Методологические основы формирования и развития региональной инновационной системы // Теория и практика общественного развития. 2013. № 11. С. 481–485.

ҒЫЛЫМИ СЫЙЫМДЫ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ИНФРАҚҰРЫЛЫМДЫҚ БУЫНДАРЫН ТАЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. Инновациялық жүйелердің жұмысында инфрақұрылымдық байланыстар маңызды рөл атқарады. Олар көмекші буын ретінде белгілі бір инновациялық жүйенің өзара әрекеттесуі мен қалыпты жұмысын қамтамасыз етеді, инновациялық идеяларды түпкілікті тұтынушыға түрлендіруді және жылжытуды қамтамасыз етеді.

Ғылыми сыйымды өндірістер үшін инновациялық қызмет объектісі ретінде инновацияларды жүзеге асыру әлі де едәуір дәрежеде жан-жақты қолдау мен кешенді қамтамасыз етуді талап етеді, бұл инновациялық инфрақұрылым құру кезінде мүмкін болады. Инновациялар жеке сектордың дамуына ықпал етуі мүмкін, бұл Қазақстанның неғұрлым әртараптандырылған және бәсекеге қабілетті экономикасын құру үшін маңызды. Сондықтан әлемдік экономиканың жаһандануы жағдайында бәсекеге қабілетті инновациялық экономиканы құру және дамыту Қазақстан үшін басым міндеттердің бірі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы Қазақстанның инновациялық жүйесінің инфрақұрылымын одан әрі дамыту жөнінде ұсынымдар әзірлеу үшін ғылыми сыйымды экономика жағдайында инновациялық жүйелерді дамытудың негізгі трендтерімен байланысты мәселелердің кең ауқымын зерттеуді қажет етеді. Республикада инновациялық жүйенің тиімді инфрақұрылымын құру үшін оның барлық элементтерін жиынтығында және жекелей терең зерделеу, сондай-ақ олардың жүйе ретіндегі өзара іс-қимылы қажет. ҚР инновациялық жүйесінің инфрақұрылымдық буындарының қалыптасуы және жұмыс істеу үдерістерін объективті зерттеу ғылыми сыйымды экономиканы қалыптастыру мақсатында елдің инновациялық қызметінің тиімділігін арттырудағы негізгі бағыттарды дұрыс негіздеуге мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: Қазақстан Республикасы, экономика, ғылыми сыйымды экономика, ұлттық инновациялық жүйе, инновациялық инфрақұрылым, инновациялық жүйе, өңірлік инновациялық жүйе, салалық инновациялық жүйе.

FEATURES OF THE ANALYSIS OF INFRASTRUCTURAL LINKS OF THE INNOVATION SYSTEM OF KAZAKHSTAN IN A KNOWLEDGE-INTENSIVE ECONOMY

Abstract. Infrastructure connections play an important role in the functioning of innovative systems. They, as an auxiliary link, ensure the interaction and normal operation of a particular innovation system, ensure the transformation and promotion of innovative ideas to the end consumer.

For knowledge-intensive industries, the implementation of innovations as an object of innovation activity still largely requires comprehensive support and comprehensive support, which is possible when creating an innovation infrastructure. Innovations can contribute to the development of the private sector, which is important for creating a more diversified and competitive economy of Kazakhstan. Therefore, the creation and development of a competitive innovative economy in the context of the globalization of the world economy is one of the priorities for Kazakhstan.

All of the above requires studying a wide range of issues related to the main trends in the development of innovation systems in a knowledge-intensive economy, in order to develop recommendations for the further development of the infrastructure of the innovation system of Kazakhstan. To create an effective infrastructure of the innovation system in the republic, it is necessary to study in depth all its elements together and separately, as well as their interaction as a system. An objective study of the processes of formation and functioning of the infrastructural links of the innovation system of the Republic of Kazakhstan will allow to correctly substantiate the main directions of increasing the efficiency of the country's innovation activity in order to form a knowledge-intensive economy.

Key words: Republic of Kazakhstan, economy, knowledge-intensive economy, National innovation system, innovation infrastructure, innovation system, regional innovation system, industry innovation system.

References

- 1 Kenzhguzin M.B., Dnishev F.M., Al'zhanova F.G. Nauka i innovacii v rynochnoj jekonomike: mirovoj opyt i Kazakhstan. – Almaty: IJe MON RK, 2005. – 256s.
- 2 Golichenko O.G. Nacional'naja innovacionnaja sistema Rossii i osnovnye napravlenija ee razvitija // Innovacii. - 2003. - №6. – S.25-32.
- 3 Polterovich V.M. Principy formirovanija nacional'noj innovacionnoj sistemy // Problemy teorii i praktiki upravlenija. 2008. № 11. S. 8-19.
- 4 Marahovskij A.A. Nekotorye osobennosti vzaimosvjazej innovacionnyh sistem v Ukraine // Biznes INFORM. 2009. № 4.
- 5 Berezhnaja I.V., Smirnova E.A. Strukturnaja model' regional'noj innovacionnoj sistemy // Regional'naja jekonomika. 2011. № 2.
- 6 Luk'janova S. Je. Sushhnost', struktura i modeli formirovanija regional'nyh innovacionnyh sistem // Uchenye zapiski Krymskogo inzhenerno-pedagogicheskogo universiteta. 2015. № 1 (49). S. 59–63
- 7 Dobrina L.R. Osobennosti struktury modeli regional'noj innovacionnoj sistemy [Jelektronnyj resurs] // Nauchnaja jelektronnaja biblioteka «KIBERLENINKA». – URL: <http://cyberleninka.ru/article> (data obrashhenija 21.05.2020).
- 8 Kormanovskaja I.R. Metodologicheskie osnovy formirovanija i razvitija regional'noj innovacionnoj sistemy // Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija. 2013. № 11. S. 481–485.

Information about the authors:

Tamara Tsatkhanova, Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Management at the Enterprise, FGBOU VO “KalmGU im. B.B.Gorodovikova”, 358000, Republic of Kalmykia, Elista, Ulitsa Pushkina, 11, e-mail: tt.tsatkhanova.65@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5871-9411>

GTAMP 06.81.85
ӘОЖ 657

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.08

С.Б. Альдешова^{1*} , Э.М. Адиева¹ , М.С. Дарискалиева¹ ¹ Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
e-mail: S.aldeshova@asu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАНДА ОНЛАЙН-БУХГАЛТЕРИЯ СЕРВИСІНІҢ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМУЫТҰ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Зерттеу мақсаты - цифрландыру кезеңінде экономикалық жүйедегі бухгалтерлік есеп функциясының өзгеруін ашу. Есеп қызметінің сапасын арттырудың неғұрлым өзекті бағыттарын анықтау және қазіргі заманғы бухгалтерлік есеп саласында мамандарды даярлаудың құзыреттілік моделін әзірлеу.

Сыртқы пайдаланушыларды, кәсіпорынның басшыларын ақпараттармен қамтамасыз ету - бухгалтерлік есептегі көрсеткіштердің жүйесін қалыптастырып, бұл үрдісті дұрыс ұйымдастырудың басты мақсаты. Басқару жүйесінің элементіне ақпараттармен қамтамасыз ету жатады. Ұйымды тиімді басқару үшін ақпараттар жүйесін жинақтау қажет болады. Ол арқылы түсінбеушіліктің, қарама-қайшылықтарды дұрыс әрі жылдам шешуге болатыны белгілі.

Интернет бухгалтерия – ЖК және ЖШС үшін шот, актілер, жүкқұжаттар ұсынуға және еңбекақы есептеу мен бақылаушы органдарға есептер жібеуге мүмкіндік беретін автоматтандырылған онлайн сервис.

Әрқашан ұйымда бухгалтер қызметін пайдаланбау қажеттілігі жоқ. Бұл ретте, осы штаттық қызметкерсіз істерді жүргізу кәсіпорын үшін қиын.

Бірақ бұдан шығатын жол бар, өйткені интернет-бухгалтерияны пайдалануға болады. Интернет-бухгалтерия тұтынушылар алдында жаңа мүмкіндіктер ашады, өйткені бұл тек бастапқы бухгалтерлік құжаттаманы автоматты режимде жүргізу ғана емес, сонымен қатар аутсорсинг бойынша мамандарға есептілікті жіберу мүмкіндігі. Онлайн-бухгалтер әрқашан жаңартылып отыратын арнайы бағдарлама арқылы бухгалтерлік сипаттағы операциялардың көпшілігі жүргізе алатын көмекші болады.

Негізгі сөздер: Онлайн-бухгалтерия, есептілік, бухгалтерлік есеп, еңбекақы, салық, электронды есептеуіш машиналары.

Кіріспе. Кәсіпорындарды, сонымен қатар ұйымдарды ақпараттар және мәліметтермен қамтамасыз ететін жүйе болып бухгалтерлік есеп табылады. Экономикалық өмірге әртүрлі қатынастардың енетіні белгілі. Осыған байланысты табыс табуды кез-келген ұйым алдына мақсат ретінде қояды. Бухгалтерлік есепті кәсіби бухгалтерлер, аудиторлар және ақпараттарды пайдалы ететіндердің көзқарасы тұрғысынан қарастыруға болады. Бұл жағдайда есепшілер үшін бухгалтерлік мәліметтердің қашан, әрі қандай жұмыстарды жүргізетінін, ақша қаржылары мен олардың пайда болу көздерінің қозғалысын, маңызын есептеп, бухгалтерлік есептің қорытынды нәтижесіне түсіру мақсаты туындайтыны анық [1].

Бухгалтерлік есеп бойынша жұмыстарды жүргізу барлық мекемелерді экономикалық қызметтерінің бастысы болып табылады. Себебі бухгалтерлік есептің ерекшеліктері арқылы өндірілген өнімді есептеуге, оны өндіргеннен кейін сатып өткізуге, сонымен қатар айырбастауға және одан түскен пайданы ұқыпты етіп таратып жұмсауға болады. Яғни мекемелердегі барлық шаруашылық үдерістердің барлығын басынан соңына дейін тиянақты есептейді. Мұның бәрі бухгалтерлік есептің негізі болып табылатыны анық.

1-кесте. Бухгалтерлік есептің атқаратын қызметтері [2]

№	
1.	Орындалып жатырған операцияларды тіркейді, өңдейді. Себебі болашақта пайдалану үшін қажет болады
2.	Қаржылық ақпараттық мәліметтерін ұйымның өңдейді. Себебі бұл ақпараттық мәліметтерді нақты қажетті уақытқа дейін сақтайды
3.	Ақпараттарды пайдаланушыларға уақытылы ұсынылады. Себебі ақпаратты пайдаланушылар осы деректер арқылы әртүрлі шешімдер қабылдайды

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бухгалтер мамандығы еңбек нарығында көп сұранысқа ие мамандықтардың бірі болып табылады және соңғы бірнеше жылда ол елеулі өзгерістерге ұшырады, өйткені нарықтық экономикаға көшу бухгалтерлік іске енгізілген жаңа технологиялардың дамуына түрткі болды.

Қазіргі уақытта бухгалтерлік есеп және аудиторлық қызмет, еңбек нарығының басқа сегменттері сияқты, жаңа сандық технологияларды біртіндеп дамыту және енгізу сатысында. Алайда, «Deloitte & Touche» жетекшісі, инновациялық сарапшысы Уилл Библдің айтуынша, іс жүзінде цифрландыру, интеграция және кәсіпорындарда осындай құралдарды орналастыру тенденциясы 2000 жылдардың басында басталған.

Нәтижелер және оларды талқылау

Соңғы уақытта, техникалық прогресс қоғамдық өмірдің барлық салаларына еніп, кәсіпорындар мен ұйымдардың экономикалық бөлімдері де назардан тыс қалған жоқ, ҒТП техникалық базаға айтарлықтай әсер етті. Бухгалтерия қызметкерлерінің абсолюттік көпшілігі бухгалтерлік есепті неғұрлым тиімді жүргізу және санаулы минуттарда белгісіз болған нәрселерді тану үшін Дүниежүзілік Желінің деректерін пайдаланады. Бухгалтерге енді бухгалтерлік есепке қатысты жаңалықтарды көрсететін журналдың кезекті шығарылымын күтудің қажеті жоқ, желіге кіру жеткілікті және жаңартуларды бірден көру жеткілікті. Бұл жұмысты жеңілдетеді және журналдарды қайта оқудан гөрі аса маңызды істер үшін уақытты босатады.

Қазіргі таңда бухгалтерлік есепті әрбір ұйым жүргізеді және бухгалтер міндеттерінің тізімі, көбінесе, әр нақты фирмаға байланысты. Есепшінің кең ауқымды міндеттері бар, атап айтқанда, оның иығында бастапқы құжаттаманы жасау, оның шынайылығын бақылау, есептік өңдеуге дайындық, сондай-ақ, қаржылық тәртіпті сақтауға және ресурстарды ұтымды пайдалануға бағытталған іс-шараларды әзірлеуге және жүзеге асыруға қатысу жатады. Сонымен қатар, есепші жұмысшылардың еңбекақысын есептеу, төлем шарттарын жүргізу, салық төлеу және басқа да қызметтерге жауап береді. Бұдан басқа, лауазымдық нұсқаулықтарды пайдалана отырып, есепші өз қызметін тек жұмыс орындарында ғана емес, үйде отырыпта атқара алады, яғни, осылай есепші өз уақытын үнемдейді. Сонымен қатар, бухгалтер бухгалтерлік есептің ішкі және сыртқы пайдаланушыларын қажетті салыстырмалы және дұрыс бухгалтерлік ақпаратпен қамтамасыз етуге міндетті.

Бухгалтерлік және салық есебін жүргізуді толық автоматтандыру мүмкіндігі пайда болады деп саналады. Бұл бухгалтерді жоғарыда көрсетілген жұмыс түрінен босатады, алайда, кәсіпорынның қаржылық жағдайына талдау жүргізу әлі де дербес болады. Бірақ сол кезде оған уақыт айтарлықтай көп болады, ал талдау нәтижелерінің сапасы жоғары болады.

Компьютер бағдарламасынан алынатын құжаттарда жүйелік және хронологиялық жазулары бар болса, ол құжат есеп регистрі. Кез-келген кәсіпорында есепшінің құрылған компьютерлендірілген жұмыс орны бар. Бұл бухгалтерлік есепті жетілдіреді. Есептің

компьютерлендіру жүйесінде бағдарламалардың әртүрлігі қолданылады. Соның ішінде маңызды орын алатыны: «1С: Бухгалтерия». Бұл бағдарлама арқылы қарапайым есепті жүргізуге болады, сонымен қатар екі жақты жазбалы есепті де. Компьютерлікке ықшамдалған бағдарлама еліміздің заңдарындағы өзгерістерге қарамастан жұмыс істейді. «1С: Бухгалтерия» компьютермен жұмыс жүргізуге арналған бағдарламасын пайдалана отырып, шот жазбасына, есеп объектілерінің аналитикалық түріне өзгерту енгізуге болады.

Инновациялық өзгерістердің жылдан жылға енгізілумен Қазақстанда есепшілердің бухгалтерлік қызметтері автоматтандырылған.

Компьютерлерді пайдалану арқылы жүргізілетін бухгалтерлік есептің автоматтандырылған нысаны талапқа сай. Есептің бұл нысаны есеп үдерістерінің басынан соңына дейін қамтиды. Бастапқы құжаттардан қорытынды есеп нәтижесіне дейін. Алдағы уақытта мүмкіндік береді: бухгалтерлік есептің мәліметтерін өндеудің қағазсыз технологиясын дамытуға.

Салықтарды, еңбек ақыларды және басқа да міндетті төлемдерді есептеу арнайы компьютерлік бағдарламалардың көмегімен жүзеге асырылады. Мамандар шаруашылық операцияларының есебін орындауға және Интернет желілері арқылы есепті құруға мүмкіндігі бар онлайн сервистерді ұсынады. Осындай сервистің бірі Интернет-бухгалтерия. Интернет-бухгалтерия есепті жүргізуге мүмкіндік беретін арнайы бухгалтерлік бағдарламаны ұсынады.

Кез-келген ұйымда бухгалтердің қызметін пайдалануға қажеттілік туатыны белгілі. Бұл штат қызметкеріңіз кәсіпорынның жұмысын жүргізу мүмкін емес. Бірақта одан шығар жол бар, Интернет-бухгалтерияны пайдалануға болады. Интернет-бухгалтерия тұтынушылар алдында көптеген мүмкіндіктер ашады, тек қана автоматтық режимді алғашқы бухгалтерлік құжаттауды жүргізіп қана қоймай, аутсорсинг бойынша маманға есептіліктерді жіберуге болады. Мұндай бухгалтерия бухгалтерлік аутсорсингтің бір түрі болып табылады. Бірақта бұл жағдайда сенімге ие қажетті мамандарды іздеу қажеттілігі туындамайды. Онлайн-бухгалтер көмекші болып табылады, үнемі жаңартылып отыратын арнайы бағдарлама көмегімен бухгалтерлік сипаттағы көптеген операцияларды орындайды. Онлайн-бухгалтерия жеке кәсіпкерлермен де, кез-келген меншік формасындағы кәсіпорындар үшін де ыңғайлы. Қазақстанда кәсібін жаңадан бастаған үшіндер де онлайн бухгалтерияның арналымы бар.

Жеке кабинеттің сауатты көрінуінен көп жағдайда онлайн-бухгалтериямен жұмыстың жайлылық деңгейі тәуелді болады. Мамандар онлайн-бухгалтерияның жеке кабинетінің прототипін жасақтады. Бұл жоба сәтті жүзеге асырылып, бизнестің кез-келген саласына бағытталған.

Қазіргі уақытта бірнеше беттерді қамтитын жеке кабинеттің прототипін құру бойынша жұмыстар аяқталған. Өздерінің жеке кабинетінде бухгалтерияға қатысты барлық қаржылық операциялар туралы, пайдаланушылар туралы, салықтық есептіліктер, кәсіпорынның ішкі құжаттары және басқада ақпараттар туралы мәліметтерді сақтауға болады. қажетті виджеттермен өзінің аккаунтын өзгерте отырып, сатудың талдауын немесе бухгалтердің күнтізбесін білуге, қажеттілігіне қарай толық немесе шектеулі қолжетімділікпен қосымша қызметкерлерді қосуға болады. «Ақша» бөлімінде банктен тіке интернет бухгалтерияның сервисіне тікелей автоматты жүктелетін барлық сомалардың кірісі мен шығысын анық көруге болады.

Қазақстанда онлайн-бухгалтерия сервисінің инфрақұрылымы қазіргі уақытта жоғары деңгейде жеткілікті дамыған. Сонымен қатар дамытуға, жақсартуға болады. Мамандар бұл бағытта белсенді жұмыстар жүргізуде. Үнемі жаңа, жетілдірілген сервистер ұсынылады [3].

Онлайн-бухгалтерия сервисінің көмегімен салық есебін ыңғайлы жүзеге асыруға болады.

2-кесте. Онлайн-бухгалтерияның салық есебін жүргізудегі басты артықшылықтары [4]

№	
1.	кез-келген ыңғайлы жерде және орында жұмыс жасауға болады. Нақты кеңсеге, кабинетке байланысыңыз жоқ. Логин мен парольді қолдана отырып, жеке кабинетке кіру қажет
2.	жоғары көлемді жадымен компьютер қажет емес. Интернет-бухгалтерияны жесткий диск орнатып қажет жоқ
3.	есеп айырысудың дұрыс орындалғанына күмән болмайды
4.	ақпарат өте сенімді қорғалған. Оны ұрлау мүмкін емес. Мәліметтер қорғаудың белгілі бір дәрежесімен ерекшеленетін серверде сақталады
5.	мұндай бухгалтерияны пайдалану арзанға түседі

Интернет-бухгалтериямен салыстырғанда бухгалтерлік бағдарламалар жүйелі жаңартуды талап етеді. Қолданылатын базаның өзектілігін де сөз етуге болады. Интернет-бухгалтерия өзі жаңартылады, бұл жерде пайдаланушының ешқандай қатысы жоқ. Бухгалтерлік бағдарламаларды орнатуға тура келеді. Бағдарлама дұрыс жұмыс жасауы үшін оны орнатуда қателік кетпеуі керек. Бұл жағдайда онлайн-бухгалтерияда нақты интернет-ресурста қиын емес тіркеуден өтуі қажет.

Интернет-бухгалтерия әдеттегі бухгалтермен салыстырғанда едәуір артықшылықтарға ие. Ол уақытты үнемдеп қана қоймай, қажеттілігіне қарай арнайы сайт арқылы ақысыз кеңес алуға болады. Жасақталған жеке кабинетте кеңес бөлімі де бар. Бұл бөлім техникалық қолдау қызметімен және қаржы мамандарымен байланысуға мүмкіндік береді.

Сандық бухгалтерия қағаз құжаттарын өндіруді, өндеуді және мұрағаттауды азайту үшін нарықтың беталысын бақылайды. Мысалы, электронды биллинг пен кәсіпкерді МЭИ ретінде тіркеудің қарапайымдылығын қарастырады [5].

Физикалық және географиялық шектеулерді алып тастау арқылы бизнес үшін ең жақсы серіктестерді таңдауға мүмкіндік береді. Компанияны басқаруға арналған ең жақсы платформаларды, ең жақсы бухгалтерлік қызметтерді, ең жақсы жеткізушілерді таңдай алады және ең жақсы клиенттерге қол жеткізе алады.

Желіні кеңейту қызметтерді үнемді және тиімді таңдауға мүмкіндік береді. Сондықтан, цифрлық өлшеу бизнестің шығындарын төмендегімен азайтады:

- Құжаттарды беру, өндеу және тапсыруды азайту;
- Ақпаратты құру, беру және талдау кезіндегі ептілік;
- Желідегі географиялық кедергілерді жою.

Сандық есепке алу – ақпаратты жіберудің ескі қиындықтарын жою арқылы сіздің бизнесіңіздің мүмкіндіктерін кеңейтеді. Сандық есепке алудың негізгі құралы және автоматтандыру мен масштабтауды қамтасыз ете отырып, компанияның бухгалтерлік есеп және қаржылық процедураларын басқару процесінің әр түрлі кезеңдеріндегі серіктес компаниялармен байланыстыра алады. Сандық есепке алуды қолдану арқылы жүйелерді интеграциялау [6]:

- Қаржылық ақпаратпен алмасу;
- Декларациялар мен шарттарды қабылдау және жіберу;
- Жүйелер арасындағы генерация, талдау және есеп беру.

Әр түрлі жүйелер арасындағы осы байланыста сатып алу, қорлар, ақша ағындары және баланстар туралы ақпаратты қолмен қолданудың қажеті жоқ. Түрлі жүйелер біріктіріліп, ақпарат синтезделіп, қажетті құжаттарға жіберіледі. Қамтамасыз ететін жүйе интеграция болып табылады.

Осылайша, жүргізіп отырған бизнес уақытты үнемдейді және қызметкерлер ақпаратты талдау мен түсіндіруге баса назар аудара алады. Ол сандық есепке алудың нәтижесін көре отыра, интернет пен командаралардың мүмкіндіктерін пайдалану жақсы екенін түсінді.

Нәтижесінде жүйелер қайталанатын тапсырмаларды орындайды, ал мамандар нәтижелерге назар аударады.

Сандық бухгалтерлік есептің қуатына жүгінген кезде, бизнес ақпараттардың қауіпсіздігін бағалай алады. Бизнес деректеріңізді басқару үшін жалдайтын компанияның қауіпсіздік шараларын бағалау әрқашан маңызды.

Бұл мағынада, сандық бухгалтерлік есеп жүйелеріндегі ең жақсы компаниялар деректерді бұлтта сақтай алады. Бұл модель неғұрлым қауіпсіз, әсіресе, ақпаратты шифрлау үшін SSL технологиясын қолданса. Бұл деректерді қорғау стратегиясы банктердің стратегиясымен бірдей.

Сонымен қатар, бұлтты сақтау бизнес үшін өте ыңғайлы. Қауіпсіздіктің жоғары деңгейімен қатар, ол физикалық қондырғылар мен бағдарламалық жасақтаманы қажет етпейді. Бұл жауапты компанияны бақылауды жеңілдетеді және жүйені сатып алу, оған қызмет көрсету шығындарын азайтады.

Қорытынды

Онлайн-бухгалтерия үшін арнайы бағдарламалық қамтамасыз етуді жасақтау үдерісінде тек қана жоғары білікті бағдарламашылар ғана емес, сонымен қатар Қазақстан Республикасындағы бухгалтерия, кадр, заң облыстарындағы беделді мамандар қатысады [7].

Кәсіпкерлер үшін сервисті құруға еңбек ететін әрбір маман талап етілетін білім мен осы жұмыс саласындағы бай тәжірибеге ие.

Болашақта келесі өзгерістер жоспарлануда:

- мемлекеттік органдар (ҚР салық комитеті, Әділет министрлігі) мен және екінші деңгейлі банктермен ықпалдастық;
- онлайн-бухгалтерияның жеке кабинетін пайдаланушылардың мүмкіндігін жақсарту;
- IT-жасақтамалары облысындағы серпінді өзгерістерді бұл өнімге енгізу.

Қазақстан Республикасының ЕуЭО мемлекет-мүшелері алдында міндеттеменің қабылдануымен байланысты ИС ЭСФ базасында ДСҰ тауарларын байқаудың есеп жүйесін құру бойынша электронды шот-фактуралардың міндетті көшірмесіне кезеңдік көшу қарастырылған:

- 2018 жылдың 1-қаңтарынан – мониторингке жататын ірі салық төлеушілер;
- 2019 жылдың 1-қаңтарынан – қалған ҚҚС төлеушілер.

Зерттеуді жүргізе келе, онлайн бухгалтерияның дәстүрлі бухгалтериядан артықшылықтары айқындалды. Атап айтқанда онлайн-бухгалтерияға қол жетімділік әлемнің кез-келген нүктесінен мүмкін болады. Қазақстанда онлайн-бухгалтерияның арнайы серіктестіктерінің болуы, бағдарламаны техникалық қолдау және автоматты түрде жаңартылуы зерттеу тақырыбының басты ерекшеліктерін көрсетеді.

Қазіргі уақытта бухгалтерлік қызмет жаңа сандық технологияларды біртіндеп игеру және енгізу сатысында. Бухгалтерлік қызмет процестерін автоматтандырумен компаниялардың көпшілігі барлық шарттық қызметті оңтайландыруға тырысады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Нурсеитов Э.О. Национальный бухгалтерский учет и МСФО. Учебное пособие- г.Алматы, «LEM», 2010, - 571с.
- 2 Назарова В.Л., Жапбарханова М.С. «Бухгалтерлік есеп» Оқулық., Алматы. Алматыкітап баспасы, 2012. Б. 301.

- 3 Утепкалиева К.М., Кужаниязова Ж.О. Система внутреннего контроля и управления рисками в коммерческом банке // Вестник Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова, №1(40) март, 2016.-С.206-211.
- 4 Карпова Т.П. Направления развития бухгалтерского учета в цифровой экономике / Т.П. Карпова // Известия Санкт-Петербургского Государственного Экономического Университета. - 2018. - №3. - С. 52-57.
- 5 Давыдова О.А. Проблемы и пути совершенствования бухгалтерского учета в цифровой экономике. *Экономика и управление*. 2019; №4, С. 70-76
- 6 Пятов М.Л. Бухгалтерская отчетность и новые технологии // Журнал Бухгалтерский учет, №3, 2018 г., с. 82-91
- 7 <https://mybuh.kz/> Интернет бухгалтерия MyBuh.kz - онлайн бухгалтерия для вашего бизнеса

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ СЕРВИСА ОНЛАЙН-БУХГАЛТЕРИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Цель исследования-раскрыть изменение функции бухгалтерского учета в экономической системе в период цифровизации. Определение наиболее актуальных направлений повышения качества учетной деятельности и разработка компетентностной модели подготовки специалистов в области современного бухгалтерского учета.

Основная цель формирования системы показателей в области бухгалтерского учета и правильной организации этого процесса-обеспечение информацией внешних пользователей и руководителей предприятий. Информационное обеспечение относится к элементу системы управления. Путем накопления информационных систем для эффективного управления можно правильно разрешить недопонимание и существующие противоречия.

Интернет бухгалтерия - автоматизированный онлайн сервис для ИП и ТОО, позволяющий выставять счета, акты, накладные, рассчитывать зарплату и отправлять отчеты в контролирующие органы.

Не всегда у организации есть потребность использовать услуги бухгалтера. При этом без данного штатного сотрудника вести дела предприятия сложно.

Выход есть, ведь можно воспользоваться интернет-бухгалтерией. **Интернет-бухгалтерия** открывает перед потребителями новые возможности, ведь это не только возможность вести первичную бухгалтерскую документацию в автоматическом режиме, но и отправлять отчетность специалистам по аутсорсингу. **Онлайн-бухгалтер** станет помощником, который сможет большинство операций бухгалтерского характера проводить с помощью специальной программы, которая постоянно обновляется.

Ключевые слова: Онлайн-бухгалтерия, отчетность, бухгалтерский учет, оплата труда, налоги, электронные вычислительные машины

FEATURES OF DEVELOPMENT OF ONLINE ACCOUNTING SERVICE INFRASTRUCTURE IN KAZAKHSTAN

Abstract. The purpose of the research is to reveal the change in the accounting function in the economic system during the period of digitalization. Identification of the most relevant areas for improving the quality of accounting activities and development of a competence model for training specialists in the field of modern accounting.

The main goal of forming a system of indicators in the field of accounting and proper organization of this process is to provide information to external users and business managers. Information support refers to an element of the management system. Through accumulation of the information systems for effective management it is possible to properly resolve the existing misunderstandings and contradictions.

The Internet accounts department - the automated online service for SP and limited liability partnership allowing to make out bills, acts, consignment notes, to count salary and to send reports to supervisory authorities.

Not always the organization has a need to use services of the accountant. At the same time without this permanent member of staff it is difficult to run business of the enterprise.

There is a solution, it is possible to use Internet accounts department. The Internet accounts department opens before consumers new opportunities, it not only an opportunity to keep primary accounting documentation in the automatic mode, but also to send the reporting to specialists in outsourcing. The online accountant will become the assistant who will be able to perform the majority of operations of accounting character by means of the special program which is constantly updated.

Key words: Online accounting, reporting, accounting, remuneration, taxes, electronic computers.

References

- 1 Nurseitov E.O. Nasionälnyi buhgalterski uchet i MSFO. Uchebnoe posobie- g.Almaty, «LEM», 2010, -571s.
- 2 Nazarova V.L., Japbarhanova M.S. «Buhgalterlik esep» Oqulyq., Almaty. Almatykitap baspasy, 2012. B. 301.
- 3 Utepkalieva K.M., Kujaniazova J.O. Sistema vnutrennego kontrolä i upravleniä riskami v kommercheskom banke // Vestnik Atyrauskogo gosudarstvennogo universiteta im. Kh.Dosmuhamedova, №1(40) mart, 2016.-S.206-211.
- 4 Karpova T.P. Napravleniä razvitia buhgalterskogo ucheta v sifrovoi ekonomike / T.P. Karpova // İzvestia Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Ekonomicheskogo Universiteta. - 2018. - №3. - S. 52-57.
- 5 Davydova O.A. Problemy i puti soveršenstvovaniä buhgalterskogo ucheta v sifrovoi ekonomike. Ekonomika i upravlenie. 2019; №4, S. 70-76
- 6 Pätov M.L. Buhgalterskaia ochetnost i novye tehnologii // Jurnal Buhgalterski uchet, №3, 2018 g., s. 82-91
- 7 <https://mybuh.kz/> İnternet buhgalteria MyBuh.kz - onlain buhgalteria dlä vašego biznesa

Information about the authors:

Samal Aldeshova, master economics sciences, senior teacher of Finance and Accounting, NLC «Kh.Dosmukhamedov AU», 060000, Atyrau, Student Ave., 212, e-mail: s.aldeshova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5366-2487>

Elmira Adiyetova, candidate economics sciences, assoc. profes. Departments Finance and accounting, NLC «Kh.Dosmukhamedov AU», 060000, Atyrau, Student Ave., 212, e-mail: e.adietova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>

Maira Dariskaliyeva, master economics sciences, senior teacher of Finance and Accounting, NLC «Kh.Dosmukhamedov AU», 060000, Atyrau, Student Ave., 212, e-mail: m.dariskaliyeva@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4697-3188>

IRSTI 06.81.12
UDC 334.02

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.09

I. Zholmagambetova¹, Sh.Turmakhanbetova²

^{1,2} L.N.Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan City, 010000, Republic of Kazakhstan
e-mail: indira_07.kz@mail.ru

THE IMPACT OF COMMUNICATIONS ON EFFECTIVE OPERATION OF AN ORGANIZATION

Abstract. At the present stage, it is known that the importance of information and communication in all spheres of human activity is constantly growing, which is associated with changes in socio-economic nature, the emergence of new achievements in the field of technologies and technologies, the results of scientific research. The article is devoted to the study of the importance of communication and the influence of communication processes on the activities of the organization. Communication occupies an important place in the life of an organization and has a great impact on individuals and groups. Communication is the transfer of information from one person to another, one of the ways a person transmits ideas, thoughts, feelings and values to other people. Today, communications play an important role in all major types of management activities. In the implementation of managerial actions, communication is a connecting process in the organization's management system. Communication is important not only for the enterprise in the market, but also for the future of the people working at this enterprise, for the global well-being of the whole country. The role of communicative interaction in the functioning and development of modern organizations puts in the first place the problem of managing communications both within the organization and between the organization and its environment for optimally favorable communication processes in the organization. In practice, effective communication is the main prerequisite for the successful achievement of the goals facing the organization.

Key words: communication, communication network, communication process, vertical communication, horizontal communication, diagonal communication, organizational structure, performance level.

Introduction. Communication is one of the most important factors in company management. Communication is an interaction of people while performing work-related duties, an exchange of ideas, thoughts, feelings and information. A group of people is not able to work in a well-organized way without communication. Thus, the information exchange is essential in any organization. Organizations are meant to be the systems for information processing. Communication processes with involvement of managerial personnel are vitally important links between managers and their subordinates, between the company and the external environment. It is necessary to coordinate joint activities of employees so that any organization can reach the goals set while running its operations. A good system of information reception, transfer and processing is required. Effective system of communication is needed to make sure control tools are synchronized and the results meet the expectations.

Research methods and materials. Communication has a great influence on effectiveness of company management and its performance. It is clear, that in case people do not get information, they are not able to work together, articulate goals and reach them. Methodological foundation of research are solutions represented by modelling, identification of organizational problems. Comparison method of international and national practice has been reviewed in order to improve communication within the organization.

Discussion and conclusions. Communication has a huge impact on the effectiveness of management and its overall operations. Effective communication has a fundamental importance for success in management. Firstly, solving numerous managerial tasks is built on immediate interaction of people (of subordinates to manager, who report to each other) in the context of various events. Secondly,

interpersonal communication could be the best way for discussion and solution of issues characterized by uncertainty and communication failure.

The purpose of the work is to review the essence of a communication process, its effectiveness issues, possibilities for improving communication structures.

Communication in company management represents a level of management, a link between managerial services and company heads, which is delivered through various methods of information transfer.

Communication is important for companies due to the following reasons:

- employees spend a lot of time communicating;
- communication is necessary for effective;
- communication is needed to strengthen the power of a leader and expression of their will;
- well-established communications foster effectiveness of management.

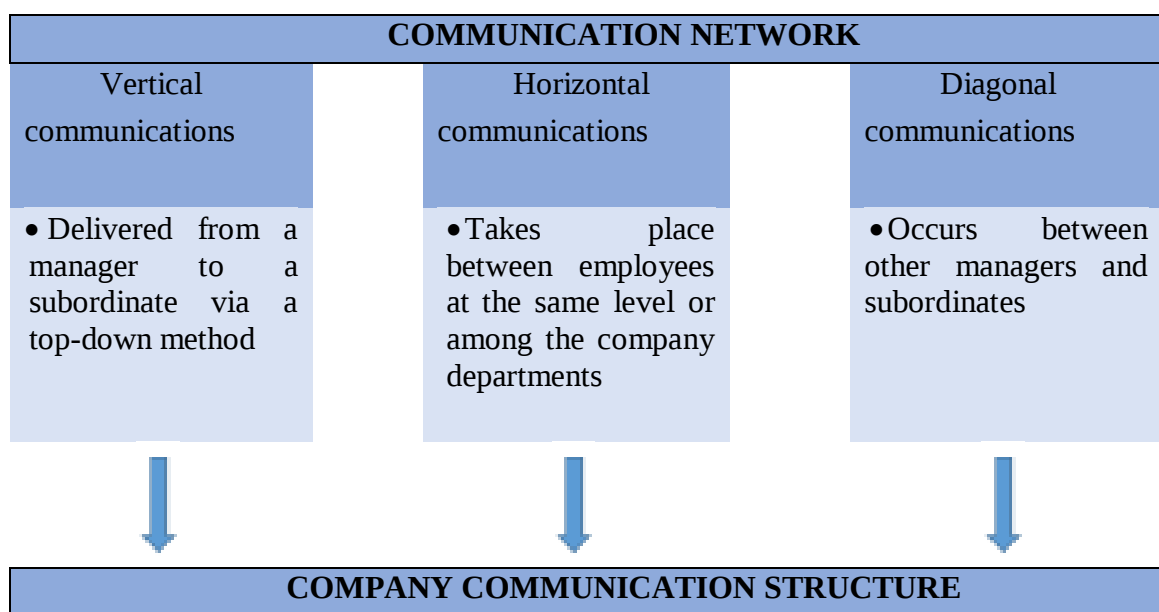

Figure 1. Company communication structure [1]

Understanding of the communication network concept is of paramount importance while studying communication. Communication network includes flow of messages and signals between two or more people. It connects participants of the communication process in a certain way through stream of information.

Communication network consists of vertical, horizontal and diagonal connections. Interconnection of these networks form a communication structure of the organization.

As any other organization structure, communication structure represents a variety of relationships between the organization constituents. They are determined by their specific functions, element composition and configuration [2].

Major functions of communication structures:

- provision of immediate management of the organization with the required business and specialized information, for example, calculation of various options or other solutions; the data is presented in the form of proposals, recommendations and suggestions.

- collection and analysis of the needed information and provision of non-stop performance of technical communication devices and data processing;
- planning of work for various departments of the organization, producing the work schedules, determining planned indicators, development of the standards;
- to provide the organization with welfare and materials;
- to resolve social problems relevant for the organization.

It is important to keep in mind organizational factors that have an impact on communication in order to improve organizational management. They are: position, management style, differentiation of labor and informal communication.

Job title. Communication in a formal organization depends on a position of the person. Overall, communication is mainly vertical- i.e., top-down. It is also necessary to be aware of three aspects of communication streams: descending, ascending and horizontal information streams. Those three streams take place simultaneously or at a different time within many companies [3].

Apart from using formal channels of communication, employees of the company satisfy their needs through getting consultations and support during collaborative activities. Consultations among people at the same level often have significant consequences for the company whereas regular contacts for a piece of advice with each other boost confidence in their decisions. Experience shows that full dependence on managers in terms of getting information and recommendations is limited and it can be avoided in many cases. In an existing organization, top manager's instructions are filtered, and then they are accepted. Filtration is made sure through the past experience, motivation, perception and other individual factors.

Management style. A leader has an immediate impact on direction and flow of communication depending on their position. As there is a huge possibility for noise to emerge while transferring messages, the manager can set the rules for relaying messages in a certain direction and sequence. Experience has demonstrated that organizations striving for that so that no employee can control individual communication reach success in that area to encourage managers to engage all the employees into the communication stream. It is not allowed to underestimate the importance of interaction between a manager and subordinates [4].

There a need for "down-top" communication and consulting personnel increases as the company grows, services and products get more sophisticated; technological state and the environmental conditions; number of organizational structural divisions go up due to geographical dispersion of customers.

Differentiation of labor. Labor differentiation enables communication between the employees within the organization. It occurs due to a few reasons: employees understand their jobs better, they have shared objectives, distance between the workplaces gets shorter over labor differentiation.

Informal communication networks exist in nearly all of the organizations that fosters effective functioning of a formal structure for relaying instructions. Often, this type for information distribution is very efficient and these information streams don't follow a particular order.

Misinterpretation of information due to barriers in data exchange within the organization is the most common problem. Data corruption is one of the issues of the organizational communication that suggests changing the gist of the message. Such misinterpretation of information can be driven by numerous reasons such as deliberate misinterpretation of data might happen when a manager disagrees with information.

Problems related to information exchange due to data misinterpretation can also arise as a result of filtration. Organizations have to filter messages. Thus, messages are sent from one level only to another organizational level. Messages sent to the top can be misinterpreted because of incompliance at the organizational level. Status of top managers is high, as a result a trend exists to give the information that

is perceived positively. Barriers for the information exchange could be a result of communication channels overload.

Interlayer communications within the organization is relayed from one level to another within the frame of vertical communications. Data is transferred from the lowest to the highest level. Thus, current tasks, priorities change, precise instructions, suggested procedures and others are relayed to the subordinate levels of management.

Apart from vertical communications exchange between different departments (divisions), organizations need horizontal communications. An organization consists of numerous departments, as a result information exchange between departments is necessary for tasks and activities coordination. Owing to the fact that organizations represent a system of interrelated elements, the management has to provide for collaborative jobs of specialized departments and management and lead the organizations in the right direction [5].

Leader-subordinate and leader-working team communication, relationships between a manager and a subordinate are the most obvious constituent of relationships in an organization. Although, they serve as an example of a vertical information exchange reviewed above, we will look at this type of information exchange separately since the main part of communication activity of managers are the relationships between the managers and the subordinates.

Let us review the legal footwork for information flow. Confidentiality of agreement is detailed in a separate item of the Code of good practice. All the information within the company shall be protected in line with its importance and confidentiality. It is crucially important that employees under no circumstances use the confidential information obtained during the course of work within the company in their own interests or the interests of the third parties.

Relationships with clients, suppliers, shareholders and investors. Any company obeys the following principles such as integrity, respect to colleagues, and transparency when dealing with customers and suppliers.

Organizational communications are represented by a complex of communications based on relationships mediating the data about the organization itself, its mission and goals.

Apart from the need to play an important role in the company implementation, it is necessary to take into account the communication flow. Communication flow can be horizontal and vertical. Vertical direction, in turn, can be split into lower and upper.

Lower direction. Communication flow in a group or organization decreases from one level to another. It is used by team managers for informing about the procedures for setting tasks, job descriptions, highlighting issues that require attention and giving feedback on work progress. Besides, the more information the less likely it is to be distorted. The most typical example is the relationship between a manager and subordinates.

Upper direction. The more information in the company the lower the level is. It is used for giving feedback to the management by subordinates in order to relay the information about the performance and the current problems. It is served as a tool to make the management team aware of the employees' views.

Horizontal direction. When communication happens between the team members or working group at the same level, between managers or subordinates at the same level the process is called horizontal. This process saves us time and provides for collaboration. In certain cases, the communication has a formal and compulsory nature, and in others- spontaneous [6].

Communication is important for companies' success, managers spend from 50% to 90% of their time communicating, but the surveys show that 70% of managers believe that communication is the main barrier on the way of the organizations' efficiency.

Table 1. Efficiency level of communication types.

Communication type	Efficiency level	Efficiency characteristic
Horizontal communication	90 %	High level of information delivery and understanding between employees and divisions of the same level.
Vertical communication	20 – 25%	Only 20 – 25% of information sent by the management team is brought to employee's attention and understood by them.
Down-top communication	10%	This type of communication is absolutely inefficient. Only 10% of information is relayed to the management team.

Horizontal communication is known for its efficiency, information exchange process between employees and divisions at the same level happens quickly and effectively. Information exchange users can carry out their duties having 5% of the information available based on vertical communications. Down-top communications have a low level of efficiency, a bit over 10% of information is passed onto the management team from ordinary employees. It clearly shows that not all of the communication opportunities are utilized. The head of the company shall understand that there is a huge amount of information is available including data that doesn't impact the management process. Information exchange that has an influence on the management process is called effective communication. An effective manager is a person who is more efficient than the total communication stream, i.e. they can select the data useful for the management process [7].

Russian managers differentiated 10 principles for successful and effective communication.

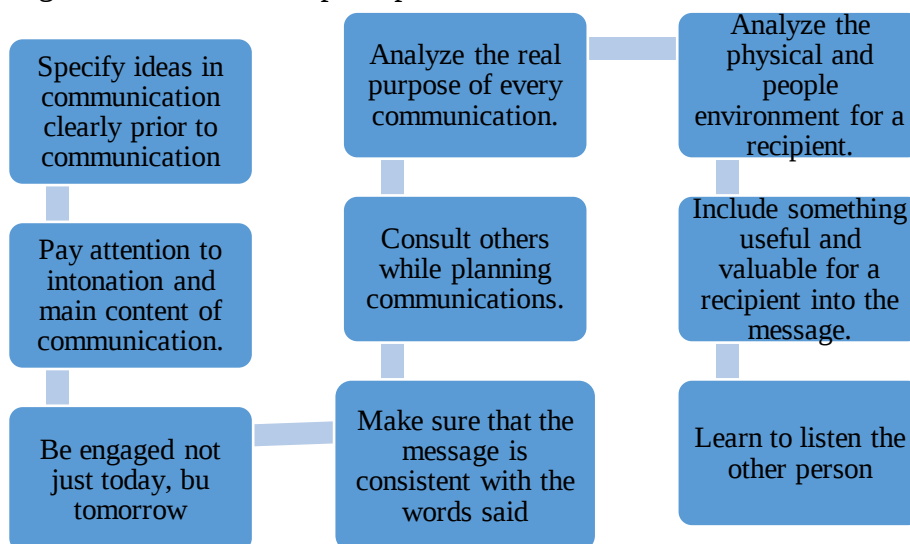

Figure 2. Effective communication principles [8]

The first principle of effective communication begins with defining the precise content of ideas on which the message is based and ends with training on how to listen the other person. Effective management can be achieved following the ten principles:

Modern stage of the society development is related to rebuilding the management system of companies. In this case, the role of a manager is going to be changed significantly. Communication skills are important for a manager of any level as one of their main goals is reaching results with the help of other people, and this can't be achieved without having an interaction with them.

The essence of the communication function of the manager and its fundamental task is to provide the sufficient information exchange within the company between its separate divisions and particular individuals as well as establishing efficient contacts with the external environment of the organization. In order to carry out the managerial function correctly, the manager should be able to build and maintain proper contacts with other people, i.e. possess communication competence. It includes a combination of acquired knowledge, skills, competencies making sure effective negotiations and productivity of communication process as well as set of inborn interpersonal skills and characteristics.

Communication competency is key for a leader since articulation and body language are built during giving a speech and acts as an instrument in managing people. Therefore, well-developed communication skills are professionally important for employees of all the companies. Communication competency allows to deliberately reach the desired results through communication with the people avoiding regular and irregular communication. It is achieved by a person through a synergy of their inborn communication capabilities with skills and capabilities while having interactions with the people [9].

Every element of a communication process is important for any type of a company manager. Overall, it is reported that four major functions of communication in a team or an organization are differentiated. They are: control, motivational, emotional and communication. Communications control the behavior of team members. A hierarchy and formal subordination that should be followed by the employees exist in organizations. Communication is a complex process, which consists of interrelated steps, each of them is necessary to ensure that our ideas are clear to another person. In case we are not attentive and don't think of what we do, each step can be nonsense.

Owing to the fact, that communication has an immediate impact on effective functioning of an organization, it is necessary to develop the information exchange process. Based on the results of the analysis mentioned above, a model for communication enhancement within the organization has been developed aimed at removing barriers on the way to communication and delivering effective communications within the company, forming effective companies.

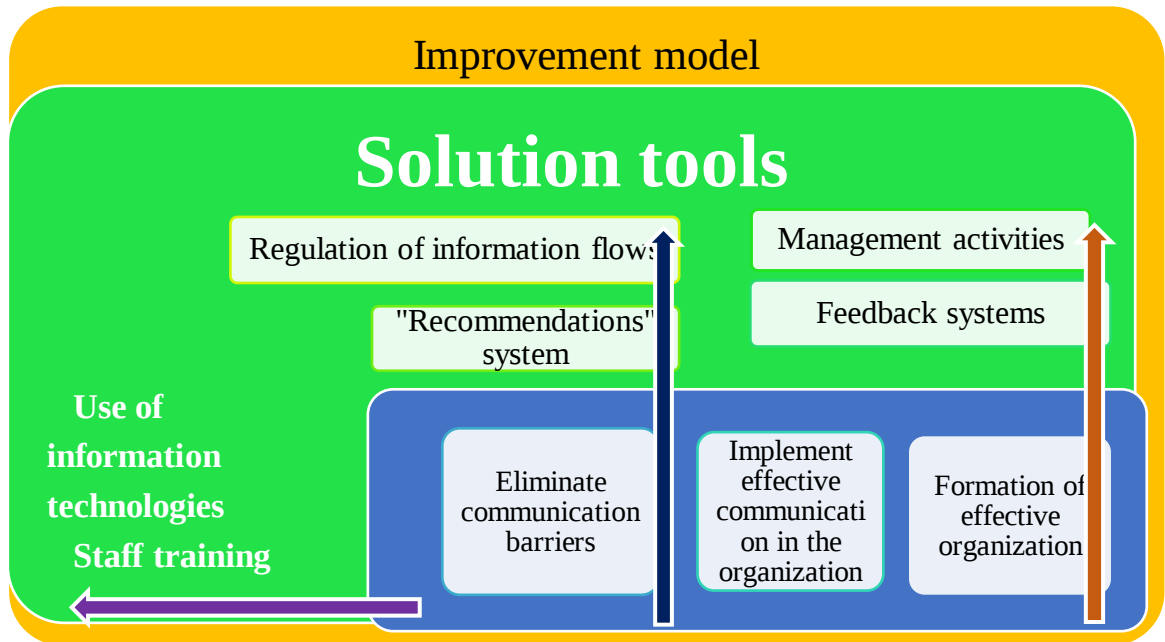

Figure 3. Model for communication improvement within the company

Model for communication improvement within the company includes information streams control, feedback and “recommendations” system and managerial activity. Due to the fact, information streams represent a foundation for communication process, it is important to control and develop them constantly. “Recommendations” system- since every person of the organization participates in the communication process, it is vital to pay attention to opinions, suggestions and recommendations of each member of the organization. Feedback is a necessary information exchange process in the organization to reach a specific goal. It is vital to act systematically in order to set appropriate feedback while delivering the communication process.

Creating innovative communication systems with the use of information technologies. Main stages for establishing innovative communications.

- Justification of factors and principles of innovative communication systems;
- Review of internal system communication features with respect to company goals;
- Highlight key features of the organization and the importance of communications.

Nowadays, it is essential to prioritise innovative communications over the information technologies rapid development.

The last element of the model for communication improvement within the company is personnel training. The main idea of the suggestion is shown in figure 4.

Professional training	Professional development	Re-training
• Employees and specialists who have obtained educational documents (diploma, certificate) have primary, secondary and higher professional training. • Training period from 1 to 6 years.	• Provided in professional courses, management schools, advanced training faculties and business institutes. • Training period from 1 day to 1 year.	• It is carried out in educational institutions when employees have mastered the second profession while clerks have obtained the second profession. • Training period from 2 months to 2 months.

Figure 4. Description of personnel training suggestion

Conclusion

It is of paramount importance to make sure that company activities are efficient. To achieve the goals information exchange is essential. Communication processes with the involvement of managerial personnel are vitally important connections between a manager and subordinates, between managers of the same level, between an organization and the external environment. It is required for a company to coordinate team activities of employees so that any organization could reach set goals while performing business activities. Good system of receipt, transfer and processing the information needs to be in place. A very well-developed system of communications that provides for synchronization and accuracy of comprehension of the given data is to be implemented so that control activities are efficient and meet the expectations. Upon the research results recommendations based on the theoretical knowledge have been made. A model for communications enhancement within the organization has been developed based international and national best practices. This article reviews the aspects of communication networks. The theoretical part of the article considers theoretical aspects of communication, communication types and functions. Communication networks, communication in the organization and their efficiency are analyzed.

КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ҰЙЫМНЫҢ ТИІМДІ ҚЫЗМЕТІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі кезеңде адам қызметінің барлық салаларында ақпарат пен коммуникацияның маңызы үнемі өсіп келе жатқаны белгілі, бұл әлеуметтік – экономикалық сипаттағы өзгерістерге, технология мен технология саласындағы жаңа жетістіктердің пайда болуына және ғылыми зерттеулердің нәтижелеріне байланысты. Мақала коммуникацияның маңыздылығын және байланыс процестерінің ұйым қызметіне әсерін зерттеуге арналған. Коммуникация ұйым өмірінде маңызды орын алады және жеке адамдар мен топтарға үлкен әсер етеді. Коммуникация - ақпаратты бір адамнан екінші адамға беру, адамның идеяларды, ойларды, сезімдер мен құндылықтарды басқа адамдарға жеткізуінің бір тәсілі. Бүгінгі таңда коммуникациялар басқарушылық қызметтің барлық негізгі түрлерінде маңызды рөл атқарады. Басқару әрекеттерін жүзеге асыру кезінде байланыс ұйымның басқару жүйесіндегі байланыстырушы процесс болып табылады. Байланыс тек нарықтағы кәсіпорын үшін ғана емес, сонымен бірге осы кәсіпорында жұмыс істейтін адамдардың болашағы үшін, бүкіл елдің жаһандық деңгейде әл-ауқаты үшін маңызды. Қазіргі заманғы ұйымдардың жұмыс істеуі мен дамуындағы коммуникативті өзара әрекеттестіктің рөлі ұйымдағы оңтайлы қолайлы байланыс процестерін жүргізу үшін ұйым ішінде де, ұйым мен оның ортасы арасындағы байланысты басқару мәселесін бірінші орынға қояды. Іс жүзінде тиімді коммуникациялар ұйым алдында тұрған мақсаттарға табысты қол жеткізудің негізгі қажетті шарты болып табылады.

Негізгі сөздер: коммуникация, коммуникациялық желі, коммуникация үрдісі, тік коммуникация, көлденең коммуникация, диагональды коммуникация, ұйым құрылымы, нәтижелілік деңгейі.

ВЛИЯНИЕ КОММУНИКАЦИИ НА ЭФФЕКТИВНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация. На современном этапе известно, что значение информации и коммуникации во всех сферах человеческой деятельности постоянно растет, что связано с изменениями социально – экономического характера, появлением новых достижений в области технологий и технологий, результатами научных исследований. Статья посвящена исследованию значимости коммуникации и влияния коммуникационных процессов на деятельность организации. Коммуникация занимает важное место в жизни организации и оказывает большое влияние на отдельных людей и группы. Коммуникация-передача информации от одного человека к другому, один из способов передачи человеком идей, мыслей, чувств и ценностей другим людям. Сегодня коммуникации играют важную роль во всех основных видах управленческой деятельности. При осуществлении управленческих действий связь является связующим процессом в системе управления организации. Связь важна не только для предприятия на рынке, но и для будущего людей, работающих на этом предприятии, для глобального благополучия всей страны. Роль коммуникативного взаимодействия в функционировании и развитии современных организаций ставит на первое место проблему управления связями как внутри организации, так и между организацией и ее средой для проведения оптимально благоприятных коммуникационных процессов в организации. На практике эффективные коммуникации являются основным необходимым условием успешного достижения целей, стоящих перед организацией.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникационная сеть, коммуникационный процесс, вертикальная коммуникация, горизонтальная коммуникация, диагональная коммуникация, структура организации, уровень результативности.

References

- 1 Shepel V. M. Communication Management: a textbook for higher educational institutions. Moscow: Birlik publ., 2003. - 415s.
- 2 Mardas A. N., Mardas O. A. organizational management."No," I said.: Peter, 2003. - 336 P.
- 3 Meskon M. H., Albert M., Hedoury F.: fundamentals of management. - M
- 4 Knyshova E. N. Management: a textbook. - Moscow: infra-Moscow, 2003. - 304 P.
- 5 Vikhansky O. S., Naumov A.I. Management: Textbook. Moscow: Economist, 2004. - 528 P.
- 6 Avdeev V. V. Personnel Management: Team Building Technology: a textbook. Moscow: Finance and statistics, 2003. - 544 P.
- 7 Volkogonova O. D., Zub A. T. psychology of management: textbook. Mosc ow: forum: infra-Moscow, 2005. - 352 P.
- 8 Safina A.A. Communication management: textbook - Kazan: Publishing House Kazan. university, 2015. - 104 p.
- 9 Bolshunov A.Ya., Kiseleva N.I., Marchenko G.I., Novikov A.V., Tyurikov A.G., Chernyshova L.I., Business communications: textbook - M.: Financial University, Department of Sociology, 2018 - 338 p.

Information about authors:

Indira Zholmagambetova, 2nd year master's student of the Department "management" of the Faculty of Economics. L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev, 2. 010000, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan, e-mail: Indira_07.kz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5649-2137>

Shaken Turmakhanbetova, candidate of economics, associate professor of the Department "Management" of the Faculty of Economics. L. N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev, 2. 010000, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan, e-mail: shakenss@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4657-1696>

IRSTI 10.63.01
UDK: 349.2

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.10

S. Ashtaeva¹

¹Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov
Elista, 358000, Republic of Kalmykia
e-mail: ashateav.s@mail.ru

THE POSITION OF LABOR CODES IN THE STRUCTURE OF REGULATORY LEGAL ACTS OF THE MEMBER COUNTRIES OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION

Abstract. The article deals with regulatory legal acts in the field of labor legislation of the member states of the Eurasian Economic Union. The purpose of the study is to formulate a definition of the labor Code on the basis of a comparative analysis of the national legislation of the member countries of the Eurasian Economic Union, to determine the place of labor codes in the system of labor legislation of the designated states, as well as to develop proposals for improving the normative legal acts of a separate norm in the field of labor of the member countries of the Eurasian Economic Union. The methods that were investigated were carried out on the basis of a comparative legal method and an analysis of the labor legislation of the member countries of the Eurasian Economic Union. The author presents the results of comparing the current norms of labor legislation of the Republic of Kazakhstan, the Russian Federation, the Republic of Belarus, the Kyrgyz Republic and the Republic of Armenia in terms of regulating labor relations and summarizes the legal definitions of the term "code" in four of these five countries. As a result, the definition of the Labor Code was formed, the problems of the correlation of the labor code and other normative legal acts adopted in the member countries of the above-mentioned union were identified. The conclusion is made about the absence of a conflict of laws rule on the priority of the Labor Code and about which regulatory legal act should have priority over all other laws.

Key words: Eurasian Economic Union, codification, code, labor code, regulatory legal acts, labor legislation.

Introduction. May 29, 2014 The Russian Federation (hereinafter – the Russian Federation), the Republic of Belarus (hereinafter – the code) and the Republic of Kazakhstan (hereinafter – RK), it was decided to improve the common economic space and create the Eurasian economic Union (hereinafter – EAEU), in which would continue the work on strengthening the Eurasian integration with existing experience and modern level of development of member States. This topic is relevant today, as the EAEU countries are currently actively forming their legal framework. At the same time, the labor legislation of the EAEU member states (Armenia, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic (hereinafter – The Kyrgyz Republic) and the Russian Federation) currently differ significantly both in the system and types of existing regulatory legal acts, and in the content of norms, the construction of labor codes (hereinafter - LC) and many other features. All this requires comparative legal research in order to identify differences, develop optimal models that can be used in the further process of harmonization of labor legislation of the EAEU member states. The formation and maintenance of integration between states is possible through the maximum convergence of national legislations and the creation of a unified regulatory framework. It is in this connection that the basis of integration should be the harmonization of norms aimed at regulating various aspects of interaction between the member States of the Union. This issue has been raised repeatedly in the scientific literature. Its study is necessary in order to unite the labor market, the labor market for citizens of the EAEU member states, as well as to build a unified approach to the legal regulation of labor relations of workers of the Eurasian regional integration member states.

Material and methods of research. Comparative-legal, logical-legal, as well as system-structural methods were used in the study.

Results The legal system of the EAEU member states inherited many of its features from the Soviet legal family, and today it is codified legislation belonging to the Romano-German legal family. In the theory of law, one of the distinctive features of any independent field of law is the law that makes up the system-turning code [1].

The Code is the result of the codification of legislation in a certain area of public relations. In this regard, it is necessary to support scientists in the field of social security law, as they have been working for many years on the Social Code, the Pension Code (E.M. Machulskaya) or the Social Security Code (Social Protection) (Yu.V. Vasilyeva, S.I. Kobzeva, Ya. Pozhogo, E.G. Tuchkova and others) [2].

Let's compare the legal definition of the term "code" in some member states of the EAEU, in the normative legal acts of which this definition is given.

According to paragraph 5 of Article 5 of the Law of Armenia "On Legal Acts" (hereinafter referred to as the "On RLA"), the Code is a law that systematically and decently regulates uniform public relations, establishes all or the basic norms of law.

The legal definition of the Code is set out in Section 4 of Article 2 of the Law of the Republic of Belarus "On RLA". The Code of the Republic of Belarus (codified normative legal act) is a law that provides for full systematic regulation of a specific area of public relations. The definition of the concept of "codification" is given in art. 1 of the Law "On RLAs". In turn, according to Part 1 of Article 4 of the Law "On RLA of the Kyrgyz Republic", the Code is a normative legal act that provides for the systematic regulation of homogeneous public relations. As we can see, the legislator of the Kyrgyz Republic does not use the word "full", since it can be called a code that regulates the relevant social relations. At the same time, the legislation of the Kyrgyz Republic mentions "homogeneous social relations". For comparison: in accordance with paragraph 11 of Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On RLA", the Code is a law that unites and systematizes the norms of law governing the most important public relations provided for in Article 8 of this Law. From this definition it can be seen that our legislator supplemented their significance with a sign of the homogeneity of social relations. Such inconsistencies in the subject of the code fully correspond to the dogmatic provisions of the theory of common law. However, there are differences between the views of scientists on this issue. In particular, N.N. Senyakin's statement that codification acts unite "legal norms. At the same time, codes are not always related to the area of law.

Article 8 of the Law of the Republic of Kazakhstan have been adopted to regulate them. It also includes labor relations (clause 11 of Article 8 of the same Law). It is noteworthy that our legislator excluded "labor-related social relations" from the subject of the code (in this case, the LC). It's worth noting that in accordance with art. 3 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan the purpose of the labor legislation of the Republic of Kazakhstan is legal regulation aimed at protecting labor and other relations directly related to labor relations, protecting the rights and interests of the parties to labor relations, establishing minimum guarantees of rights and freedoms in the workplace. There is a clear discrepancy between the Labor Code of the Republic of Kazakhstan and the Law of the Republic of Kazakhstan. To eliminate them, it is necessary to supplement paragraph 11 of Article 8 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On RLA" with the words "and directly related to labor". The broad definition of codification allows some theoretical scientists to refer to codified acts not only codes, but also acts of the president, foundations, decrees and rules. V.I. Mironov calls for the formation of a package of laws as a form of "continuous codification and consolidation of legislation" [3].

At the same time, some experts in the field of labor law explain the concept and the codification process too broadly. In particular, G.A. In 1985, Rogaleva defined the codification of labor legislation as "the highest form of legislative activity of the state with the participation of trade unions, which led to the improvement and systematization of relations regulating labor and related legal provisions, based on general principles and in accordance with the legislative work plan."

In turn, codification in the narrow sense, first of all, contributes to the in-depth development of part of the law, partly and other legal acts, which leads to the emergence of a new systematic legislative act called the code.

As a result of comparative analysis and as a result of identifying the features of the topic under study, we conclude that: LC is a codification law designed to ensure maximum (systematic, comprehensive) regulation of labor and (close or direct) relations with them.

The current regulatory and legal practice in the EAEU member states (for example, the existence of temporary decrees having the force of law and mandatory decrees of the President of the Republic of Belarus in the field of the contract system of employment, containing conflicts with the provisions of the law; the existence in Kazakhstan, along with the LC, of the Criminal Code of the President of the Republic of Kazakhstan, having the force of constitutional law; parallel to the LC of Armenia, the effect of Resolutions of the Government of the Republic of Armenia having the force of law, containing norms of labor law, etc.) often does not correspond to this important theoretical statement. According to Part 6 of Article 10 of the Law "On RLA of the Republic of Belarus", the Code has greater legal force in relation to other laws. An extensive and systematic interpretation of Article 10 of this Law in combinations with Articles 85, 111, 139 of the Constitution of the Republic of Belarus allows us to conclude that the LC has greater legal force in relation to other laws (except constitutional ones) and to other RLAs having the force of law (decrees of the President of the Republic of Belarus), binding force (most decrees of the President of the Republic of Belarus). This conclusion is extremely important for resolving hierarchical conflicts between the LC and other legislative acts. In this regard, we propose, taking into account the legislatively fixed hierarchy of RLAs in Armenia, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and the Russian Federation (with various national modifications), to fix the rule of priority (supremacy) in each of the LC in Chapter 1 LC in the system of labor legislation of the relevant state. The following formulation of such a norm is proposed: "In case of contradiction between the LC and other normative legal acts (with the exception of the Constitution, generally recognized principles of international law, constitutional laws, as well as international treaties ratified by law), this Code applies." Discussion In the practice of the EAEU member States and foreign organizations, the term "code" is used to refer to certain types of local and quasi-local regulations (rules of conduct, corporate codes, etc.).

At the same time, the phrase "Code of Rules" is widely used in the information resources of the International Labor-Organization on Occupational Safety and Health (for various sectors of the economy). We believe that the use of the term "code" is possible only if it is applicable only to local regulations arising from the systematization of local legal norms applicable to a specific organization in a specific area of public relations. In other cases, it is recommended to use other names of corporate documents (rules, instructions, etc.) [8].

Many post-Soviet republics are characterized by codified labor legislation (only Latvia and Estonia are special, which are ignored by some authors). On the contrary, this difference is not typical for Western European countries: labor law is regulated by the adoption of ordinary, infrequent, consolidated labor laws in some institutions of labor law, and civil labor codes (collections) are still partially applied to employment. The LC, which entered into force in 2008, differs only in France, where it combines the features of consolidation and incorporation.

In all five comparison countries of the EAEU, a new LC was adopted during the period of independence. Let's place the existing LC in chronological order:– The Labor Code of the Republic of Belarus [10];– LC of the Russian Federation (adopted by the State Duma on December 21, 2001, approved by the Federation Council, dated 26 December 2001, signed by the President on December 30, 2001, entered into force on 2 February 2002) [11]; – LC CU (adopted Legal Jogorku Kenesh 25.05.2004 G., signed by the President 04.08.2004 G., entered into force 01.07.2004 g) [12]; – LC Armenia (adopted

by the National Assembly of the Republic of Armenia 09.11.2004 G., signed by the President on December 14, 2004, entered into force on 21 June 2005); – The Labor Code of the Republic of Kazakhstan (adopted by the Parliament of the Republic of Kazakhstan on 05.11.2015, signed by the President on 23.11.2015, entered into the force on 01.01.2016).

Russian scientist I.A. Shestyakov mentioned seven symbols that characterize the features of codification as a form of legal labor activity: 1) adoption of the Labor Code during the judicial process; 2) regulation of significant and socially significant spheres of public relations (labor and related); 3) a significant and complex structure (sections, chapters, articles) based on internal unity, regularity, integrity and consistency of norms; 4) technical registration of the labor law system; 5) will become the basis for the consistent development of the industry; 6) the supremacy of the labor Code in labor legislation; 7) stability, which implies the inclusion of labor law norms in long-term employment codes [4]. In general, in accordance with the above criteria, not all of them are required to recognize labor law as a code. The first sign should be supplemented by the adoption by the legislative body (Parliament), the sixth and seventh signs, which we will see in the future, will not be taken into account and often will not be maintained by the EAEU member states. The theoretical code (including the labor code) should be a permanent law that has been adopted for decades, not one or two years. Nevertheless, there is a close connection between the law and the economy, as well as instability in the economic sphere (financial and economic crises that led to an increase in unemployment, a decrease in household incomes, etc.), occurring over the past decade, affects the state of labor, civil and some other areas of law. Even after the French government adopted a new Labor Code in 2008, the economy of the Fifth Republic had to carry out a number of reforms in labor legislation for workers, despite a very stable situation (during the presidency of N. Sarkozy and F. Hollande) [5].

Recall that since the entry into force of the Labor Code of the Republic of Belarus, 24 changes have been made to it. On average, the RB LC makes about 1 amendment per year.

This is less than in other countries. If in the first five years (from 2000 to 2004) the Belarusian code was stable (without changes and additions), then in the next 13 years (from 2005 to 2019) all 24 laws were introduced to make certain changes and additions. If we consider the number of amendments and additions (Law No. 272-Z of 20.07.2007 and Law No. 131-Z of 08.01.2014), then we will single out two of these 24 laws that may be related to the two main reforms of the labor legislation of the Republic of Belarus (2007/2008 and 2014, respectively). For comparison: over 17 years of the Labor Code of the Russian Federation (from February 2002 to December 2019), changes and additions were made about 127 times. Within one day, on July 3, 2016, the President of the Russian Federation signed six Federal Laws amending and supplementing the Labor Code (amendments and Additions No. 348-FZ, 347-FZ, 305-FZ, 272-FZ, 239-FZ, 236-FZ). That is, on average, about 6.6 federal laws are introduced, which annually amend the Labor Code of the Russian Federation. This variability is explained by the provisions of art 5p.5 of the Labor Code of the Russian Federation. Accordingly, if the newly adopted Federal Law contains norms of labor law and contradicts this Code, then this Federal Law will be applied only if appropriate amendments are made to the Labor Code of the Russian Federation. A number of leading Russian scientists in the field of labor law (A. Kurennoy, T.Yu. Korshunova, E.B. Khokhlov and others) doubted the prospects of adopting a new Labor Code of the Russian Federation.

The Labor Code of the Kyrgyz Republic, which entered into force in mid-2004 (as of December 2019), has been changed 30 times in 15 years. The KR on average changes the LC twice a year. In Armenia, the LC of 12/14/2004 is in force, in which 28 changes have been made over 15 years. As you can see, the frequency of adjustments in the Labor Code of Armenia is on average the same as in the Labor Code of the Kyrgyz Republic, which is about two laws per year. Until 01.01.2016, the "Labor Law of the Republic of Kazakhstan" of 1999 was in force in our republic for 8.5 years, which was replaced by the Code that entered into force on 02.06.2007. During the period of its validity, 14 amendments were

made to the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, while the largest (45 amendments) changes and additions were made by the Law of the Republic of Kazakhstan dated 27.06.2014, refers to Law No. 212-V. Thus, as of January 2020, the oldest codified Labor laws out of five comparable codes are the Labor Code of the Republic of Belarus (20 years old), in second place – The Labor Code of the Russian Federation (18 years old), in third place – the Labor Code of the Kyrgyz Republic and Armenia (16 years old), the Labor Code of the Republic of Kazakhstan is about 5 years old, and it is the youngest of the five codes. Based on an arithmetic comparison of the number of laws that make changes and additions to the LC of the five EAEU member states, the Belarusian LC is the most stable, the LC of Armenia and the Kyrgyz Republic is "in second place", and the Russian LC is very often amended. It is still difficult to say about the stability of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan in 2015. Reason – he is only 5 years old. From 2015 to 2020, our LC was amended 13 times.

The frequency of amendments to codified legal norms aimed at ensuring the stability of the sphere of labor law and, more importantly, the regulation of labor and related social relations is negative. The momentum of nascent public relations should, first of all, be provided by amending the current uncoded legislation and eliminated by law only in case of obvious conflicts between existing laws and the LC.

Unfortunately, in the practice of the EAEU member States, the completeness (consistency, complexity) of the regulation of labor law relations in the development of the current LC was not always possible. Let's look at some examples. Deviations from the above-mentioned feature in relation to the Labor Code of the Republic of Belarus, which currently does not regulate employment of the population (however, paragraph 5 of Part 1 of Article 4 refers them to the subject of regulation of the Labor Code), as well as in the Republic of Belarus the status and activities of trade unions (paragraph 2 of Part 1 of Article 4 of the same Code) are regulated in some laws (the Law "On Employment of the Population of the Republic of Belarus" and the Law "On Trade Unions" (1992). The Labor Code of the Republic of Belarus also does not regulate public relations that determine the legal status of relations between employers and labor collectives; participation of employees in the management of an organization; relations concerning the conclusion, amendment and termination of a student contract; protection of personal data of employees and self-defense of their labor rights. These public relations are areas of violation of the current national legislation of the Republic of Belarus, since these groups of subjects of labor law (paragraphs 1, 2 and 4 of Part 1 of Article and 4 of the Labor Code of the Republic of Belarus) are not regulated in any comprehensive way by the legislation of the Republic of Belarus. In this regard, we can agree with the opinion. The fact that the developers of the RB LC could not fully implement the idea of creating a direct action code [6]. The above-mentioned Belarusian legal scientist, who took an active part in the development of the draft LC, proposed the idea of creating a direct code of action in 1997. L.Ya. Ostrovsky correctly wrote about the shortcomings of the structure of the LC RB and the excessive number of reference norms. This trend occurred in 2007/2008, during the reform of the Labor Code of the Republic of Belarus, then many norms of direct effect were replaced by Law No. 272-Z of July 20, 2007 (for example, wage indexation, categories of employees whose main leave is granted for a period of more than 24 calendar days). In addition, entire sections of the Labor Code are excluded (for example, Article 38 on the employer's liability for damage caused to the life and health of employees in the performance of their duties). These shortcomings of the LC of the Republic of Belarus must be eliminated during the new codification of the LC.

Examples of deviations from the complexity of the regulation of labor and related relations can be found in the LC of other EAEU member states. For example, Part 2 of Article 1 of the Labor Code of the Kyrgyz Republic does not regulate relations (including the provisions of Article 409) in the implementation of public control over compliance with labor legislation, as well as the legal status of trade unions and employers' associations. In Chapter 24 of the Labor Code of Armenia, relations regarding the settlement of individual labor disputes are settled very briefly (Chapter 11 of the Labor

Code for collective labor disputes). In addition, there is no separate section or, at least, a chapter on the specifics of regulating labor with certain categories of employees (minors, women and persons with family responsibilities, disabled people, etc.), which indicates the inferiority of special labor legislation norms. As for our LC 2015, Part 1 of Article 8 "scope of this Code" does not speak about the scope, but about the subject of regulation by the Code, A.K. also drew attention to this. Nadirov [19].

In accordance with this norm, the Labor Code of the Republic of Kazakhstan regulates the following relations: 1) labor relations; 2) directly related to labor relations; 3) social partnership; 4) labor safety and health relations. The disadvantage is that, firstly, labor protection and safety are fully covered by labor relations; secondly, social partnership relations, as a rule, are closely related to labor relations and, thirdly, the groups of public relations directly related to labor and included in the subject of LC regulation are not allocated in our country. Systemic errors in our LC are also expressed in the fact that, along with the norms of labor law, it also includes the norms of administrative law (for example, the entire Chapter 2 "State regulation in the field of labor relations", consisting of four articles, is devoted to the competence of republican and local state bodies). The Labor Code of the Republic of Kazakhstan does not regulate employment relations, relations on the protection of personal data of employees and self-protection of labor rights, does not determine the legal status of trade unions and employers' associations.

A more complete regulation of labor and directly related relations is presented in the current Labor Code of the Russian Federation, although it is not without drawbacks.

Back in 1991, the Russian scientist S.P. Mavrin correctly justified that in the new economic conditions, cardinal transformations of the legal mechanism of labor management at the enterprise are necessary, including by "giving the republican labor codes the character of the main regulations of direct effect" [9].

The Labor Code is intended to play the role of a kind of "labor constitution" in the social and labor sphere of the state, to determine the direction of development of all labor legislation.

Results and their discussion. At one time, the Belarusian scientist V.I. Krivoy reasonably proposed to fix in the LC "a general rule on the inadmissibility of including norms regulating labor relations in other laws, except in cases where this is directly provided for in the LC itself" [10]. In fact, this proposal was implemented in Article 5 of the Labor Code of the Russian Federation. It can be concluded from the interpretation of the legislation of some other EAEU member states. According to Part 4 of Article 3 of the Labor Code of the Kyrgyz Republic, in case of a contradiction between this Code and other laws containing norms that worsen the situation of employees, the norms of this Code are applied. In addition, in accordance with Article 6 of the Law "On RLAs of the Kyrgyz Republic", dedicated to the hierarchy of RLAs; according to the degree of legal force, RLAs are located in the following hierarchy: 1) The Constitution, the law amending and supplementing the Constitution; the Constitutional Law; 2) the Code; 3) The Law; 4) The Decree of the President; 5) The Resolution of the Jogorku Kenesh; 6) The Decree of the Government [5]. Such a clear hierarchy of the RLA, placing codes (including the LC) in second place after the Constitution and Constitutional Laws and above ordinary laws, Presidential Decrees, Parliamentary and Government resolutions, seems very successful and could be borrowed by other EAEU member states. The hierarchy of RLAs in Article 10 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On RLAs" of 2016 has also been sufficiently thought out. According to Part 1 of this article, the Constitution of the Republic of Kazakhstan has the highest legal force [6]. In Part 2 of Article 10 of the same Law, a detailed hierarchy of RLAs is built, starting from the Constitution and ending with subordinate RLAs. According to this norm, codes (including the LC) are hierarchically inferior only to the Constitution, constitutional laws and Decrees of the President of the Republic of Kazakhstan, which have the force of constitutional law. Accordingly, the codes share higher in legal force than consolidated and ordinary laws, Decrees of the President of the Republic of Kazakhstan having the

force of law, regulatory Government resolutions, regulatory legal decrees of the President and a number of other. A similar, though less detailed hierarchy of the RLA is also enshrined in Article 10 of the Law "On the RLA of the Republic of Belarus" (the issue of the correlation of laws, decrees and decrees of the President of the Republic of Belarus is not resolved as clearly as in the Kyrgyz Republic and the Republic of Kazakhstan).

Many legal scholars correctly write about the dominant meaning of the LC or more broadly codified laws among legislative acts. At the same time, as V. Khnykin notes, the Labor Code of the Russian Federation has not become in the full sense an act of direct action [11].

In Part 3-5 of Article 5 of the Labor Code of the Russian Federation, the rules defining the relationship of the Labor Code of the Russian Federation with other federal laws are fixed. The Russian legislator proceeds from the formal priority the Labor Code of the Russian Federation. As S.P. Mavrin correctly notes in one of the comments to the Labor Code of the Russian Federation, "the Labor Code has legislative priority in regulating labor and other directly related relations in comparison with any other laws and regulations of federal, regional or local significance."

It has to be stated that four out of the five EAEU member states (with the exception of Russia) do not reflect the conflict of laws rule on the priority of the LC in relation to other laws and other RLA. However, in national laws on regulatory (legal). There are norms in the acts of the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic that allow giving priority to the LC in comparison with other laws and some other RLAs; in Armenia there is a clear gap in this part.

Conclusions.

Despite the presence of general rules in the laws on regulatory legal acts, it is appropriate to apply the experience of Russia and the Kyrgyz Republic in all the LC of the EAEU member states and include a rule on the priority of the LC in relation to other laws, regulatory legal acts of the President, the Government, the state body for labor, social protection and employment, local authorities and self-government.

The huge volume of subordinate rulemaking, due to the frequent use of reference norms in the Labor Code, as well as the adoption by the presidents of decrees and (or) decrees allowed by the constitutions of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Belarus, competing in legal force with the laws and sometimes conflicting with the Labor Code and other laws, entail an increase in the number of conflicts of labor law norms, difficulties in their resolution by law enforcers.

Based on the above, justifying the subordination in the hierarchy of national sources of labor law by legal force, we recommend fixing the priority value of the Labor Code among the acts of labor legislation.

References

- 1 Alekseev S.S. General theory of the theory. S.S. Alekseev. - M.:, Publishing house "Prospect", 2008. - 472 p.
- 2 Kerimov D.A. Legislator of Technical sciences: scientific-methodical and educational manual; Academy of Social Sciences, Institute of Social and Political Research of the Russian Academy of Sciences, Mironov V.I. Labor law: theory and practice / V.I. Mironov. - M.: R. Valent, 2000. - 93 p.
- 3 Kasumov, A.M. Comparative analysis of the internal structure of the Customs Code of the Azerbaijan Republics and the Customs Code of the Russian Federation: issues of differentiation and further improvement / A.M. Kasumov // Labor law in Russia and abroad. - 2011. - No. 2. - pp. 17, 18.
- 4 Shestyakov I.A. Codification in the sphere of labor of the states of Eurasian integration / I.A. Shestyakov // Harmonization of social and labor legislation in the field of protection of the rights, freedoms and interests of citizens in the conditions Eurasian Economic Union: Theory, Practice, opportunities: Materials of the International Scientific Conference, April 29-30. 2014 - Almaty: Kazakh University, 2014. - p. 229, 230.
- 5 Filipov A.I.A. Reform of the French labor legislator of 2016 / I.A. Filipova // Labor and social insurance. - 2017. - No. 1. - pp. 36-39.

6. Krivoy V.I. Improvements only made it worse / V.I. Krivoy // Belarusian market. - 1999. - No. 1. - p. 19, 20.

7 Ostrovsky L.Ya. The system of the Labor Code and its components: a comparative analysis of the concepts of the Labor Code of the Russian Federation and the Labor Code of the Republic of Belarus // Guarantees of the realization of citizens' rights in the field of labor and social security. The practice of applying labor legislation and legislation on social security: materials of the International Scientific and Practical Conference - Moscow: Publishing House "Prospect", 2006. - pp. 263-267.

8 Nadirova A. K. The New Labor Code of the Republic of Kazakhstan: concepts and problems of its norms / A.K. Nadirova // Labor and social insurance.

- 2016. - No. 1. - p. 38, 39.

9 Mavrin S.P. Labor management: Theoretical and legal aspects: abstract. dissertations of Doctor of Law / S.P. Mavrin. - St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg State University, 1991. - 40 p.

10 Krivoy V.I. Codification of the labor legislation of the Republic of Belarus / V.I. Krivoy. - Minsk: "Professional", 1997. - 9 p.

11 Orlovsky Yu.P. Problems of improving labor legislation a / Yu.P. Orlovsky // Journal of Russian Law. - 2005. - No. 9. - p. 40-43.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТРУДОВЫХ КОДЕКСОВ СТРАН-УЧАСТНИЦ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Аннотация. В статье рассматриваются нормативные правовые акты в области трудового законодательства государств-членов Евразийского экономического союза. Цель исследования - сформулировать определение трудового кодекса на основе сравнительного анализа национального законодательства стран -членов Евразийского экономического союза, определить место трудовых кодексов в системе трудового законодательства обозначенных государств, а также разработать предложения по совершенствованию нормативных правовых актов отдельной нормы в сфере труда стран - членов Евразийского экономического союза. Методы, которые были исследованы, были проведены на основе сравнительно-правового метода и анализа трудового законодательства стран-членов Евразийского экономического союза. Автор представляет результаты сравнения действующих норм трудового законодательства Республики Казахстан, Российской Федерации, Республики Беларусь, Кыргызской Республики и Республики Армения с точки зрения регулирования трудовых отношений и обобщает юридические определения термина "кодекс" в четырех из этих пяти стран. В результате было сформировано определение Трудового кодекса, выявлены проблемы соотношения трудового кодекса и других нормативных правовых актов, принятых в странах-членах вышеупомянутого союза. Делается вывод об отсутствии коллизионной нормы о приоритете Трудового кодекса и о том, какой нормативный правовой акт должен иметь приоритет перед всеми остальными законами.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз, кодификация, кодекс, трудовой кодекс, нормативные правовые акты, трудовое законодательство.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚҚА ҚАТЫСУШЫ ЕЛДЕРДІҢ ЕҢБЕК КОДЕКСТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Андатпа. Мақалада Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттердің еңбек заңнамасы саласындағы нормативтік құқықтық актілер қарастырылады. Зерттеудің мақсаты-Еуразиялық экономикалық одаққа мүше елдердің ұлттық заңнамасын салыстырмалы талдау негізінде Еңбек кодексін айқындауды тұжырымдау, еңбек кодекстерінің белгіленген мемлекеттердің еңбек заңнамасы жүйесіндегі орнын айқындау, сондай - ақ Еуразиялық экономикалық одаққа мүше елдердің еңбек саласындағы жекелеген норманың нормативтік құқықтық актілерін жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу. Зерттелген әдістер Еуразиялық экономикалық одаққа мүше елдердің еңбек заңнамасын салыстырмалы-құқықтық әдіс және талдау негізінде жүргізілді. Автор еңбек қатынастарын реттеу тұрғысынан Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Беларусь Республикасы, Қырғыз Республикасы және Армения Республикасы Еңбек заңнамасының қолданыстағы нормаларын салыстыру нәтижелерін ұсынады және осы бес елдің төртеуінде "кодекс" терминінің заңды анықтамаларын жинақтайды. Нәтижесінде Еңбек кодексінің анықтамасы қалыптастырылды, Еңбек Кодексі мен жоғарыда аталған одаққа мүше елдерде қабылданған басқа да нормативтік құқықтық актілердің арақатынасы проблемалары анықталды. Еңбек кодексінің басымдығы туралы коллизиялық норманың жоқтығы және басқа заңдардан қандай нормативтік құқықтық актінің басымдығы болуы керек деген қорытынды жасалады.

Негізгі сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ, кодификация, кодекс, еңбек кодексі, нормативтік құқықтық актілер, еңбек заңнамасы.

Information about author:

Saglar Ashtaeva, Deputy Dean for Academic Affairs. Senior Lecturer of the Department of Civil Law and Process of the Faculty of Management and Law Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, ashateav.s@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7026-4904>

GTAMP 10.89.01
ӘОЖ 342:341

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.11

М.Н. Абыласимов¹ Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы
e-mail: murager1985@mail.ru

МЕМЛЕКЕТШІЛІК ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ АРАҚАТЫНАСЫНЫҢ КЕЙБІР КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Берілген мақалада Қазақстан Республикасының және шет елдердің қолданыстағы заңнамасын, ғылыми әдебиеттерді зерттеу және талдау негізінде Қазақстан мен шет елдердегі мемлекетшілік және халықаралық құқықтың арақатынасын конституциялық-құқықтық реттеудің өзекті мәселелері қарастырылады. Ұлттық және халықаралық құқықтың арақатынасын бекітетін конституцияларды зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді, ішкі және халықаралық құқықтың арақатынасын бекітудегі негізгі заңдардың әртүрлі тәсілдеріне талдау жасалады. Авторлар халықаралық және конституциялық құқық нормаларының өзара іс-қимылына байланысты теориялық және практикалық мәселелерді жария етеді. Салыстырмалы-құқықтық талдау арқылы ішкі және халықаралық құқықтың әртүрлі шет елдердің конституцияларында арақатынасын бекіту ерекшеліктері ашылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы, тұтастай алғанда, құқықтың жалпы жаһандануы мен интернационализациясына негізделген конституциялық құқық дамуының әлемдік үрдістеріне сәйкес келетіні анықталды. Мемлекетшілік және халықаралық құқықтың арақатынасын конституциялық-құқықтық реттеуді жетілдірудің негізгі бағыттары ретінде халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары мен нормаларының ұғымы мен мазмұнына қатысты теориялық және практикалық мәселелерді одан әрі ғылыми әзірлеу қажеттілігі туралы; конституциялық-құқықтық заңнамаға адам құқықтары туралы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары мен нормалары туралы ережені енгізу туралы ұсыныстар тұжырымдалды.

Негізгі сөздер: Қазақстан Республикасының Конституциясы, шет елдердің конституциялары, конституциялық-құқықтық заңнама, халықаралық-құқықтық заңнама, мемлекетшілік және халықаралық құқықтың арақатынасы, Конституцияның басымдығы.

Кіріспе. Жаһанданудан туындаған, әртүрлі құқықтық жүйелердің жақындасуына, олардың белсенді өзара іс-қимылына және өзара қосылуына әкелетін қазіргі заманғы халықаралық саяси және экономикалық шындықтар әлемдік конституциялық процестерге үлкен әсер етеді. Халықаралық қоғамдастық адам құқықтарының әмбебап тұжырымдамасын қалыптастырды, оларды халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары дәрежесіне көтерді. Бұл барлық мемлекеттерге халықаралық қоғамдастықтың ортақ мүдделерінің басым саласын құрайтын адам құқықтарының тарихи қол жеткізілген стандарттарын сақтау және оларға кепілдік беру міндетін жүктейді. Адам құқықтары мемлекет демократиясының басты өлшемі болып табылады. Олар басқа мемлекеттермен және бүкіл әлемдік қауымдастықпен қарым-қатынаста саясаттың негізін құрайды. Адам құқықтары проблемасының интернационализациясы оның мемлекеттің ішкі істерінен халықаралық саясат пен құқық факторына, адам құқықтары мәселелері бойынша халықаралық юрисдикцияны тануға көшуіне әкелді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады деп белгіленген (4-бап 3 т.), халық Конституцияны әлемдік қоғамдастықта лайықты орын алуды мақсат қойып қабылдайды (Кіріспе) [1], сол арқылы Қазақстанның жалпыадамзаттық құндылықтарға бейілділігі атап көрсетіледі.

Адам құқықтары бүкіл халықаралық қауымдастық жалпы адами құндылық ретінде таниды. Бұл мемлекеттердің жеке адамның құқықтары мен бостандықтары стандарттарын сақтауға

қатысты келісілген саясат жүргізуін, мемлекеттердің адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтауын бақылау жөніндегі арнайы халықаралық органдар құруды көздейді.

Қазіргі заманғы құқықтың дамуының маңызды заңдылықтарының бірі халықаралық және ішкі құқықтың өзара іс-қимылын тереңдету болып табылады. Халықаралық және ішкі құқықтың тереңдеп келе жатқан өзара іс-қимылы ХХІ ғасырдағы құқық дамуының негізгі үрдістерінің бірін құрай отырып, мемлекетшілік құқықтың интернационализациясын негіздейді [2; 115].

Құқықты интернационалдандыру деп құқық қағидаттары мен ұлттық заңнамалардың жақындасуын, әртүрлі құқықтық жүйелердің өзара ықпалын тереңдетуді түсінуге болады. Жаңа әлемдік экономикалық және әлеуметтік жағдайлар әртүрлі мемлекеттердің құқықтық жүйелерінің үйлесімділігі мен олардың бір-бірімен өзара әрекеттесуі қажеттілігін талап етеді. Бұған, ең алдымен, халықаралық құқықтың ішкі құқықтан басымдығын мойындау, сондай-ақ халықаралық құқықтың әсерінен ішкі құқықтың қарқынды өзгеруі арқылы қол жеткізіледі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін әлеуметтік-құқықтық құбылыстарды танудың диалектикалық әдісі және танымның тәжірибеден өткен заманауи әдістері құрайды. Зерттеу барысында анализ, синтез, жинақтау, салыстыру сияқты теориялық талдаудың жалпы логикалық әдістері кеңінен қолданылды. Сонымен қатар мазмұнын ашу барысында негізгі міндеттерді шешу үшін құқықтық талдау, нақтылау, түсіндіру әдістері қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу барысында қазақстандық заңнамаларға, отандық және шетелдік ғалымдардың мемлекеттегі құқықтық, демократиялық мемлекет қалыптастыру сұрақтарына арналған ой пікірлері, ғылыми еңбектері назарға алынды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақстанның құқықтық жүйесіндегі халықаралық нормалардың мәні мен орны Конституцияның ережелерімен айқындалады. Қазақстан Республикасының Конституциясы жалпыға бірдей танылған халықаралық-құқықтық актілерде қамтылған, өзіне неғұрлым құнды, демократиялық, адамгершілік қасиеттерді сіңірген құжат болып табылады [3; 84].

Қазақстанның Негізгі Заңының 4-бабы 2-тармағына сәйкес, Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады. Оған Қазақстанда қабылданатын заңдар мен өзге де құқықтық актілер қайшы келе алмайды.

ҚР Конституциясының 12-бабына сәйкес, Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады (2-т.), Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі (1-т.).

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы Республиканың халықаралық шарттық міндеттемелерін оның аумағында қолданылатын құқық жүйесіне енгізді (Конституцияның 4-бабы 1-тармағы); Республика ратификациялаған халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығын мойындады; Қазақстан қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың қолданылу тәртібі мен талаптары елдің заңнамасымен айқындалатынын жариялады; Республика қатысушысы болып табылатын барлық заңдарды, халықаралық шарттарды жариялауды қарастырды (ҚР 1995 жылғы Конституциясының 4-бабы 3-тармағы).

1995 жылғы ҚР Конституциясы Қазақстан халықаралық құқықтың принциптері мен нормаларын құрметтейді, мемлекеттер арасында ынтымақтастық және тату көршілік қатынастар саясатын жүргізеді, олардың теңдігін және бір-бірінің ішкі істеріне араласпауын, дауларды бейбіт жолмен шешуді мойындайды (8-бап).

Қазақстандық Негізгі Заңның 54-бабының 1-тармағының 7-тармақшасында Парламент Палаталардың бөлек отырысында мәселелерді әуелі-Мәжілісте, ал содан кейін Сенатта өз

кезегімен қарау арқылы конституциялық заңдар мен заңдар қабылдайды, оның ішінде Республиканың халықаралық шарттарын ратификациялайды және олардың күшін жояды.

Ресей Конституциясы 15-баптың 4-тармағында халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары және халықаралық шарттар оның құқықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады деп бекітілген. Егер халықаралық шартта Заңда көзделгеннен өзгеше ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады [4].

Осылайша, Ресей Федерациясының Конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары мен принциптерін және ұлттық құқықтық жүйенің құрамына Ресей Федерациясының халықаралық шарттарын қамтиды. Алайда, ол құқықтық жүйенің өзінде осы актілердің иерархиясын белгілемейді. Ресей Федерациясының Конституциясының 15-бабында Ресей Федерациясының халықаралық шартында белгіленген ережелердің заңда көзделген ережелерден басымдығы ғана айтылады.

Қазіргі заманғы конституциялық процесс халықаралық және ішкі құқықтың өзара іс-қимылы саласындағы белсенді интеграциялық процестермен сипатталады. Халықаралық және мемлекетшілік құқық институттарының, оның ішінде ішкі құқықтың ерекше түрі ретіндегі конституциялық құқықтың өзара қосылуының екі аспектісі бар: 1) халықаралық және мемлекетшілік құқықтың арақатынасы; 2) егеменді мемлекеттік өкілеттіктердің бір бөлігін ұлттықтан жоғары ұйымдарға беру [5; 38].

Қоғамдық өмірдің көптеген салаларын интернационалдандыруға, интеграциялық процестердің күшеюіне, адам құқықтарының халықаралық стандарттарын белгілеуге және осы құқықтарды халықаралық қорғауға байланысты, ең алдымен, адам құқықтарына қатысты халықаралық-құқықтық актілер – шарттар, конвенциялар, декларациялар және ұлттықтан жоғары ұйымдардың (ЕО) актілері сияқты конституциялық құқықтың қайнар көздерін пайдаланудың жандануы байқалады.

Өздеріңіз білетіндей, халықаралық құқық нормалары ішкі құқық нормаларымен әр түрлі дәрежеде реттелетін кеңістікте қолданылады. Сонымен қатар, нормалар арасында бәсекелестік және заңды қолдану қарама-қайшылықтары туындауы мүмкін. Объективті және субъективті себептерге байланысты ұлттық заңнаманың нормалары халықаралық құқық нормаларына қарағанда нақты құқықтық қатынастарды реттеуге анағұрлым барабар жақындауы мүмкін. Бұл әр түрлі факторларға байланысты болуы мүмкін: ұлттық дамудың ерекшеліктері, тарихи дәстүрлер, оны кейінірек қабылдау арқылы ұлттық құқық нормаларын реттеудің жетілдірілген механизмі және т.б. Сондықтан халықаралық құқықтың белгілі бір нормасын ішкі заңнамаға енгізу мәселесі әр нақты нормативтік-құқықтық актіге қатысты жеке шешілуі керек. Сонымен бір мезгілде ұлттық құқықтық жүйе ықтимал коллизиялар мен біртектес құқықтық қатынастарды реттеудің әртүрлі тәсілдерін болғызбау үшін осындай жалпы тетіктерді белгілеуге тиіс.

Бұл мәселе бойынша екі негізгі ұстанымды бөлуге болады. Бірінші тәсілдің негізін қалаушы Х. Кельзен болып табылады. Оның мәні халықаралық құқық нормаларының үстемдігінен тұрады, содан кейін Конституцияның нормалары, содан кейін конституциялық заңдардың нормалары, олардың артында заңдар және т.б. Тағы бір тәсіл халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары мен қағидаттарына қатысты Конституцияның үстемдігін білдіреді.

Көптеген шет мемлекеттердің конституцияларында халықаралық құқық нормаларының мемлекетшілік құқықтан үстемдігі қағидасы бекітілген. Мысалы, 1991 жылғы Болгария Республикасы Конституциясының 5-бабында: "Болгария Республикасы үшін конституциялық тәртіппен ратификацияланған, жария етілген және күшіне енген халықаралық шарттар елдің ішкі құқығының бөлігі болып табылады. Олар ішкі заңнаманың оларға қайшы келетін нормаларынан басым болады" [6].

Франция Республикасының Конституциясының "халықаралық шарттар мен келісімдер туралы" VI бөлімінде тиісті түрде ратификацияланған немесе мақұлданған шарттардың немесе келісімдердің, әрбір келісімді немесе шартты екінші тарап қолданған жағдайда, жарияланған кезден бастап ішкі заңдардың күшінен басым күші болады деп бекітеді (55-б.) [7].

Испания Конституциясы Испанияда заңды түрде жасалған және ресми түрде жарияланған халықаралық шарттар оның ішкі заңнамасының бір бөлігін құрайды деп жариялады. Олардың ережелері шарттардың өзінде көрсетілген тәртіппен немесе халықаралық құқықтың жалпы нормаларына сәйкес ғана жойылуы, өзгертілуі немесе тоқтатыла тұруы мүмкін (96/1-бап) [8].

Нидерланды Конституциясына сәйкес халықаралық шарттар тікелей қолданылатын құқық болып саналады және ұлттық құқықтан басым болады. Мәселен, Нидерланды Конституциясының 93-бабына сәйкес халықаралық шарттар мен халықаралық ұйымдардың барлық адамдар орындауға міндетті және орындауға міндетті актілерінің ережелері олар жарияланғаннан кейін ғана қолданылуға жатады [9].

Халықаралық құқықтың ішкі құқықтан басымдығын мойындау Ресей Федерациясының Конституциясында көрініс тапты. Конституцияның 15-бабының 4-бөлігінде "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары Ресей Федерациясының халықаралық шарттары оның құқықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады делінген. Егер Ресей Федерациясының халықаралық шарттарында заңмен қарастырылғаннан басқа ережелер белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады" [4].

Сонымен бірге, шет елдердің конституциясында халықаралық шарттардың ұлттық конституцияға оларды жасасу, ратификациялау және қолданысқа енгізу кезеңдерінде сәйкестігін қамтамасыз ететін тетікті құруға бағытталған ережелер жиі енгізіледі. Сонымен, Испания Конституциясы бірқатар халықаралық шарттар немесе келісімдер жасасу үшін мемлекеттік органдар кез-келген заңды өзгертуге немесе жоюға немесе оларды орындау үшін заңнамалық сипаттағы шаралар қабылдауға әсер ететін шарттар мен келісімдерді қоса алғанда, Бас Кортестерден алдын-ала рұқсат алуы керек деп анықтайды (94/1 бап) [8].

Польша Республикасының Конституциясы 89-баптың 1-тармағында "Польша Республикасының халықаралық шартты ратификациялауы және оның күшін жоюы, заңда көрсетілген Сеймнің алдын ала келісімін талап етуі бойынша егер шарт: 1) бейбітшілікке, одаққа, саяси уағдаластықтарға немесе әскери уағдаластықтарға; 2) осы Конституцияда бекітілген азаматтық бостандықтарға, құқықтарға немесе міндеттерге; 3) Польша Республикасының халықаралық ұйымға мүшелігіне; 4) Польша Республикасының халықаралық ұйымға қаржылық тұрғыдан елеулі ауыртпалығына қатысты болса; 5) заңда реттелген не Конституция заң шығаруды талап ететін мәселелер бойынша шығарылады" деген. 90-баптың 1-тармағында Польша Республикасы халықаралық шарт негізінде кейбір істер бойынша жария билік органдарының құзыретін халықаралық ұйымға немесе халықаралық органға бере алады деп көзделген [10].

Көптеген жаңа шетелдік конституцияларда конституцияға қайшы келетін ережелерді қамтитын шарт жасасу конституция тиісті түрде қайта қаралғаннан кейін ғана орын алуы мүмкін деген ереже бар. Мысалы, 1978 жылғы Испания Конституциясында "Конституцияға қайшы келетін ережелерді қамтитын халықаралық шарт жасасудың алдында соңғысын қайта қарау керек" деген норма бар (Испания Конституциясының 95-бабы) [8]. Бұл ережені ол конституциялық түрде бекітілмеген мемлекеттер де ұстанады.

Франция Конституциясында ұлттық егемендікті халықаралық-құқықтық актінің, шарттың ережелерімен келісу идеясы көрініс табады. Мемлекеттің егемендігін білдіретін Конституцияда тек заң негізінде ратификациялануы немесе мақұлдануы мүмкін шарттар мен келісімдердің тізімдемесі бар. Егер Конституциялық Кеңес қандай да бір халықаралық міндеттемеде

Конституцияға қайшы келетін ережелер бар деп мәлімдесе, онда оны ратификациялауға немесе мақұлдауға рұқсатты тек Конституцияны қайта қарағаннан кейін ғана беруге болады (54-бап) [7].

Мемлекетішілік және халықаралық құқықтың екі құқықтық жүйесінің өзара іс-қимылы туралы ережелер Германия, Австрия, Португалия, Италия Федеративтік Республикасының Конституцияларында бекітілді. Сонымен, Федерация жоғарғы билікті заң шығару арқылы мемлекетаралық органдарға бере алады (Германияның негізгі Заңының 24/1 бабы); халықаралық құқықтың жалпы ережелері Федерация құқығының ажырамас бөлігі болып табылады, олардың заңдардан артықшылығы бар және федералды аумақтың тұрғындары үшін құқықтар мен міндеттерді тікелей тудырады. Германияның негізгі Заңының 25-бабында "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары федералды құқықтың ажырамас бөлігі болып табылады. Олардың заңдардан артықшылығы бар және Федерация аумағында тұратын адамдар үшін тікелей құқықтар мен міндеттер туғызады" [11].

Австрия Конституциясының 9-1-бабының 1-тармағына сәйкес "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары федералды құқықтың құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді" және осы баптың 2-бөлігі: "заң немесе мемлекеттік келісім негізінде жекелеген егемендік құқықтар мемлекетаралық мекемелер мен олардың органдарына берілуі мүмкін» [12]. Италия Конституциясының 10-бабының 1-тармағына сәйкес "Италияның құқықтық тәртібі халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларына сәйкес келеді" [13].

Нидерланд Конституциясы Конституцияға қайшы келетін шартты мақұлдауға мүмкіндік береді, алайда бұл шешім қарапайым емес, Бас Штаттар палаталары құрамының 2/3 көпшілік дауысымен қабылдануы мүмкін (Нидерланд Корольдігінің Негізгі Заңының 91-бабы) [9].

Шетелдік заңнамада халықаралық құқық пен ұлттық заңнама нормаларын қатар қолдану мүмкіндігі де белгіленген. Мысалы, 1976 жылғы Португалия Конституциясы халықаралық шарттардың мәні немесе формасы тұрғысынан конституциялық емес сипаты оларды Португалияның сақтауына кедергі келтірмейді деп белгілейді. Сонымен, Португалия Конституциясының 277-бабының 2-тармағы: "халықаралық шарттардың органикалық немесе ресми емес конституциялық емес болуы оларды Португалияның ішкі құқықтық жүйесінде қолдануға кедергі келтірмейді..." [14].

Жоғарыда аталған жаңа конституциялардан айырмашылығы, дамудың алғашқы сатысында қабылданған негізгі заңдар халықаралық және ұлттық құқық нормаларының арақатынасы туралы мәселені басқаша реттейді. Сонымен, 1787 жылы қабылданған және қазіргі уақытта қолданыста болған АҚШ Конституциясының 6-бабында бүкіл ел бойынша АҚШ Конституциясы мен заңдарының басымдығы белгіленеді, алайда федералды билік жасасқан шарттармен қатар болады [15]. Осылайша, АҚШ Конституциясы өз нормаларын шарттардан жоғары қояды. Сонымен қатар, бұл норма АҚШ Жоғарғы Сотының шешімдерінде бірнеше рет расталды [16; 14].

Халықаралық шарттарға келетін болсақ, көптеген шет мемлекеттердің Конституциялары халықаралық шарттың ішкі қатынастарға әсер етудегі басымдығын белгілейді, халықаралық шарт елдің құқықтық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде енгізіледі. Мысалы, АҚШ Конституциясы халықаралық шартты ел құқығының бір бөлігі деп жариялады. Сол 6-бапта "осы Конституция және оны орындау үшін шығарылған Америка Құрама Штаттарының заңдары, сондай-ақ Америка Құрама Штаттары жасасқан немесе жасасатын барлық шарттар елдің ең жоғарғы заңдары болып табылады және әр штаттың судьялары оларды орындауға міндетті, егер де жекелеген мемлекеттердің Конституциясы мен заңдарында қарама-қайшы ережелер болса" [15].

Шет мемлекеттердің ішкі құқығы, бір жағынан, әдет – ғұрып түріндегі жалпыға бірдей танылған принциптер мен халықаралық құқық нормалары мен екінші жағынан шарттар арасындағы айырмашылықты тудырады. Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары жалпы трансформация тәртібімен елдің ішкі құқығына енгізіледі.

Олардың жалпы қабылдануына және объективті қажеттілігіне байланысты олардың ұлттық құқыққа қайшы келуі сирек кездеседі. Сондықтан мемлекеттер ұлттық құқықтағы шарттық нормалардың мәртебесіне ерекше назар аударады. [17;226]

АҚШ-тың сот тәжірибесі халықаралық құқықтың әдеттегі ережелерін заңдардан төмен қояды. Сонымен, АҚШ Жоғарғы Сотының "Пакбот Гавана" ісі бойынша шешімі (1900 ж.) әдеттегі халықаралық құқық "егер халықаралық келісім немесе атқарушы немесе заң шығарушы биліктің басқа нормативтік актісі немесе сот шешімі болмаса" соттардың қолдануы үшін елдің құқығының бөлігі болып табылады деп тапты. АҚШ соттары осы ережені әлі де ұстанады. Көріп отырғаныңыздай, әдеттегі нормалар тіпті сот шешімдерінен, іс жүргізу құқығынан да төмен [16; 12-13].

Еуропаның жаңа құқықтық жүйелеріндегі әдеттегі нормалар туралы мәселе басқаша шешілуде. Германияда жалпы халықаралық құқық нормалары елдің құқығына ғана емес, сонымен қатар заңдарға қарағанда басым күшке ие. Голландияда әдеттегі халықаралық құқықтың барлық нормалары қолданылуға жатады. Португалия Конституциясының 8-бабы: "жалпы немесе әдеттегі халықаралық құқықтың нормалары мен принциптері Португалия құқығының ажырамас бөлігі болып табылады" [14].

Ресей Конституциясы адам құқықтары туралы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының ерекше мәртебесін белгіледі. Ресей Федерациясының Негізгі Заңының 17-бабының 1-тармағында бекітілген: Ресей Федерациясында халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес және осы Конституцияға сәйкес адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары танылады және кепілдік беріледі. Осылайша, адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары Ресей Конституциясы алдында басымдыққа ие [4].

Конституциялық құқықта халықаралық құқықтық құжаттарға сілтемелер де қолданылады, нәтижесінде мұндай актілер заңды күшке ие болады. Мұндай сілтемелерді Португалия Конституциясынан табуға болады: "Конституцияда және заңдарда қамтылған және азаматтардың негізгі құқықтарына қатысты ережелер адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына сәйкес түсіндірілуі және болуы керек" (16-бап) [14].

Кейбір шет елдерде халықаралық құқықтық акт ұлттық, оның ішінде конституциялық құқықтың қайнар көзі бола алмайды. Оны қолдану үшін имплементация, яғни тиісті заң шығару талап етіледі (мысалы, Үндістан, Малайзия Конституциясы). Осылайша, Малайзия Конституциясының 76-бабының 1-бөлігі а) тармағына сәйкес Парламент федерация мен басқа мемлекет арасындағы шартты, келісімді немесе конвенцияны, Федерация мүшесі болып табылатын халықаралық ұйым қабылдаған шешімді орындау мақсатында заңдар қабылдай алады [18]. Үндістан Конституциясының 253-бабына сәйкес "халықаралық келісімдерді жүзеге асыруға арналған заңнама" Парламент кез-келген басқа елмен немесе елдермен кез-келген шартты, келісімді немесе конвенцияны немесе кез-келген халықаралық конференция, халықаралық қауымдастық немесе басқа орган қабылдаған кез-келген шешімді орындауға байланысты Үндістан аумағының барлық немесе кез-келген бөлігіне қатысты кез-келген заң шығаруға құқылы [19].

Жаһандану саяси функцияның мазмұнына мемлекеттің Демократия институттары мен қоғамды демократиялық басқарудың жан-жақты және толық дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету міндеті тұрғысынан белгілі бір өзгерістер енгізеді. Профессор И.И. Лукашукпен қазіргі уақытта демократиялық құндылықтардың жаһандануының болып жатқанымен келісу керек. Демократия жалпыға ортақ құндылық қағидаты ретінде танылады. Оған деген құқық жаһандық құқыққа айналады, оны халықаралық қоғамдастық өсіп келе жатқан дәрежеде

қолдайды [20; 23]. Халықаралық құқық нормалары мемлекеттік биліктің демократиялық ұйымын көтермелейді. Бұл нормалар Қазақстан Республикасының Конституциясында дәйекті түрде жүргізіледі [3; 81].

Халықаралық құқық нормаларының ұлттық заңнамаға әсері туралы айта отырып, Ғ.С. Сапарғалиев атап өткендей, халықаралық құқық нормалары өздігінен қалыптаспады, бірақ әртүрлі елдердің мемлекеттік-құқықтық құрылыс заңнамаларының ең прогрессивті бөлігін өзіне алды. Енді бұл нормалар жаңа сапада, енді жекелеген елдер халықтарының ерік-жігерін емес, алдыңғы қатарлы халықаралық қоғамдастық тұлғасындағы халықтардың бірлескен ерік-жігерін білдіріп, қайтадан жекелеген мемлекеттерге оралады [3; 77].

Осыған байланысты біз "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары" ұғымы туралы мәселені қарастырамыз. Ресейлік ғалым И.И. Лукашуктың пікірінше, халықаралық құқықтың негізгі қағидалары деп нормативтік жүйенің сипаттамалық белгілері мен оның негізгі мазмұнын көрсететін әлеуметтік анықталған жалпыланған нормалар, идеялар түсініледі [16; 82]. Осы автордың ұстанымына сәйкес, қоғамдық дамудың белгілі бір кезеңінде бұрын моральдық-саяси доктриналар түрінде болған бұл идеялар БҰҰ Жарғысында және оны дамытатын халықаралық құқықтық актілерде бекітілген [16; 83].

А.Н. Талалаев халықаралық құқықта жалпыға бірдей танылған нормаларды, яғни әлеуметтік құрылымына қарамастан, барлық мемлекеттер ресми түрде жалпыға бірдей міндетті деп таныған нормаларды ажыратады. Ол халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаларын халықаралық құқықтың ең маңызды жалпы, жалпыға бірдей танылған, императивті нормалары ретінде айқындайды. В.Г. Бояршинов "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының мәні оларды халықаралық қоғамдастық құратындығында және барлық мемлекеттер үшін міндетті болып табылады" деген пікірді ұстанады.

Халықаралық тәжірибеге сәйкес, мемлекет халықаралық міндеттемелерді орындамауды ақтау үшін конституцияға сілтеме жасай алмайды. Бұл қағида 1932 жылы "Данцигтегі поляк азаматтарымен қарым-қатынас" ісі бойынша халықаралық сот төрелігінің тұрақты палатасының шешімінде бекітілді [16; 14]. Бұл ереже ҚР Конституциясының нормасында да бекітілді. Мұнда әңгіме Қазақстан үшін өзі жасасқан халықаралық шарттардың міндеттілігі туралы болып отыр.

Шет елдер конституцияларының мазмұнын талдау ұлттық, тарихи сипаттағы айырмашылықтарға қарамастан, мазмұны жағынан әртүрлі елдердің конституцияларын жақындастыру процестері де айқын екенін көрсетеді. Профессор К.К. Айтхожин атап өткендей, шетелдік конституциялар көбінесе ішкі заңнамаға қатысты халықаралық құқықтың приматын бекіте отырып, Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-тармағы сияқты, Конституциялардың өздеріне қатысты халықаралық құқықтың басымдығы туралы айтпайды. [5; 38]

Әдебиетте кейбір мемлекеттердің конституциялары халықаралық құқықтың приматы мен тікелей әрекетін мойындады деген пікір жиі айтылады. Осыған байланысты профессор И.И. Лукашук бұл дұрыс емес деп орынды айтады: Конституциялар халықаралық құқықтың қазіргі приматын мойындамады, бірақ оны өздері орнатты [17; 224].

"Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының" нормативтік мазмұнын анықтау және белгілеу мәселелері халықаралық құқық мамандары арасында көптеген даулар туғызады. Ішкі құқықтық жүйеде "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары" ұғымын түсіндіру халықаралық-құқықтық жүйенің ерекшеліктерін ескеруі тиіс. Халықаралық деңгейде халықаралық-құқықтық әдебиетте "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары" ұғымы жалпы халықаралық әдеттегі құқықты білдіреді.

Қазақстан Республикасында ратификацияланған халықаралық шарттар нормаларының өздеріне қайшы келетін заң ережелеріне қатысты басымдығы Конституцияда жеткілікті түрде айқын айқындалған, ал көптеген мемлекеттердің, оның ішінде Қазақстандағы құқықтық жүйедегі "халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының" иерархиялық жағдайы дау туғызады. "Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары" деген сөздің мағынасы қандай болуы керек? Біздің ойымызша, жалпыға бірдей танылған қағидаттар мен нормалар бойынша тек халықаралық-құқықтық әдет-ғұрыптарды түсіну дұрыс емес, өйткені халықаралық-құқықтық әдет-ғұрыптар халықаралық құқық нормаларын білдірудің бір ғана түрі болып табылады. Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары басқа да білдіру нысанына ие - бұл халықаралық шарттар.

Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормалары мінез-құлықтың неғұрлым маңызды қағидалары болып табылады. Олардың көпшілігі императивті сипатқа ие, бұл олардың халықаралық құқықтық нормалардың иерархиясындағы ерекше орнын анықтайды.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету проблемасының маңыздылығын ескере отырып, профессор В.А. Карташкин БҰҰ Бас Ассамблеясының "халықаралық құқықтың үстемдігі туралы" резолюцияны әзірлеу және қабылдау туралы, және де ол әлемнің барлық мемлекеттерін халықаралық құқықтың мемлекетішілік басымдығын мойындауға шақыруы тиіс деген ұсыныс айтты. Бұл жағдайда автордың пікірінше, адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары жалпыға бірдей мойындалады және барлық жерде қорғалады.

Қазақстан Республикасының Адам құқықтары саласындағы Конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларын толық көлемде негізге алады. Сонымен бірге, нормалардың осы санатының құқықтық мәртебесін күшейту және Қазақстан Республикасының Негізгі Заңының мазмұнына адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес және Ресей Конституциясының ережелеріне ұқсас Конституцияға сәйкес танылатындығы және кепілдік берілетіні туралы ережені енгізу туралы мәселені қарастырған жөн.

Қорытынды.

Жаһандану барлық мемлекеттер үшін демократия институттарының жан-жақты және толық дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету қажеттілігін талап етеді. Халықаралық және мемлекетішілік құқық жүйелерінің өзара іс-қимылы әрбір мемлекеттің сыртқы және ішкі саясаты арасындағы өзара ықпал мен тәуелділіктің объективті сипатына, тұтастай алғанда әлемдік қоғамдастықтың даму үрдістеріне, сондай-ақ мемлекеттердің ұлттық-құқықтық және халықаралық-құқықтық нормаларды құрушылар болып табылатындығына байланысты [20;79-80].

Шет елдер конституцияларының және Қазақстанның Негізгі заңының мазмұнын талдау Конституциялардың конституциялық құқық дамуының прогрессивтік үрдістерін, оның ішінде халықаралық құқық нормаларына ішкі заңдар алдында басымдық беруін айқындайтынын көрсетеді. Халықаралық құқықтың приматы мен тікелей қолданылуы мәселесін шешу ұлттық құқықтың құзыретіне жатады. Конституциялық құқық мемлекеттің құқықтық жүйесінің негізі болып табылады. Конституцияның нормалары жүйеде ең жоғары заңды күшке ие, барлық басқа нормаларға қатысты басымдыққа ие.

Кейбір шет елдерде халықаралық құқықтық акт ұлттық, оның ішінде конституциялық құқықтың қайнар көзі бола алмайды. Оны қолдану үшін тиісті заң шығару қажет. Мемлекеттердің басқа тобында ратификацияланған халықаралық шарттар ішкі құқықтың бір бөлігін құрайды, сондықтан олардың ережелері тікелей қолданылады. Бірқатар елдердің соңғы

конституцияларында адам құқықтары туралы тиісті халықаралық актілер ішкі құқықтың бір бөлігін құрайтындығы туралы тікелей сілтеме бар.

Конституциялық және халықаралық құқықтың өзара іс-қимылын дамытуда екі маңызды бағытты бөліп көрсетуге болады: біріншіден, халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын, ең алдымен, адам құқықтары саласында тану, екіншіден, елдің құқықтық жүйесіндегі халықаралық құқық нормаларының басымдығын тану.

Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының түсінігі мен мазмұнына, демократия стандарттарына қатысты теориялық және практикалық мәселелерді одан әрі ғылыми әзірлеу, олардың ұлттық құқықтық жүйелер иерархиясындағы орнын айқындау қажеттігі пісіп-жетілді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларына бағдарланған ұлттық заңнаманы қалыптастырудың құқықтық негізі болып табылады. Отандық негізгі заң тұтастай алғанда құқықтың жалпы жаһандануы мен интернационализациялануына негізделген конституциялық құқық дамуының әлемдік үрдістеріне сәйкес келеді. Қазақстан Конституциясы елдің құқықтық жүйесін жетілдіру үшін, оның ішінде халықаралық құқықты ескере отырып, жақсы негіз қалады. Жалпыға бірдей танылған қағидаттар мен адам құқықтары туралы халықаралық құқық нормаларына ерекше мәртебе беру мақсатында Қазақстан Республикасында адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына және Конституцияға сәйкес танылатындығы және оларға кепілдік берілетіндігі туралы ережені ҚР Конституциясына қосуға болады.

Жаһанданушы әлем үшін оның құқықтық дамуында өзара байланысты 2 қарама-қарсы процесс тән: ішкі реттеуді интернационалдандыру, әсіресе гуманитарлық салада және халықаралық қатынастарды конституцияландыру үрдісі. Соңғысы ұлттық трансұлттық (аймақтық, континенталды және тіпті жаһандық) конституционализмнің қалыптасуының заңды процестерін көрсетеді, оның заңды негізі Жалпыға бірдей танылған халықаралық құқықтың императивті нормалары болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Конституция Республики Казахстан 1995 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
- 2 Лукашук И.И. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в условиях глобализации // Журнал российского права. - 2002. - №3. – С. 113-119.
- 3 Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы, 2002. – 528 с.
- 4 Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.constitution.ru/>
- 5 Айтхожин К.К. О конституционных реформах: Казахстан и мировой опыт // Юрист. - 2007. - №2. – С.37-41.
- 6 Конституция Болгарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.parliament.bg/en/const/>
- 7 Конституция Французской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=138>
- 8 Конституция Испании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=149>
- 9 Конституция Королевства Нидерландов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/nethrld/holand-r.htm
- 10 Конституция Республики Польша [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldconstitutions.ru/?p=112>
- 11 Основной Закон Федеративной Республики Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/germany/german-r.htm
- 12 Конституция Австрийской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=160>

- 13 Конституция Итальянской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=148>
- 14 Конституция Португальской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm
- 15 Конституция США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=168>
- 16 См.: Лукашук И.И. Нормы международного права в правовой системе России. - М.: Спарк, 1997. – 90 с.
- 17 Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. – Учебник. – М.: БЕК, 1996. – 371 с.
- 18 Конституции Малайзии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=655>
- 19 Конституции Индии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/india/india--r.htm#sub_para_N_11000
- 20 Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. - М.: Спарк, 2000. – 262 с.

НЕКОТОРЫЕ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СООТНОШЕНИЯ ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО И МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Аннотация. В настоящей статье на основе изучения и анализа действующего законодательства Республики Казахстан и зарубежных стран, научной литературы рассматриваются актуальные вопросы конституционно-правового регулирования соотношения внутригосударственного и международного права в Казахстане и зарубежных странах. Центральное место отведено исследованию Конституций, закрепляющих соотношение национального и международного права, дан анализ различных подходов Основных законов к закреплению соотношения внутреннего и международного права.

Авторы освещают теоретические и практические вопросы, связанные с взаимодействием норм международного и конституционного права. Посредством сравнительно-правового анализа раскрываются особенности закрепления соотношения внутреннего и международного права в конституциях различных зарубежных стран. Установлено, что Конституция Республики Казахстан в целом соответствует мировым тенденциям развития конституционного права, обусловленным всеобщей глобализацией и интернационализацией права. В качестве основных направлений совершенствования конституционно-правового регулирования соотношения внутригосударственного и международного права сформулированы предложения о необходимости дальнейшей научной разработки теоретических и практических вопросов, касающихся понятия и содержания общепризнанных принципов и норм международного права; о включении в конституционно-правовое законодательство положения об общепризнанных принципах и нормах международного права о правах человека.

Ключевые слова: Конституция Республики Казахстан, Конституции зарубежных стран, конституционно-правовое законодательство, международно-правовое законодательство, соотношение внутригосударственного и международного права, приоритет Конституции.

SOME CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE CORRELATION OF DOMESTIC AND INTERNATIONAL LAW

Abstract. Based on the study and analysis of the current legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries, scientific literature, this article discusses urgent issues of constitutional and legal regulation of the ratio of domestic and international law in Kazakhstan and foreign countries. The central place is given to the study of the Constitutions, fixing the correlation of national and international law, the analysis of various approaches of the Basic Laws to fixing the ratio of domestic and international law is given.

The authors highlight theoretical and practical issues related to the interaction of international and constitutional law. A comparative legal analysis reveals the features of consolidating the correlation of domestic and international law in the constitutions of various foreign countries. It is established that the Constitution of the Republic of Kazakhstan as a whole in line with world trends in the development of constitutional law, due to the universal globalization and the internationalization of law. As the main directions of improving the constitutional legal regulation of the ratio of domestic and international law, proposals have been formulated on the need for further scientific development of theoretical and practical issues regarding the concept and content of generally recognized principles and norms of international law; on the inclusion in constitutional law of a provision on universally recognized principles and norms of international human rights law.

Key words: Constitution of the Republic of Kazakhstan, Constitutions of foreign countries, constitutional law, international law, correlation of domestic and international law, priority of the Constitution.

References

- 1 Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan ot 30 avhusta 1995 goda (1995) [The Constitution of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.) *akorda.kz*. Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution [in Russian].
- 2 Lukashuk I.I. (2002). Vzaimodeystvie mezhdunarodnogo i vnutrigosudarstvennogo prava v usloviyah globalizatsii [The interaction of international and domestic law in the context of globalization]. *Zhurnal rossiiskogo prava - Journal of russian law*, 3, 113-119 [in Russian].
- 3 Sapargaliev G. (2002). *Konstitucionnoye pravo Respubliki Kazakhstan* [Constitutional law of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Zhety Zhargy [in Russian].
- 4 Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii [Constitution of the Russian Federation]. (n.d.) *constitution.ru*. Retrieved from <http://www.constitution.ru> [in Russian].
- 5 Aythozhin K.K. O konstitucionnikh reformakh: Kazakhstan i mirovoi opit [About constitutional reforms: Kazakhstan and world experience]. *Yurist- Lawyer*, 2, 37-41 [in Russian].
- 6 Konstitutsiya Bolgarii [Bulgarian Constitution]. (n.d.) *parliament.bg*. Retrieved from <http://www.parliament.bg/en/const/>
- 7 Konstitutsiya Frantsii [French Constitution]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=138> [in Russian].
- 8 Konstitutsiya Ispanii [Constitution of Spain]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=149> [in Russian].
- 9 Konstitutsiya Korolevstva Niderlandov [Constitution of the Kingdom of the Netherlands]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/const/nethrld/holdand-r.htm> [in Russian].
- 10 Konstitutsiya Respubliki Polsha [Constitution of the Republic of Poland]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=112> [in Russian].
- 11 Osnovnoy zakon Federativnoy Respubliki Germanii [Basic Law of the Federal Republic of Germany]. (n.d.) *concourt.am*. Retrieved from http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/germany/german-r.htm [in Russian].
- 12 Konstitutsiya Avstriiskoi Respubliki [Constitution of the Republic of Austria]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <http://worldconstitutions.ru/?p=160> [in Russian].
- 13 Konstitutsiya Italiyskoi Respubliki [Constitution of the Italian Republic]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=148> [in Russian].
- 14 Konstitutsiya Portugal'skoy Respubliki [Constitution of the Portuguese Republic]. (n.d.) *concourt.am*. Retrieved from http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm [in Russian].
- 15 Konstitutsiya Soyedinennikh Shtatov Ameriki [United States Constitution]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=168> [in Russian].
- 16 Lukashuk I.I. (1997). *Normi mezhdunarodnogo prava v pravovoi sisteme Rossii* [Norms of international law in the legal system of Russia]. Moscow: Spark [in Russian].
- 17 Lukashuk I.I. (1996). *Mezhdunarodnoye pravo. Obshchaya chast* [International law. Common part] Moscow: BEK [in Russian].
- 18 Konstitutsiya Malaizii [Constitution of Malaysia]. (n.d.) *worldconstitutions.ru*. Retrieved from <https://www.worldconstitutions.ru/?p=655> [in Russian].
- 19 Konstitutsiya Indii [Constitution of india]. (n.d.) *concourt.am*. Retrieved from http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/india/india--r.htm#sub_para_N_11000 [in Russian].
- 20 Lukashuk I.I. (2000). *Globalizatsia, gosudarstvo, pravo, XXI vek* [Globalization, State, Law, XXI Century] Moscow: Spark [in Russian].

Information about author:

Murager Abylasimov, PhD, Assistant Professor of the Department of Constitutional and International Law. Karaganda University named after E.A. Buketov, Universitetskaya str., 28. 100024, Karaganda, Republic of Kazakhstan, e-mail: murager1985@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7730-7719>

IRSTI 10.27.51
UDK 343.211.3

DOI 10.47649/vau.2021.v62.i3.12

D.L. Otarov¹

¹Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Kazakhstan, Atyrau, 060011
e-mail.ru: Otarov98@mail.ru

KAZAKHSTAN IN THE WORLD HUMAN RIGHTS PROTECTION SYSTEM

Abstract. This paper analyzes the formation and development of the institution of law enforcement justice, shows the main directions of administrative reforms aimed at protecting human rights in the public life of Kazakhstan. The author considers human rights injustice as one of the elements of the human rights protection system in the Republic of Kazakhstan. Studying the preconditions for the creation of a system of law enforcement, the author pays special attention to the judiciary, aimed at ensuring the rule of law, judicial control in public administration, the establishment of a balance between government and citizens. These problems of legal regulation and legislative changes are of institutional nature and depend not only on the implementation of international human rights standards in law and penitentiary practice but also on positive changes in the legal status of convicts. The objectivity of the court representative, investigator, inquest officer, the prosecutor is a mandatory condition for the proper performance of his duties. This is reflected not only in the content of the decision but also in all the procedural steps that accompany its adoption. If this basic principle is violated, it is impossible to imagine real protection of human rights in criminal proceedings. The article describes Kazakhstan in the global system of human rights protection.

Key words: human rights; protection of rights; world system; declaration; judicial system; reforms.

Introduction. Conceptual provisions of the formation of the Republic of Kazakhstan as a democratic state governed by the rule of law, the principles of transition to market relations, the formation of domestic and foreign policy, the main priorities and directions of human rights reform are set out in development programs, decrees, messages, regulations, and other documents. Consistent implementation of its model of transition to world relations will create a solid material basis for democratic transformations, bringing the Republic of Kazakhstan to the ranks of developed countries, strengthening its international prestige. Each country that has gained independence has sought its path of development, created its model of creating a new society.

The Republic of Kazakhstan cannot be integrated into the world community without bringing its domestic legislation in line with international standards of individual rights and freedoms. At the same time, developed states with the rule of law have established effective mechanisms for the protection of human and civil rights and freedoms, as well as the interests of legal entities, which can be summarized as follows:

- Constitutional justice (constitutional control or supervision);
- administrative justice (quasi-judicial or judicial structures);
- departmental control;
- public control;
- judicial protection of rights and freedoms;
- prosecutorial supervision;
- institute of advocacy;
- representative institution;
- institute of mediation;
- institute of defense and more.

Despite the growing scientific interest in the issues of administrative justice, the regulatory framework of Kazakhstan does not have any legislation governing administrative proceedings, except

for the legislation of the Republic of Kazakhstan on offenses and administrative procedures. In today's world practice, one of the most effective ways and means to protect the rights of citizens, organizations, and legal entities from illegal decisions, actions (inaction) of public administration, local government and self-government bodies, their officials, as well as civil servants in administrative justice. the system is [1]. Unfortunately, Kazakhstan does not have a system of justice in the form of quasi-judicial or judicial education.

Let's not forget that the criminal process is a special area of human-state relations. The peculiarity of this relationship is manifested, first of all, in a certain inequality of the citizen, in the complex system of the state machine, and it is equal to both the accused (defendant) and the victim. This, by the way, determines the importance of the rules and regulations of criminal procedure - even, in the opinion of a public official, a slight deviation from them, non-compliance with them can lead to a serious violation of individual rights. In our opinion, such deviations and inconsistencies cannot be justified by expediency, the desire to "speed up the process" or other good intentions. In this case, errors made at the stage of detection and preliminary investigation may be corrected during the trial. Judicial errors, given the correctness of the decision, are too expensive and can cause serious damage to the interests of the individual and society as a whole [2].

Thus, the state is responsible to citizens for ensuring freedom, inviolability of privacy and privacy, respect for all rights of citizens. The arbitrariness of the authorities towards citizens must be eliminated and the legal protection of the individual must be ensured. In this regard, the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan focuses only on the law enforcement purposes of the National Criminal Procedure Code and establishes one of the leading international principles of justice - the protection of the rights and freedoms of citizens. The essence of this principle is reflected in the equality of all participants in the process before the court, before the law.

In this regard, As noted R.A. Podoprigroroda, the function of "protection" of justice has become "priority over punishment", which also applies to the situation in Kazakhstan [3]. Therefore, in our opinion, the leadership of the republic pays such attention to the implementation of international human rights standards, their inclusion in the criminal procedure legislation. Of course, when we talk about standards, we are talking about institutions that are universally recognized, in fact, universally accepted, trying to provide as much protection as possible from criminal acts and violations of the rights of their citizens in criminal proceedings. This applies to the standards set by the most important international legal instruments. Among these documents, first of all, it is necessary to mention the "Universal Declaration of Human Rights" [4].

Material and methods of research. The purpose of this article is a detailed description and analysis of Kazakhstan's global human rights system. Based on this goal, the following objectives can be divided:

- analysis of the current position of Kazakhstan in the system of human rights protection;
- description of existing legal documents in international human rights practice;
- norms and reforms, human Kazakhstan's role in the international system of human rights protection.

The practical significance of the research is that the materials of the article can be used, in particular, in the field of law enforcement. The theoretical basis of the study was the publications of domestic authors (B. Baikadamov, G. Zhangalieva, N.I. Havronyuk, N.M. Meiramov, K.A. Mami, S.M. Apenov) and regulatory documents, the work of foreign scientists (N.M. Chepurnova). The article uses the following research methods: analysis and generalization of scientific and methodological literature, the work of Kazakh and foreign scientists, methodological analysis, which studied Kazakhstan in the global system of human rights protection.

Undoubtedly, one of such steps is to develop a model of administrative justice following generally accepted international practice in the field of human rights and justice in the context of increasing the competitiveness of Kazakhstan and its inclusion in the list of leading countries in the international arena. Therefore, it is necessary to study the long-term European experience of developed countries in the process of creating an administrative justice system in Kazakhstan, to pay attention to the practice of formation of an administrative justice system in some countries of the former Soviet Union and its development prospects. Today, two major reforms in the political and legal life of Kazakhstan, adopted by the entire judicial community, are accompanied by global preparations:

- the judiciary;
- administration.

Before we begin, we would like to draw your attention to the history of the ongoing administrative reforms in the political and legal life of Kazakhstan and the prerequisites for the creation of administrative justice, as administrative justice is one of the most important elements of the reform of Kazakhstan.

We believe that the administrative reform, aimed at improving public administration, is also aimed at strengthening judicial accountability in terms of judicial control and protection of human rights in this area. Kazakhstan's adoption of all international human rights declarations is a sign of democratization of Kazakhstani society, transparency of public authorities, improvement of public administration, and strengthening the role of the judiciary in the separation of powers, primarily acting as an arbiter between individuals and public authorities and their officials. It should be noted.

The experience of Kazakhstan, which we analyzed, shows that for a quarter of a century has done a lot of work to reform the young civil service and human rights, the traditional way of governing the state and society - "transition from administrative to modern management" [5].

The integration processes taking place in the modern world have not left our country out. The Republic of Kazakhstan pursues a differentiated policy on human rights protection, integrating into the international community, various international and regional organizations, as evidenced by the adopted legal acts. Emphasizing the need to ensure and protect the rights of the child, the researchers noted the need for special protection for minors, as it is a requirement of modern society, consistent with the practical activities of international and national human rights bodies and the ideas of international law [6].

Of course, our criminal procedure legislation has long and firmly established principles such as the prohibition of torture, cruel or degrading treatment or punishment, the equality of all persons before the law without discrimination, and the right of courts to effective redress. The universally established norms of the Universal Declaration of Human Rights are of special importance to us. Thus, Article 10 of the Universal Declaration of Human Rights states that everyone has the right to a fair and public hearing by an independent and impartial tribunal, in the determination of his rights and obligations and of any criminal charge against him [4]. This goal of the global system of human rights protection requires the following objectives of the review:

- description of the legal status of convicts in the context of humanization of the penitentiary system of the Republic of Kazakhstan;
- identification of the main ways to ensure the rights, freedoms, and legitimate interests of convicts;
- assessment of the situation of the rights of convicts in terms of implementation of international legal acts on human rights in the national legislation and penitentiary policy of the Republic of Kazakhstan;
- development of recommendations on the implementation of legal guarantees for the protection of convicts, their inclusion in society, and the improvement of the mechanism for ensuring the constitutional and legal status of citizens in the Republic of Kazakhstan concerning convicts.

Of course, international standards of justice are not limited to the Universal Declaration of Human Rights. The second such document is the “International Covenant on Civil and Political Rights”, adopted by United Nations General Assembly Resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966.

In particular, following Article 3 of the Covenant, each State Party shall:

- provide any person whose rights and freedoms have been violated with an effective remedy, even if the violation is committed by persons acting formally;
- for any person requiring such protection, the right to legal protection should be determined by a competent court, administrative, legislative or any other competent authority provided for in the legal system of the state and aimed at developing judicial protection;
- ensuring the use of legal remedies by the competent authorities in the transfer [7].

Article 14 of the Covenant states that all people are equal before courts and tribunals and that everyone has the right to a fair, independent and impartial trial as prescribed by law when considering any criminal charge or when determining his rights and obligations in any case. Civil proceedings have the right to a public hearing [7]. The same article affirms the principles of publicity, the presumption of innocence, and other guarantees of individual rights [7]. Guarantees of individual rights in criminal proceedings are requirements for judges, published in international instruments, and implemented in our national legislation. The principle of objectivity should be included.

In full compliance with generally accepted international standards for the administration of justice - criminal procedure legislation establishes several requirements for judges during the trial [8]. In this case, the main requirements are the requirements of impartiality, objectivity, proper protection of the rights, and legitimate interests of the individual by the judge. In this regard, it is necessary to pay special attention to one important point - the preparation and execution of the minutes of the court session. First of all, it makes it possible to make an objective report by entering "necessary" information and removing "unnecessary" information. The latter may include information that allows a judge to conclude the illegality of certain actions. In this regard, it seems not accidental that in the process of reforming the judicial system of Kazakhstan, appropriate changes have been made to the rules of criminal procedural law governing the procedure for keeping and drawing up minutes of court hearings.

Thus, there is a clear dominance of the humanization of criminal policy and the implementation of criminal penalties, which in turn has a direct impact on the state of rights and freedoms of citizens in the orbit of criminal justice. At the same time, it should be noted that there are several problems and contradictions in the implementation of legislative changes in the field of the penitentiary policy of Kazakhstan in the field of human rights and freedoms. These include:

- the ambiguity of the conceptual model of amnesty, which should cover not only the issue of release of convicts from punishment or imprisonment, but also the issues of post-penitentiary re-socialization of convicts, their material and social structure, adaptation to work, restoration of lost socially useful contacts and relationships. The institution of amnesty for convicts meets its purpose only when solving this complex set of issues;
- the institutionalization of probation in Kazakhstan should not lead to banal rebranding, ie mechanical change of the names of penitentiary inspections in the probation service. First of all, there should be significant changes in the education of convicts, ensuring the priority of social work;
- as for the normative structure of crimes in the field of economic activity, it should be borne in mind that any legislative changes in this area must be socially and criminologically justified. Concerning the depenalization of these crimes, it is necessary to take measures to prevent violations of the equality of citizens before the law and the courts due to their property status.

In our opinion, it is very important to raise the rights and legitimate interests of the participants in the process, first of all, the defendant, to a new level, the introduction of the use of shorthand, the materials of which are attached to the criminal case. Of course, this innovation requires the training of

relevant personnel, training of court clerks in shorthand, which is a complex and lengthy process. Therefore, in our opinion, shorthand in the courtroom has not yet been introduced everywhere.

International experience shows that today the processes associated with the search for alternatives to criminal proceedings, in particular, the expansion of conciliation procedures aimed at restoring justice, increasing the role of both the accused and the victim, recognizing them as full-fledged subjects of criminal proceedings; The introduction of national legislation was recognized as relevant, which is the key to the protection of human rights [9]. Of course, this reflects the task of restoring the violated rights of a particular citizen.

Results and their discussion. Human rights and freedoms have become the highest values of human civilization. It is impossible to imagine the modern world without natural and inalienable rights, such as the right to life, the integrity of the individual, freedom of conscience, and many other rights based on the principles of equality and justice. There is no doubt that the observance of the law by all participants in public relations is a prerequisite for the strengthening and development of the modern state and society. The responsibility of not only the individual but also the state is a necessary, integral element of the formation and guarantee of a true rule of law, its social institutions. Possibilities and concrete examples of impunity of public authorities call into question the principles of the rule of law, especially those related to the priority of human rights and freedoms, their sustainable protection, and enforcement. The effective functioning of the institution of state responsibility to the citizen is the main guarantee of the limitation of power, which should not exceed the limits established by society and established by law.

The law imposes certain obligations on citizens and the Government by granting them appropriate rights, but the law also imposes certain obligations on the Government by granting appropriate rights to citizens. The state is subject to the law through its government. These words refer to the rule of law, but today they can be supplemented:

- the rule of law, not only in law enforcement but also in international law, the political rights of citizens and democratic institutions (elections of deputies and presidents, referendums), etc.) related to the requirement of action;

- the source of power is recognized not by the state, but by its people.

Thus, the principle of state responsibility to citizens is realized in the presence of statutory provisions in national and international law, which provide the basis, types, specific measures, and mechanisms for the violation of human rights and freedoms of the state and its representatives, the possibility of their actual application [10]. The Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, which recognizes the principle of mutual legal and legal responsibility of the state and the individual and the principle of equality in their relations, also adheres to this principle.

For example, the principles of the Universal Declaration of Human Rights, adopted by the United Nations in 1948, are an integral part of all democratic constitutions, including the Constitution of the Republic of Kazakhstan [4]. Although the declaration itself has only the status of a proposal, on its basis two conditions were accepted that are mandatory for participants:

1. International Covenant on Civil and Political Rights [7].
2. Covenant on International Economic, Social and Cultural Rights [11].

It should also be borne in mind that the Universal Declaration of Human Rights itself is not an international treaty, but is now widely accepted and binding on custom. It was further developed by the European Convention, which not only proclaimed fundamental human rights and freedoms but also established a special mechanism for their protection, which is the most progressive system in the world.

At the same time, the peculiarity of the application of the highest institutions for the protection of human rights and freedoms is that the state acting as a defendant has international legal responsibility even if the case is initiated by an individual. This provision follows from the general principle underlying

the law of international responsibility of states, according to which any action of a state in violation of its international legal obligations entails international liability. One of the supranational mechanisms for the protection of human rights considered in this article is the UN "Human Rights Committee", established in 1976 following Article 28 of the International Covenant on Civil and Political Rights [7].

The UN Human Rights Committee is not automatically empowered to consider individual complaints about the actions of the authorities. to provide general disciplinary action, including measures to be taken by States to implement these articles.

However, this rule will inevitably begin to disappear with the development of higher legal regulation (as evidenced by recent experience). Thus, we can talk about expanding the competence of the UN and strengthening the role of transnational mechanisms to protect human rights and freedoms. At the same time, the process should not be seen as an invasion and restriction of state sovereignty. In fulfilling its constitutional duty to recognize, observe, guarantee and protect human rights and freedoms, the State must be guided by the provisions outlined in its Constitution and (or) Convention guaranteeing the highest level of protection and enforcement of rights and freedoms [12]. The same position should be at the heart of the algorithm for resolving conflicts over the interpretation of human rights norms between national and supranational courts.

This process will allow to achieve a truly universal nature of human rights and freedoms, their common understanding by the world community. At the same time, it should be borne in mind that changes in the concept of protected "universal rights" sometimes lead to their inflation [13]. The real content of modern human rights is sometimes defined based on "subjective views that reflect the views of certain political or social groups, groups of states by geographical features, or even groups of individuals." To prevent such cases, courts should engage in a constructive dialogue on the understanding and interpretation of human rights and freedoms and, if necessary, pay attention to their observance.

By the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated September 19, 2002, the Institute "On the appointment of the Commissioner for Human Rights" was established in the republic [14]. It should be noted that the issue of creating such a post has been discussed for several years, Kazakhstani jurists and representatives of national and international non-governmental organizations have made suggestions on how to create it, how to elect it, what powers it will have.

A common feature of all existing ombudsman institutions is, first of all, that this activity is carried out within the framework of parliamentarism and is aimed at monitoring the activities of state bodies in the field of human rights [14]. The ombudsman is designed to protect the rights of the individual from the tyranny or misconduct of the state (administration, bureaucracy), so it acts as a bridge between the government and civil society. The ombudsman is an informal, personalized, depoliticized and independent institution of public oversight. International experience shows that the ombudsman builds trust in people, protecting only their rights and interests, and builds trust in the authorities, rather than the judiciary and law enforcement agencies, which are mainly independent law enforcement agencies.

There are also several human rights NGOs in the Republic of Kazakhstan. The largest and most influential of them are the Kazakhstan International Bureau for Human Rights and the Rule of Law and the Almaty-Helsinki Committee. Kazakhstan International Bureau for Human Rights and Rule of Law is the legal successor of the Kazakh-American Bureau for Human Rights and Rule of Law. The main purpose of the organization is to form a human rights network, to collect and disseminate information on human rights violations, to form public opinion and to influence the Government to address specific human rights issues, to educate the public on human rights, freedoms, procedures, protection of the rights of individuals, groups and organizations [15].

Carries out public monitoring of the observance of the principles of human rights, civil liberties, justice, security structures, police, judicial and prison reform, protection of private property, minority rights, equality of opportunity and non-discrimination. The main goal of all non-governmental

organizations is to assist the Republic of Kazakhstan in fulfilling its international obligations in the field of human rights, promoting democratic reforms and building an open democratic society based on the rule of law.

Conclusion.

The rapprochement of national systems of legal regulation of public life should serve the purpose of establishing the most reliable guarantees of ensuring, observance and protection of human and civil rights and freedoms. A high system of protection of rights and freedoms is intended only to supplement or, if necessary, correct the national system, but at the same time should not be a way to exert political pressure on a particular state.

Experience has shown that, in contrast to domestic instruments of human rights protection, international legal instruments are in many cases carriers of the most progressive and liberal tendencies. usually accumulates the experience of advanced countries on these issues and in some way aims to raise the level of legislation of backward countries, not to allow it to be negatively affected. We note in detail that during the period of strengthening the influence of international law on the processes of expansion, guarantee, protection and implementation of human rights, the situation in this area gradually began to change for the better, and democratic processes and liberal principles were established. The influence of international law on domestic human rights law has been particularly strong: initially, the occasional, shallow effect has been replaced by careful, significant, profound action. At present, international standards act as a normative guide-standard in the process of updating national acts and their application. The result of the development of this process is the question of the priority role of international law in domestic law in the field of human rights.

References

- 1 Bajkadamov B. Neobhodimost' i puti razvitija i ukreplenija nacional'nyh uchrezhdenij po pravam cheloveka v Kazahstane // Razvitie nacional'nyh uchrezhdenij po pravam cheloveka v Kazahstane: sbornik statej mezhdunarodnogo seminar. - Almaty: Interligal, 1999. - B. 17-4.
- 2 Zhangalieva G. Problemy vnedrenija instituta ombudsmena v praktiku parlamentarizma // Mezhdunarodnye standarty v oblasti prav cheloveka i problemy razvitija nacional'nogo zakonodatel'stva: sbornik statej mezhdunarodnoj nauchnoprakticheskoy konferencii, posvjashhennoj 10 letiju gosudarstvennoj nezavisimosti RK. - Almaty: Qazaq universiteti, 2003. - 570 b.
- 3 Podoprigroroda R.A. Administrativnaja justicija v Kazahstane: istorija, sostojanie, perspektivy. Pravo i gosudarstvo, № 4 (65), 2014. - B. 46-56.
- 4 Adam qūyqtarynyñ jalpyǵa birdei deklarasiyası // Deklarasiya Birikken Ūlttar Ūiymy Bas Assambleyasynyñ rezolysiyasymen 1948 jylǵy 10 jeltoqsanda № 217 A (III) qabyldanǵan [Elektrondy resurs]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
- 5 Havronjuk N.I. Administrativnoe deliktnoe zakonodatel'stvo demokraticeskogo gosudarstva: osnovnye priznaki: Materialy jekspertno-prakticheskoy konferencii «PARAGRAF» [Elektrondy resurs]. - URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37995768#pos=51;-149
- 6 Chepurnova N.M. Konstitucionnye osnovy sudebnoj vlasti // V sb. Konstitucionnye osnovy, formy i metody gosudarstvennogo upravlenija: nauch. izdanie / pod obshh. red. Chepurnovoj N.M. - M.: JuNITI-DANA, 2012. - B. 319-324.
- 7 Azamatyq jāne saıası qūyqtar turaly halyqaralyq pakt // Birikken Ūlttar Ūiymy Bas Assambleyasynyñ 1966 jylǵy 16 jeltoqsandaǵy 2200A (XXI) rezolysiyasymen qabyldanǵan [Elektrondy resurs]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
- 8 Rahimberdin K.H. Sluzhba probacii ili rebrending ugolovno-ispolnitel'nyh inspekciy Kazahstana? // Evrazijskij juridicheskij zhurnal, № 6, 2011. - B. 24-26.
- 9 Meiramov N.M. Qazaqstandaǵy konstitusialyq baqylau: konstitusionalizmdi bekıtu doktrinası men praktikasy. - Almaty: Raritet, 2018. - 77 b.
- 10 Mämi Q.Ä., Rogov İ.İ., Malinovskii V.A. Qazaqstan Respublikasy: konstitusionalizmdi ornatu hronikasy. - Almaty: Qazaq universiteti, 2019. - 21 b.

11 Ekonomikalyq, äleumettik jäne mädeni qūyqtar turaly halyqaralyq pakti // Bas Assambleyanıń 1966 jylǵy 16 jeltoqsandaǵy 2200A (XXI) rezolısiyasymen qabyldandy [Elektrondyq resurs]. – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml

12 Salimbaeva Zh. Problemy konstitucionnoj otvetstvennosti [Tekst] / G.S. Sapargaliev, Zh. Salimbaeva. – Almaty, 2001. – 54 b.

13 Baimoldina Z.H. Azamattyq prosessualdyq qūyqytyq dispozitivtik qaǵıdasynıń mäni turaly sūraǵyna // Nauchnye trudy KazGU, № 1, 1999. – B. 481-490.

14 Adam qūyqytary jönindeǵı uäkıl qyzmetın belgileu turaly. Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniń Jarlyǵy 2002 jylǵy 19 qyrküiek N 947 [Elektrondyq resurs]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000947>

15 Äpenov S. M. Qylmystyq qūyqbūzuşylyqqa sybailas qatysudıń. Teoriya jäne praktika мәseleleri. - Almaty, 2009. - 123 b.

АДАМ ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУДЫҢ ӘЛЕМДІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН

Андатпа. Осы жұмыста құқық қорғау әділет институтының қалыптасуы мен дамуына талдау жасалды, Қазақстанның мемлекеттік өмірінде болып жатқан, адам құқықтарын қорғауға бағытталған әкімшілік реформалардың негізгі бағыттары көрсетілді. Автор құқық қорғау әділетсіздігін Қазақстан Республикасындағы адам құқықтарын қорғау жүйесіндегі элементтердің бірі ретінде қарастырады. Құқықтарды қорғау жүйесін құрудың алғышарттарын зерттей отырып, автор заңның үстемдігін қамтамасыз етуге, мемлекеттік басқару саласында сот бақылауын жүзеге асыруға, мемлекеттік органдар мен азаматтар арасындағы қатынастардың тепе-теңдігін орнатуға бағытталған сот билігіне ерекше назар аударады. Құқықтық реттеу мен заңнамалық өзгерістердің аталған проблемалары институционалдық сипатта болады және адам құқықтарының халықаралық стандарттарын заңнамаға және қылмыстық-атқару практикасына имплементациялау ғана емес, сондай-ақ сотталғандардың құқықтық жағдайындағы оң өзгерістерге байланысты болады. Сот өкілінің, тергеушінің, анықтаушының, прокурордың объективтілігі оның өз міндеттерін тиісінше атқаруының міндетті шарты болып табылады. Бұл шешімнің мазмұнында ғана емес, сонымен бірге оны қабылдаумен бірге жүретін барлық процедуралық әрекеттерде де көрінеді. Егер осы негізгі қағидат бұзылса, қылмыстық процесте адам құқықтарының нақты қорғалуын елестету мүмкін емес. Мақалада адам құқықтарын қорғаудың әлемдік жүйесіндегі Қазақстан сипатталған.

Негізгі сөздер: адам құқықтары, құқықтарды қорғау, әлемдік жүйе, декларация, сот жүйесі, реформалар.

КАЗАХСТАН В МИРОВОЙ СИСТЕМЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В настоящей работе сделан анализ становления и развития института правоохранительных юстиции, показаны основные направления административных реформ, протекающих в государственной жизни Казахстана, что направлены на защиту прав человека. Правоохранительная юстиция рассматривается автором как один из элементов в системе защиты прав человека в Республике Казахстан. Изучая предпосылки создания системы защиты прав, автор уделяет особое внимание судебной власти, которая призвана обеспечивать верховенство закона, осуществлять судебный контроль в сфере государственного управления, устанавливать баланс взаимоотношений между органами публичной власти и гражданами. Указанные проблемы правового регулирования и законодательных изменений носят институциональный характер и связаны не только с имплементацией международных стандартов прав человека в законодательство и уголовно-исполнительную практику, но и с позитивными изменениями в правовом положении осужденных. Объективность судебного представителя, следователя, дознавателя, прокурора является обязательным условием надлежащего исполнения им своих обязанностей. Это проявляется не только в содержании решения, но и во всех процессуальных действиях, сопровождающих его принятие. При нарушении этого основного принципа невозможно представить реальную защиту прав человека в уголовном процессе. В статье описывается Казахстан в мировой системе защиты прав человека.

Ключевые слова: права человека; защита прав; мировая система; декларация; судебная система; реформы.

Information about author:

Daulet Otarov, Master candidate of Law, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Kazakhstan, Atyrau, 060011 e-mail: otarov98@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3493-9625>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ "ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА"**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи** * *должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;*

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (русский, казахский, английский): не менее 150 слов.** *(Содержание: Цель исследований. Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения, есть ли аналоги в мире);*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-6** *одиночных слов, не более двух-трёх словосочетаний;*

Полный текст статьи (Введение, основная часть и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003.

***Сведения об авторе(-ах) на английском языке.** Указываются полные сведения об авторе(-ах): Ф.И.О. полностью, учёная степень и звание, должность, полное название организации, полный рабочий или домашний адрес (с указанием почтового индекса), e-mail, номер рабочего, домашнего или мобильного телефона, ORCID iD.

Все статьи проходят через *двойное слепое рецензирование*

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайырғалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
30.09.2021
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
издательства**

